

НОВА
ДОБА

Всеукраїнська асоціація
викладачів історії
та суспільних дисциплін

ММ

курс
громадянської
освіти

громадяни УКРАЇНИ

9-10

ВСЕУКРАЇНСЬКА
АСОЦІАЦІЯ
ВИКЛАДАЧІВ
ІСТОРІЇ ТА
СУСПІЛЬНИХ
ДИСЦИПЛІН
“НОВА ДОБА”

О. Дем'янчук
І. Ігнатова
П. Кендзьор
І. Костюк
А. Мазак
О. Пометун
О. Слепухіна

ГРОМАДЯНИ УКРАЇНИ

Навчальний посібник
з громадянської освіти
для 9 (10) класу
загальноосвітніх
навчальних закладів

*Видання шосте,
доповнене та виправлене*

*За редакцією доктора педагогічних
наук, професора О.Пометун*

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки
України*

Львів
ЗУКЦ
2008

2
(10)

УДК 37.016:172(072)

ББК 74.263

Ми — громадяни України:

М 65 Навчальний посібник з громад. освіти для 9(10) кл. серед. загальноосвіт. навч. закл. / О. Дем'янчук, І. Ігнатова, П. Кендзьор та ін.; За ред. О. Пометун. — Видання шосте, доповн. та виправл. — Львів: ЗУКЦ, 2008. — 280 с., іл.

ISBN 978-966-1518-14-7

Посібник містить навчальні матеріали згідно з програмою курсу “Ми — громадяни України”. Адресований учням 9 (10) класів загальноосвітніх навчальних закладів і призначений для використання у навчальному процесі.

ББК 74.263

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(лист № 1/11-2817.1/11-2816 від 20.06.2001)*

Рецензенти:

О. В. Сухомлинська, доктор педагогічних наук, професор, академік-секретар АПН України

П. Б. Полянський, кандидат історичних наук, заступник міністра освіти і науки України

Т. В. Ладиченко, кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри методики викладання історії та суспільно-політичних дисциплін НПУ імені М. Драгоманова

М. П. Савченко, вчитель-методист історії гімназії-інтернату східних мов №1 м. Києва

Навчальний посібник підготовлено авторським колективом педагогів — членів Всеукраїнської асоціації викладачів історії та суспільних дисциплін “Нова Доба”, експертна оцінка нормативно-правової бази посібника — Святослав Ратушняк.

Видано у рамках міжнародної програми з громадянської освіти “Civitas”

При підготовці цього видання частково опрацьовано й адаптовано матеріали:

Kształcenie obywatelskie w szkole samorządowej/Podrecznik i ćwiczenia dla uczniów gimnazjum. — Warszawa: Centrum edukacji obywatelskiej, 2000;

Пометун О., Ремех Т., Гейко І. Практичне право: Методичний посібник з курсу 8(9) класу / За ред. О. І. Пометун. — К.: Інститут громадянського суспільства, 2001;

а також матеріали: М. Борецької, А. Кирчіва, А. Саєнка, В. Сотниченка, Т. Ремех, С. Ковалик.

ISBN 978-966-1518-14-7

© Всеукраїнська асоціація викладачів історії та суспільних дисциплін “Нова Доба”, 2008
© Ольга Борисенко, дизайн, 2008

Дорогі друзі,

Мабуть, ви неодноразово замислювалися над тим, що для вас в цьому житті є найріднішим, найдорожчим. Звичайно, насамперед, це — ваші батьки, родина. Близькими для вас є також місія, де ви проживаєте — дім, в якому ви мешкаєте, вулиця, по якій щодня ходите до школи, подвір'я, в якому зустрічаєтеся зі своїми друзями. Усе це — ваша мала Батьківщина, ваша велика Родина, ймення якої — Громада.

Очевидно, ви помічали, що всі ми відрізняємося одні від одних своїми поглядами, уподобаннями, вірою, національністю, умовами життя тощо. Водночас нас об'єднує те, що ми разом навчаємося, працюємо і відпочиваємо, врешті живемо в одній країні. Ми є громадянами України. Але бути справжніми громадянами країни означає не лише проживати на її території, а передусім dbати про неї, бути свідомими й активними членами її громади.

Ви мрієте здобути цікаву професію і мати добру роботу, бути матеріально забезпеченими і жити у вільній демократичній державі. А чи замислювалися ви над тим, що необхідно, аби такі мрії здійснилися?

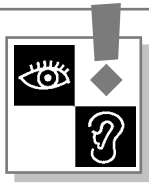
Як зробити так, щоб життя ваших близьких і друзів стало кращим, а країна, в якій ви народилися і живете, стала багатогою і процвітаючою? Потрібні, насамперед, зусилля кожного з нас — громадян держави Україна. І від того, як ви навчитесь бути її добрими громадянами, залежить і ваше майбутнє.

Книга, пропонована вашій увазі, є важливою для кожного із нас. Вона покликана допомогти вам не лише почерпнути необхідні знання, а й практично ними користуватися, послуговуватися у повсякденній практиці, діяти і змінювати життя на краще у своїй найближчій громаді; вона стане вашим добрим порадиником у щоденному житті.

Ця книга допоможе вам навчитися критично оцінювати дійсність, обстоювати свої погляди і прислухатися до чужих аргументів, знаходити порозуміння одні з одними, об'єднуватися з однодумцями та діяти заради досягнення спільної мети. Тобто зростати справжніми громадянами.

Бажаємо вам успіхів!

**Поліна Вербицька,
Всеукраїнська асоціація викладачів історії
та суспільних дисциплін “Нова Доба”**

Зверніть увагу!

Подумайте і дайте відповідь

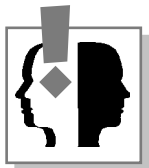
Виконайте та обміркуйте

Перевірте себе

Поняття і терміни

Це ви можете зробити самі

Документи розповідають...

МИ – ГРОМАДЯНИ УКРАЇНИ

Хто такі “ми”

Що означає бути громадянами України

Чого і як можна навчитись у цьому курсі

“Якщо будете жити в любові, Бог буде при Вас і дасть Вам перемогу над ворогами; а як будете жити ненависно, в суперечках, то й самі загинете, і стратите землю Ваших батьків та дідів, яку вони здобули великим трудом”.

**Великий князь Київської Русі
Ярослав Мудрий (XI ст.)**

“Будь громадянином, бо батьківщина потрібна для твоєї безпеки, для твоїх задоволень, для твого благополуччя”.

**Французький філософ К. Гельвецій
(XVIII ст.)**

“Від народження тварини, що ходять в пустелі, знають ями свої, птахи, що літають у повітрі, відають гнізда свої, риби, що плавають у морі і річками, відчують глибини свої, бджоли і тому подібні захищають вулики свої, — так і люди, де народились і вигодувані, до того місця велику любов мають”.

**Білоруський просвітитель Ф. Скорина
(XVI ст.)**

**Після цього уроку
ви зможете:**

**пояснювати, чому курс має таку назву,
в чому полягають мета і завдання курсу;
розповідати, хто такі громадяни;
правильно користуватися посібником
і працювати на уроках.**

1. ХТО ТАКІ “МИ”

1.1. Подумайте і дайте відповідь

Починаючи новий курс, запропонуйте однокласникам і однокласницям познайомитися одне з одним. Перетворіть будь-який предмет (олівець, ручку тощо) на уявний “мікрофон”. Назвіть своє ім’я і одним-двома реченнями розкажіть класу його історію

(що воно означає або хто і чому вас так назвав). Передавайте “мікрофон”, доки він не обійде ваше коло. Потім обговоріть, чому ми з вами почали вивчати курс “Ми — громадяни України” з такої незвичної вправи.

1.2. Подумайте і дайте відповідь

Спробуйте одним словом відповісти на запитання: “хто я?”

Відповіді запишіть на дошці. Позначте ті відповіді, що збіглися.

Обговоріть, чи є серед визначень, які ви дали, щось найсуттєвіше, таке, що об’єднує вас, певна ознака, що не залежить від умов життя, віку, професії тощо.

Людина живе у **суспільстві**. Тлумачний словник пояснює, що суспільство — це сукупність людей, об’єднаних певними відносинами, зв’язками.

Якщо уважно придивитися до суспільства, можна переконатися, що воно не є однорідним і цілісним, а складається з багатьох суспільних груп. **Суспільна група** — це певна кількість людей, об’єднаних спільними інтересами. Їх пов’язують належність до народу, місце проживання, релігія, освіта, вид діяльності тощо.

Найважливішою серед груп, до яких ми належимо, є сім’я. Члени сім’ї підтримують і оберігають один одного. Саме в сім’ї ми вчимося, як себе поводити, як виконувати найпростіші обов’язки, здобуємо перші уроки життя, справедливості, визначаємо життєву мету і вартості та переконання. Тут ми вчимося мови, пізнаємо засади релігії, традицій, звичаїв.

Крім сім’ї, кожна людина водночас належить до багатьох суспільних груп. Вона може бути, наприклад, українцем, киянином, православним, інженером, філателістом, уболівальником якоїсь команди. Важко уявити собі когось, хто не належить до жодної групи, хто не відчуває зв’язку з іншими людьми й не потребує їхньої допомоги, підтримки або принаймні присутності.

Поміркуйте, до яких груп ви належите? Передусім, це — група друзів або однолітків. Вашу групу утворюють також учні вашого класу, а ще учні школи. Можливо, ви належите до дитячих організацій, наприклад до пластунів, гуртків чи клубів за зацікавленнями: до танцювального ансамблю, авіамодельного гуртка тощо. Напевно, є люди, з якими ви проводите вільний час. У кожному разі ми можемо говорити про групу, до якої ви належите і членом якої себе визначаєте, кажучи про себе: “Я — ..., а всі Ми (група) разом ...”.

Упродовж життя ми переходимо від одних суспільних груп до інших, утім ніякі зміни не можуть відокремити нас від нашої головної належності — всі ми люди, представники людства. Всі ми — громадяни держави Україна, представники українського народу.

2. ЩО ОЗНАЧАЄ БУТИ ГРОМАДЯНАМИ УКРАЇНИ

1.3. Подумайте і дайте відповідь

Проаналізуйте висловлювання, наведені перед текстом уроку. Оберіть те, яке, на вашу думку, найбільше відповідає темі уроку та назві курсу. Поясніть свою точку зору.

1.4. Подумайте і дайте відповідь

Продовжіть речення. “Я думаю, що громадянин — це людина...” Запишіть його у зошит.

Користуючись методом “уявний мікрофон”, висловіть свою думку класу. Чи збіглися ваші думки з думками інших? Чому?

У шкільних підручниках, художній літературі, радіо- і телепередачах ви часто зустрічаєтесь із такими термінами, як “країна”, “нація”, “народ”, “державна”. Трапляється, що ці поняття плутають, змішують в одне або вживають у невідповідному контексті. Давайте визначимо їх так, як це прийнято в сучасних суспільних науках.

Країна — це територія із чітко визначеними межами (їх називають “кордонами”), де живе певне населення (“народ”, “нація”), організоване в одну велику спільноту, якою править “державна”. В демократичному суспільстві державна діє в інтересах усіх членів суспільства — **громадян** країни. Чим сильніша і розвиненіша держава, тим краще в ній живеться людям — її громадянам; чим більше піклуються про державу її громадяни, тим вона сильніша й розвиненіша.

Ми з вами — громадяни України, великої країни у центрі Європейського континенту і молодій державі, яка, за історичними вимірами, утворилася зовсім нещодавно. Від нас залежить, якою стане наша рідна держава: сильною й розвинутою, з високим рівнем життя її громадян, чи слабкою, залежною від волі інших держав, із незахищеним і малозабезпеченим населенням. Ми обираємо тих людей, котрі управлятимуть державою, ми особисто або через громадські організації повідомляємо їм про наші інтереси. Ми, на підставі законів, використовуємо свої права і здійснюємо громадянські обов’язки, зміцнюємо державу, підтримуємо її, допомагаємо подолати кризу. Ось що таке — бути громадянином своєї держави.

Вам відоме, напевно, і вужче, правове, юридичне значення слова “громадянин” — це особа, яка має визначену правоздатність у цій державі чи перебуває під її юрисдикцією, тобто громадянин конкретної

держави. Громадянство — це стійкий правовий зв'язок людини з конкретною державою. У юридичному сенсі всі ми є громадянами України від народження.

Щоб брати дійсно активну участь у житті нашої держави, нам потрібні спеціальні *громадянські знання, вміння й навички*. Ми мусимо розуміти, чого потребує подальший розвиток нашої держави, хто і як керує державою і суспільством, що в житті нашої України залежить від нас, її громадян, чим і як ми можемо допомогти своїй Батьківщині, а отже, самим собі і своїм рідним, близьким, друзям, щоб жити краще і щасливіше. Участь в обговоренні суспільних питань з метою ухвалення обґрунтованих рішень, врегулювання конфліктів, пошуку спільних засад і утвердження власних прав та обов'язків — істотна складова життя громадян у демократичній країні.

Ми повинні виховати в собі таку рису характеру, як громадянськість — усвідомлення власної ролі в житті суспільства, активне прагнення до вдосконалення, розвитку нашої держави відповідно до демократичних норм і цінностей.

Набути такі знання, вміння, навички нам допоможе курс “Ми — громадяни України”.

3. ЧОГО І ЯК МОЖНА НАВЧИТИСЯ В ЦЬОМУ КУРСІ

У демократичній країні не лише держава піклується про людей. Існує ще й *громадянське суспільство* — партнер держави у розвитку нації. З розвитком в Україні демократії розвиватимуться й складові громадянського суспільства, його інститути — політичні, громадські, професійні й культурні об'єднання громадян. У недалекому майбутньому саме воно буде головним осередком для розкриття ваших творчих можливостей, задоволення власних і суспільних потреб та інтересів. Під час вивчення курсу ми багато говоритимемо про те, якою має бути людина, громадянин, держава в демократичному суспільстві.

Перший розділ курсу “Я і ми: як жити разом?” дасть вам можливість оволодіти вміннями і навичками успішного демократичного спілкування з іншими, набути досвіду толерантної поведінки, ведення переговорів, розв'язання конфліктів, досягнення ухвалення власних рішень.

Другий розділ “Як людство йшло до демократії” ознайомить вас із найважливішими для сучасної людини і громадянина поняттями: демократія, громадянське суспільство, права людини і громадянина в історичному контексті з застосуванням основних надбань світової демократичної традиції.

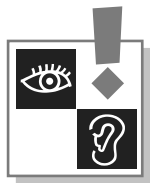
Третій, четвертий і п'ятий розділи послідовно розкриють перед вами головні політичні, соціальні, економічні характеристики сучасної держави і суспільства в Україні.

Нарешті, завданням шостого розділу є привернення вашої уваги до співіснування та співжиття в Україні представників різних культур, націй і народностей.

Курс передбачає вашу участь у проекті “Громадянин”, що слугуватиме для вас практичним застосуванням набутих знань із громадянства і досвідом громадянської дії.

На уроках застосовуватимуться нові цікаві методи: “мозковий штурм”, дискусії, рольові ігри, моделювання, вивчення реальних ситуацій суспільного життя, взаємонавчання, робота в малих групах, драматизації, портфоліо тощо.

Курс “Ми — громадяни України” — це незвичайні, веселі, активні демократичні уроки, на яких ви зможете поділитися з друзями і вчителями своїми думками, життєвим досвідом, планами на майбутнє.

Зверніть увагу!

- ▶ Важливо правильно працювати з посібником. На уроці треба уважно читати й аналізувати текст, обмірковувати відповіді на запитання. На вимогу вчителя в класі або вдома необхідно виконувати завдання і вправи до тексту, що називаються “Подумайте і дайте відповідь” або “Виконайте та обміркуйте”. Всю необхідну інформацію для їх виконання ви знайдете в тексті. Запишіть відповіді на запитання, варіанти рішення, план дій. Уявляйте себе учасником ситуації або людиною, до якої звернулись за порадою, продумуйте, як слід поводитись. У відповідях намагайтеся використовувати інформацію рубрики посібника “Документи розповідають...”
- ▶ У посібнику багато вправ, виконуючи які, ви братимете участь у переговорах і виборах, парламентських обговореннях, виступатимете у ролі депутатів, виборців, учителів, представників органів державної влади. Ви маєте бути готовими до виконання цих ролей спершу на уроці, а потім і поза школою.
- ▶ Звертайте увагу на очікувані результати вивчення теми. Після кожного уроку перевіряйте, чи справді ви їх досягли. У цьому вам допоможуть рубрики посібника “Перевірте себе”.
- ▶ Необхідно вести зошит. Уроки йтимуть у швидкому темпі. Треба записувати все, що здалося вам важливим, новим, не зовсім зрозумілим, а також

все, на що звертає увагу вчитель. У зошит бажано записувати нові й незрозумілі слова для з'ясування їх значення в учителя або за допомогою словника. Занотуйте власні думки, пропозиції, ідеї на кожному уроці, зауваження, доповнення, питання до інших учнів, що виникають. Це допоможе вам брати активну участь в уроці.

- ▶ Готуючись до наступного уроку, треба виконати усне або письмове завдання, якщо його давав учитель. Домашні завдання вміщено в посібнику під рубрикою “Це ви можете зробити самі”.
- ▶ Слід звертати увагу на всі положення в тексті, виділені особливим шрифтом. Будьте уважними до практичних порад, які можуть стати в пригоді й на уроці, й у реальному житті. Ви завжди знайдете їх під рубрикою “Зверніть увагу!”
- ▶ Якщо вас не було на уроці, прочитайте текст у підручнику й виконайте всі завдання і вправи.

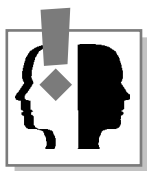
1.5. Виконайте і обміркуйте

Отже, ми рушаємо у подорож до демократичної держави Україна. Нам відомі основні зупинки — це розділи нашого курсу. Ми знаємо назви наших вагонів — це теми наших уроків. Пасажирів нашого поїзда вже на своїх місцях.

Залишилося тільки з'ясувати, що кожен і кожна з вас хоче взяти з собою в цю подорож.

Подумайте і скажіть класу, що ви візьмете з собою. Передаючи “естафету побажань”, створіть живий ланцюжок.

Щасливої вам подорожі!

Це ви можете зробити самі

Громадянськість людини виявляється у її вчинках. Проведіть невеличке соціологічне опитування з такими питаннями:

1. Чи усвідомлюєте ви себе громадянином України?
2. Як ви оцінюєте себе як громадянина? Чому?

Запитайте своїх батьків і ще 2–3 знайомих дорослих.

Результати опитування стисло запишіть.

ПОНЯТТЯ І ТЕРМІНИ: суспільство; суспільні групи; громадянин; громадянське суспільство; демократія; громадянські знання, уміння і навички.

Будь-яку державу становлять її громадяни, будь-яке суспільство або громаду — люди. Тому в житті всім нам дуже важливо вміти спілкуватися з іншими, щоб бути щасливими і плідно працювати.

Як досягти цієї мети? Чого треба навчитись? На такі питання дає відповіді перший розділ курсу.

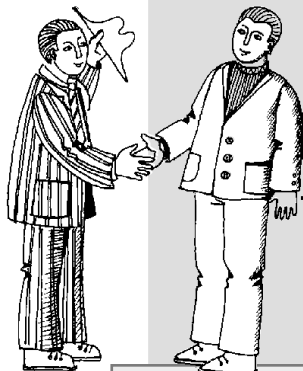
Розділ 1

Я І МИ: ЯК ЖИТИ РАЗОМ

тема

СОЦІАЛЬНІ НОРМИ. ЧОМУ ЇХ СЛІД ДОТРИМУВАТИСЯ

Що таке соціальні норми
і навіщо їх створюють
Як контролюють дотримання
соціальних норм

“Правила доброї поведінки відомі з давніх-давен, рід за дрібницею — вміти користуватися ними”.

Французький математик, письменник і філософ Б. Паскаль (XVII ст.)

**Після цього уроку
ви зможете:**

пояснювати на прикладах, що таке соціальні норми, які існують типи соціальних норм і чому вони необхідні;

аналізувати власну поведінку та поведінку інших з точки зору існуючих соціальних норм;

розробляти власні правила поведінки та ухвалювати їх демократичним шляхом.

1. ЩО ТАКЕ СОЦІАЛЬНІ НОРМИ І НАВІЩО ЇХ СТВОРЮЮТЬ

2.1. Виконайте та обміркуйте

Об'єднайтеся в пари і пригадайте ситуації з життя, коли ви стикалися з різними нормами або правилами поведінки. Запишіть їх у вигляді стислої переліку.

Обговоріть і запишіть близькі за значенням слова, які можна добрати до слова “норми”? Поясніть, що їх об'єднує.

Від народження людина опиняється в колі правил, настанов, заборон, норм. Спочатку **норми** (від латинського — правило, зразок) встановлюються у стосунках із батьками, згодом — із ровесниками у дитячому садку, школі чи спортивній секції. Чим дорослішою стає людина, тим більшою є кількість норм, яких вона мусить дотримуватись. Ані соціальні групи, ані суспільство загалом, ані держава не можуть існувати без норм, що регулюють їхнє функціонування. Уявіть

собі спортивну команду, в якій порушується лише одна норма “приходити вчасно”. Гравці спізнюватимуться на тренування, на матчі, команда почне програвати і зрештою розпадеться.

Соціальні норми — це усталені правила, зразки поведінки або дій окремих людей і соціальних груп. Вони встановлюють межі дозволеної за тих чи інших обставин поведінки або дії. Щоб жити нормально, ми маємо передбачати поведінку інших людей: коли ви працюєте в читальному залі, ви сподіваєтеся на те, що ніхто не порушуватиме тишу; переходячи вулицю на зелене світло світлофора, вважаєте, що водії зупиняться і дадуть вам змогу зробити це безпечно. Отже, знати і поважати норми суспільного життя конче важливо.

Існують різні норми. Одні регулюють життя малих груп — сім’ї, класу. Інші — великих груп або суспільства в цілому. Кожна соціальна група встановлює свої норми, правила поведінки і вимагає їх виконання.

Розрізняють норми моральні, правові, релігійні тощо.

Норми нерідко збігаються за змістом, як, наприклад, релігійні, правові й моральні, хоча можуть і суперечити одна одній. Як ви вважаєте, чому?

2.1. Виконайте та обміркуйте

Прочитайте приклади соціальних норм і подумайте над запитаннями:

- чим схожі ці норми?
- чим вони відрізняються?

Визначте, до якого типу належать ці норми (моральні, правові, політичні, релігійні, етичні, економічні, традиційні):

У транспорті поступайтеся місцем літнім людям. Кримінальній відповідальності підлягають особи, яким на момент скоєння злочину виповнилося шістнадцять років.

Не брешіть.

Переходьте вулицю у дозволеному місці.

Не крадіть.

Не залишайте друзів у біді.

Громадяни України перебувають під захистом держави.

Вітайте своїх рідних із Новим роком, із днем народження.

Носити брудні сорочки некрасиво.

Громадяни мусять сплачувати податки.

Громадяни України мають право брати участь у виборах.

Любіть ближнього свого як самого себе.

2. ЯК КОНТРОЛЮЮТЬ ДОТРИМАННЯ СОЦІАЛЬНИХ НОРМ

Норми і правила поведінки встановлюють самі люди, а їх дотримання робить життя й спілкування людей гуманнішим, ефективнішим, зручнішим.

Соціальні норми підтримує суспільство. Дотримання їх контролюють різними шляхами. По-перше, це — політичні, правові, економічні форми контролю, які сукупно становлять зовнішній формальний контроль. Така система контролю, інколи попри волю людини, змушує її сплачувати податки, дотримуватись законів, виконувати громадянські обов'язки тощо. Вона функціонує на підставі писаних норм: інструкцій, постанов, законів. Цей контроль держава реалізує через спеціальні установи, організації, соціальні інститути.

Суспільний контроль здійснює також школа. Через зміст програм і підручників школа впливає на формування світогляду учнів, завдяки дотриманню шкільного розкладу — на поведінку учнів, контактуючи з батьками — на сімейне виховання.

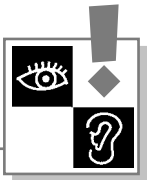
В інших групах суспільства контроль здійснюється інакше. Так, формою суспільного контролю є вплив на людину моралі, традицій і звичаїв. Нарешті, контроль здійснює також група людей, в якій триває приватне життя людини, тобто оточення родини, друзів. Вони впливають на людину шляхом переконання, схвалення, осуду тощо.

2.3. Виконайте та обміркуйте

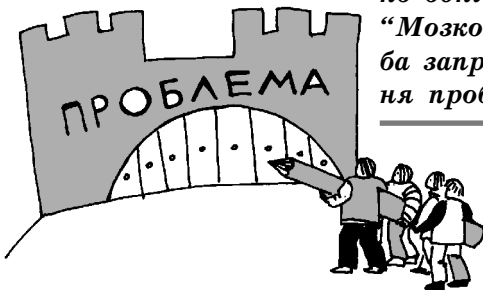
Спробуйте визначити методом “мозкового штурму”, які правила й норми поведінки мають існувати на уроках громадянської освіти.

На підставі запропонованих правил складіть угоду про правила поведінки на уроках. Спробуйте затвердити таку угоду всім класом, використавши будь-яку демократичну процедуру.

Зверніть увагу

“Мозковий штурм” — це метод вирішення проблеми, коли всі учасники й учасниці міркують стосовно однієї проблеми і “йдуть на неї в атаку”. “Мозковий штурм” застосовують, коли треба запропонувати кілька варіантів розв'язання проблеми.

Порядок проведення:

1. Визначте проблему, яку необхідно вирішити.

2. Приготуйте дошку або папір для занотовування ідей, запишіть проблему у вигляді питання.

3. Оберіть ведучого а також секретаря, який занотує всі ідеї.

4. Нагадайте правила першого етапу:

- ▶ *мета — зібрати якомога більше ідей;*
- ▶ *кожен і кожна можуть висловитися;*
- ▶ *пропозиції мають висловлюватися по черзі, конкретно і стисло;*
- ▶ *приймаються будь-які пропозиції, навіть кумедні та фантастичні;*
- ▶ *не можна критикувати й обговорювати висловлювання інших;*
- ▶ *розширення пропонованої ідеї заохочується;*
- ▶ *ведучий може переформулювати ідею для запису за згодою того, хто її запропонував.*

5. Висловте свої ідеї.

6. Занотуйте їх у порядку надходження. Не вносьте в ідеї жодних коректив.

7. Продовжуйте, доки будуть виникати нові ідеї (але не більше ніж 10–15 хвилин).

8. На закінчення обговоріть і оцініть запропоновані ідеї.

Перевірте себе

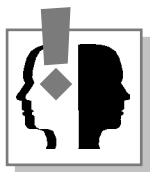
Оцініть свою активність впродовж уроку на кожному з його етапів за шкалою від 0 до 3 балів.

Вид активності	Домашнє завдання	Робота в парах	Індивідуальна робота	Мозковий штурм	Ухвалення загальних правил
Кількість балів					

Дайте відповідь:

- *чи легко вам було оцінювати себе за такими критеріями? Чому?*
- *скільки балів ви собі поставили й чи задовольнила вас така оцінка, чому?*
- *чого б ви хотіли від своєї діяльності на уроках у подальшому?*

Це ви можете зробити самі

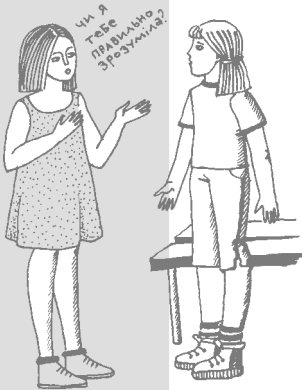
Подумайте, чи можна назвати розроблені вами правила поведінки на уроках соціальними нормами? Чому? Яким чином їх дотримання буде контролюватися? Чи була процедура розробки й ухвалення правил поведінки в класі справедливою? Поясніть, чи готові ви дотримуватись цих правил? Чому?

НА ШЛЯХУ ДО УСПІШНОГО СПІЛКУВАННЯ

Жити у суспільстві — означає спілкуватися
Від чого залежить успішність спілкування людей
Чого треба навчитись, щоб спілкуватися краще

“Єдина реальна розкіш — це розкіш людського спілкування”.

*Французький письменник
А. Сент-Екзюпері (XX ст.)*

“Хороші манери складаються з дрібних самопожертв”.

*Американський філософ, письменник
Р. Емерсон (XIX ст.)*

“Той, хто вважає, що може обійтися без інших, помиляється; але той, хто думає, що інші не можуть обійтися без нього, помиляється ще більше”.

*Французький письменник Ф. Ларошфуко
(XVII ст.)*

Після цього уроку ви зможете:

пояснювати, що таке спілкування, якою є роль спілкування в житті людини і суспільства, що таке успішне спілкування і як його навчитися;
використовувати набуті навички активного слухання й висловлювання власних думок.

1. ЖИТИ У СУСПІЛЬСТВІ — ОЗНАЧАЄ СПІЛКУВАТИСЬ

3.1. Подумайте і дайте відповідь

Які образи й асоціації викликає у вас слово “спілкування”?

Які однокореневі слова ви можете дібрати до цього слова? Що означає, на вашу думку, слово “спілкування”?

3.2. Виконайте та обміркуйте

Обговоріть у парах, в яких справах впродовж дня ви мусили шукати порозуміння з іншими та якою була мета цього спілкування. Складіть стислий перелік.

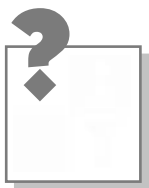
Людина є суспільною істотою. Тисячі невидимих ниточок пов'язують людину із суспільством. Вона навчається і працює, ходить у магазин і в гості до інших, їздить у транспорті, відвідує музеї, театри. В суспільстві ми стаємо людьми й налагоджуємо контакти з іншими, тобто *спілкуємося*. Жодна спільна діяльність неможлива без координації людських дій, узгодження цілей, обміну думками тощо. Завдяки спілкуванню між людьми формуються їхні почуття та переконання.

У психологічній науці під *спілкуванням* розуміють процес взаємодії між людьми, в якому відбувається обмін діяльністю, інформацією, досвідом, уміннями і навичками, а також результатами діяльності. Воно є природним для людини. Людина здатна нормально розвиватися лише в суспільстві, тільки спілкуючись з іншими людьми. Відомий вам з дитинства, улюблений герой Робінзон Крузо, силою обставин був відірваний від суспільства. Він важко переживав своє становище й усі роки життя на безлюдному острові мріяв побачити на горизонті корабель, що поверне його до людей.

Саме можливість спілкування з іншими дарує нам радість, хоч інколи й породжує проблеми. Коли проблем забагато, дехто спересердя може навіть сказати: “От би втекти зараз на безлюдний острів!” Та через якийсь час, побувши на самоті, ми відчуваємо нездолану потребу у спілкуванні з іншими людьми.

2. ВІД ЧОГО ЗАЛЕЖИТЬ УСПІШНІСТЬ СПІЛКУВАННЯ ЛЮДЕЙ

3.3. Подумайте і дайте відповідь

Поясніть, як ви розумієте вислів філософа: “Чим раніше людина осягне основні правила спілкування, тим менше помилок вона зробить, тим менше завдасть шкоди собі й іншим”.

Спробуйте сформулювати кілька основних правил спілкування, якими ви керуєтеся в своєму житті.

Правила спілкування мають давні **традиції**. Ми натрапляємо на згадки про їх виникнення задовго до нашої ери: у давніх єгиптян, індійців, китайців, греків та інших народів. У різні епохи їх називали по-різному: правилами пристойності, хорошими манерами, етикетом. Вони охоплюють жести, пози, звичаї, рукостискання, гостинність тощо. Один зі звичних для нас жестів, який використовують під час зустрічі та прощання, — потиск рук. Але цей жест був невідомий у Південній Азії. Японці, наприклад, вважали, що людина, торкаючись співрозмовника, втрачає самоконтроль, виявляє ворожість, агресивність.

Утім успішне спілкування залежить не тільки від знання й дотримання звичаїв і традицій, а й від нашої вихованості, ввічливості. Вміння бути ввічливим, не передається у спадок, воно розвивається в процесі самовиховання. Ввічливість є важливою тому, що вона згуртовує нас, викликає почуття духовного задоволення, взаємної поваги, симпатії, радості. Натомість брутальністю, нетактовністю можна роз'єднати навіть близьких людей. Дуже важливою є поблажливість до інших людей. Саме поблажливість часто допомагає зберегти лад і щастя в сімейному житті.

Напрочуд повчальною є мудрість “золотого правила” поведінки, з яким ми зустрічаємося в Біблії: “Слід ставитися до інших так, як хотілося б, щоб вони ставилися до тебе”. Саме тому в спілкуванні дуже важливо відчувати іншу людину, передбачати, як людина поставиться до вашого вчинку, слова, погляду, інтонації. Важливо вміти стримуватися від проявів поганого настрою або недоречної веселості. Доброзичлива, вихована людина завжди впевнено відчувається у будь-якому товаристві, обирає правильну поведінку між людьми.

Для успішного спілкування, для того, щоб вас вважали приємною вихованою людиною, важливо розуміти різницю між тим, як поводитися в офіційній обстановці (наприклад, на уроці, на засіданні клубу, на зустрічі з незнайомими людьми) та за неофіційних обставин — у сім'ї, у колі друзів тощо. Це означає, що в останньому випадку ми можемо дозволити собі спілкування без формальних (кимось встановлених) правил або за правилами, встановленими самими членами такої малої групи.

Отже, людина, котра хоче бути успішною у спілкуванні, пам'ятає про правила і традиції, вона ввічлива, толерантна до позиції інших, доброзичлива, прагне порозуміння.

3. ЧОГО ТРЕБА НАВЧИТИСЯ, ЩОБ СПІЛКУВАТИСЯ КРАЩЕ

У процесі спільного життя люди виробили загальні правила спілкування, що можуть зробити його успішнішим.

Успішним вважається таке спілкування, коли нам вдалося досягти очікуваного результату: отримати потрібну інформацію, допомогу, інколи — просто дружню пораду, підтримку або задоволення від разом проведеного часу.

3.4. Виконайте та обміркуйте

Зверніться до свого сусіда або сусідки по парті з проханням дати вам ручку, користуючись словами... А тепер, не допомагаючи собі словами — жестами,

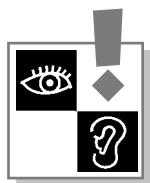
рухами... Чи досягли ви своєї мети? Чи зрозуміла вас людина? Як ви думаєте, чому?

Обговоріть це з вашим партнером або партнеркою по вправі.

Досягти своєї мети в спілкуванні можна лише тоді, коли вас розуміють інші, і ви розумієте інших. Важливими для розуміння є не тільки слова, а й жести, вираз обличчя людини.

Основою різних форм спілкування є бесіда, діалог, за визначенням словника — “взаємна розмова”. “З усіх видів життєвої діяльності бесіда, — зазначав філософ Мішель Монтень, — є найприємнішою природною вправою нашого розуму. Ось чому, якби мене змусили негайно зробити вибір, я, певно, краще б втратив зір, ніж слух чи хист до слова.” Справді, в бесіді обмінюються інформацією, знайомляться з новими ідеями, висловлюють наболіле, пережите, дізнаються про оцінки тих чи інших суджень, дістають розумну пораду, відчують емоційне задоволення, естетичну насолоду.

Бесіда є діалогом, тобто ланцюжком висловлювань: ви вислуховуєте співрозмовника, спостерігаєте за ним, намагаючись якомога глибше зрозуміти його, перш ніж дати відповідь. Коли ви відповідаєте, то намагаєтесь робити це так, щоб людина вас розуміла, зважаєте на її реакцію на ваші слова.

Зверніть увагу!

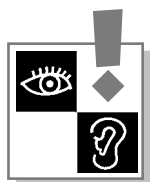
Для успішного спілкування необхідно врахувати кілька моментів:

- ▶ повноцінне спілкування залежить від обох партнерів;
- ▶ для повноцінного спілкування ми маємо об'єднати обидві “мови”: мову слів і мову тіла, обличчя;
- ▶ важливим у спілкуванні є вміння говорити і вміння слухати.

3.5. Подумайте і дайте відповідь

Пригадайте ситуації з життя, коли ви розуміли, що ваш партнер або партнерка вас не слухають... Обговоріть у парах: що ви відчували тоді? Чи було це вам приємно? За якими ознаками ви здогадалися, що вас не слухають? Що означає бути активним слухачем?

Зверніть увагу!

Основні правила активного слухання:

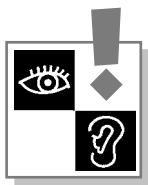
- ▶ використовуйте мову тіла: сідайте обличчям до того, з ким говорите, нахилийтеся вперед, встановіть контакт очима.

- » *застосуйте звуки та жести заохочення*: підтримуйте співрозмовника доброзичливою посмішкою, словами “так-так”, “м-м-м...” тощо, хитанням головою.
- » *ставте уточнюючі запитання*: вони допомагають прояснити ситуацію, уточнити дещо з того, що вже відомо. Їх треба застосовувати обережно: коли людина схвильована або роздратована, варто утримуватися від будь-яких запитань, давши їй змогу висловитися.

Уникайте того, щоб:

- » Переривати іншого.
- » Демонструвати позою або виразом обличчя, що ви не готові зараз слухати.
- » Давати поради.
- » Змінювати тему розмови або переводити розмову на себе.
- » Давати оцінки людині, яка говорить.
- » Підганяти того, хто говорить.

Водночас важливим є чітке формулювання того, що ми думаємо. Часто причиною невдач є розбіжність між тим, що ми хочемо сказати, і тим, як сприймають наші слова слухачі. Причиною цьому можуть бути невдалий вибір слів, неправильне вживання відмінків і закінчень, нечіткі або багатослівні формулювання.

Зверніть увагу!

Коли ви висловлюєте власну думку:

- » Чітко формулюйте свою точку зору, добирайте слова, зрозумілі не лише вам, а й співрозмовнику.
- » Говоріть від себе: “я думаю”, “я вважаю”, “я відчуваю”.
- » Будьте конкретними — не говоріть загальних або відомих усім речей.
- » Намагайтеся зацікавити партнера по спілкуванню.

3.6. Виконайте та обміркуйте

Поверніться до свого сусіда або сусідки і впродовж двох хвилин розповідайте про себе на тему: “У вільний час мені подобається ...”. Хай ваш партнер або партнерка вислухають вас, застосовуючи правила активного слухання.

Потім слухачі, впродовж хвилини переказують почуте.

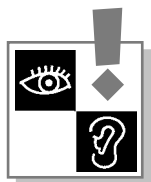
Тепер поміняйтеся ролями.

Обговоріть, які правила активного слухання продемонстрував ваш партнер? Чого вам бракувало, коли

ви говорили? Що для вас було легшим: розповідати, слухати, переказувати? А що важче?

Зробіть для себе висновки. Що ви вже вмієте? Чого ще треба навчатися?

Отже, прагнучи того, щоб бути успішними у спілкуванні, завжди досягати своєї мети й виконувати свої завдання разом з іншими, слід навчитись: активно слухати, ефективно висловлювати свою думку (щоб було зрозуміло іншим), користуватися мовою слів, мовою тіла (погляд, посмішка, жести, поза).

Зверніть увагу!

Для спілкування дуже важливо налагодити контакт зі співрозмовником. Існують певні засади, дотримання яких під час спілкування, правильне застосування яких викликає прихильність, наближує, сповнює довіри до вас людину. Вони не допоможуть переконати співрозмовника. Це — лише перші кроки до успіху у спілкуванні.

1. **“Власне ім’я”** — звучання власного імені завжди приємне (підсвідомо) людині. Використовуйте в розмові “приємну мелодію імені” співрозмовника.
2. **“Дзеркало відносин”** — досвід показує, що посмішка на обличчі — сигнал про добрі відносини. Щоб позитивно налаштувати до себе співрозмовника, стежте за виразом свого обличчя. Не треба весь час випромінювати усмішку, втім варто пам’ятати, що лагідна посмішка здатна притягувати людей.
3. **“Золоті слова”** — вдавайтесь до компліментів, тобто слів, що трохи перебільшують позитивні риси співрозмовника. Пам’ятайте: щоб комплімент був по-справжньому компліментом, він має бути однозначним (говорити тільки про позитивні якості людини), без гіпербол (перебільшення позитивного має бути незначним), враховувати власне ставлення людини до тих якостей, про які ви говорите, не містити рекомендацій щодо їх поліпшення, не містити “ложки дьогтю”.

Перевірте себе

1) Англійський письменник Бернард Шоу зазначав: якщо в однієї людини є яблуко й у іншої є яблуко, то після обміну у них залишиться по одному яблуку. Але якщо в однієї людини є ідея й у іншої є ідея, то після обміну в них залишиться по дві ідеї.

Як ви розумієте сенс сказаного?

Що таке успішне спілкування?

Яких результатів ми можемо досягти, спілкуючись з іншими?

Чи завжди нам вдається досягти мети у спілкуванні з іншими? Від чого це залежить?

2) Заповніть пропуски в тексті:

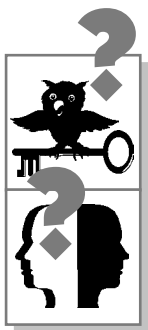
Спілкування — це...

Воно є важливим для людини, оскільки...

Якщо я навчуся ефективно спілкуватись, я зможу...

Я вже вмю у спілкуванні...

Потребує вдосконалення...

ПОНЯТТЯ І ТЕРМІНИ: суспільство; спілкування; бесіда; успішне спілкування; активне слухання.

Це ви можете зробити самі

1. Потренуйтеся у навичках активного слухання зі своїми рідними та друзями. Поміркуйте, чи може застосування правил активного слухання вплинути на ваше життя, як саме.

2. Спробуйте простежити за ситуаціями спілкування і визначити, чому люди інколи не розуміють одне одного. Зробіть невеличкий перелік таких чинників.

4

тема

ВМІННЯ ВИСЛОВЛЮВАТИСЬ І ПЕРЕКОНУВАТИ: ЩО ЦЕ ОЗНАЧАЄ

Чи завжди нас розуміють інші люди
Як мені зрозуміти інших
Що означає бути переконливим
Як навчитися говорити “ні”
й відповідати на критику

“Говорити можуть всі, а розмовляти — мало хто”.

Стародавній вислів

*“Безсилля логічних доказів завжди шукає підкріплення в надмірному темпераменті”.
Російський письменник Л. Леонов*

*“Пусті відповіді вбивають справедливі запитання й відволікають розум від справи”.
Російський письменник, філософ О. Герцен*

*“Страх перед можливістю помилитися не повинен відвертати нас від пошуків істини”.
Французький філософ К. Гельвецій*

**Після цього уроку
ви зможете:**

**вдосконалити навички формулювання
й висловлювання власної думки;
ефективніше працювати в малих групах;
правильніше ставити запитання;
застосовувати вміння аргументувати
і переконувати.**

1. ЧИ ЗАВЖДИ НАС РОЗУМІЮТЬ ІНШІ ЛЮДИ

Іноколи люди, які уважно слухають одне одного, не можуть порозумітися. Це зумовлене тим, що ми приписуємо співрозмовникові думки, емоції та потреби, йому зовсім не притаманні. Єдиний спосіб уникнути такої проблеми — переконатися, чи добре ми зрозуміли співрозмовника. Способом такої перевірки є *“парафразування”*, тобто повторення, переказування своїми словами того, що сказала інша людина, починаючи зі слів: “Ти маєш на увазі те, що...” або “Якщо я правильно зрозумів, зрозуміла...” і запитання: “Я тебе правильно зрозумів?”

4.1. Виконайте та обміркуйте

Спробуйте влаштувати між 4–6 бажаними, розділивши їх на дві групи (хлопців і дівчат), короткий обмін думками з теми: “Чи завжди легко порозумітися хлопцям і дівчатам у класі?”

Умова: кожне висловлювання має починатися повторенням змісту розповіді попереднього промовця зі слів: “Якщо я правильно зрозумів (зрозуміла)...” і запитанням, метою якого є перевірка намірів автора попереднього висловлювання “чи добре я тебе зрозумів?”. Потім стисло викладіть свою думку.

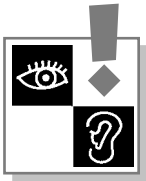
Після 7–10 хвилин діалогу обговоріть, чи був спосіб парафразування корисним? Чому? Чи допомагало це зрозуміти іншу людину?

2. ЯК МЕНІ ЗРОЗУМІТИ ІНШИХ?

Переконатися, чи правильно ми зрозуміли людину, чи сприйняли всю надану нею інформацію, можна також за допомогою відповідних запитань. Завдяки запитанням ми можемо уточнити почуте, з'ясувати для себе окремі аспекти того, про що йшлося, отримати додаткову інформацію. Втім ставити влучні запитання — не проста справа! Якщо відповідь співрозмовника нас не задовольнила, це інколи означає, що ми неправильно поставили запитання.

Уміння запитувати є дуже важливим. За допомогою запитань ми можемо здобути потрібну нам інформацію, зорієнтуватися щодо складності будь-якої життєвої ситуації, порозумітися з іншою людиною, визначити наскільки добре вона нас розуміє.

Зверніть увагу!

Як ставити запитання

- » Формулюйте запитання конкретно і зрозуміло.
- » Застосовуйте відкриті та закриті запитання залежно від поставленої мети. Відкриті — це запитання, у відповідях на які запитуваний може викласти власну думку, тому використовуйте їх, коли вам потрібно здобути інформацію або підтримати розмову. Закриті — такі запитання, на які можна відповісти лише “Так” чи “Ні”, або обрати одну з відповідей, що відтворюють зміст висловленого раніше. Їх задають, якщо потрібна згода людини або в разі, коли перевіряємо, наскільки співрозмовник нас розуміє, чи стежить за нашими думками.
- » Найкращий спосіб здобути максимум різнобічної інформації стосовно конкретної події — використання 6 “журналістських” запитань: хто, що, де, коли, як, чому? (Всі вони відкриті і “підштовхують” співрозмовника розповідати нам якомога більше.)
- » Намагайтесь уникати тенденційних запитань (які “приховують” відому відповідь або провокують наперед визначену відповідь).

4.2. Виконайте та обміркуйте

Об'єднайтеся в групи по 4–5 осіб. Пригадайте якусь відому всім улюблену дитячу пісеньку (або віршик). Спробуйте поставити до тої пісеньки 6 “журналістських” запитань:

- 3 закритих запитання;
- 3 відкритих запитання.

Представте свої запитання групі. Після вправи обговоріть, чи були ваші запитання зрозумілими, влучними, цікавими? А в інших групах? Чому? Чи на достатньому рівні є ваше уміння запитувати?

4.3. Виконайте та обміркуйте

Уявіть собі, що рік тому космічний корабель “Гея” полетів до планети Марс, і через день безвісти зник. Щойно він повернувся на Землю і за хвилину відбудеться прес-конференція з членами екіпажу, організована Космічним Центром.

Оберіть п'ятьох бажаючих виконати ролі космонавтів, решта учнів виконують ролі журналістів та спостерігачів. Ознайомтеся з завданнями для груп і впродовж 2–3 хв. підготуйтеся до гри.

Інструкція до вправи “Космонавти повернулися на Землю”

Космонавти мають:

— пам'ятати, що їхній космічний корабель рік тому полетів до планети Марс, і через день безвісти зник. Ви щойно у повному складі повернулися на Землю і за хвилину візьмете участь у прес-конференції, організованій Космічним Центром;

— підготуватись до неї: а) домовитись, з яких ви країн і які функції виконували на кораблі, б) виробити спільну версію подій — де ви були цілий рік, у які пригоди потрапляли, якою була роль у цих пригодах окремих членів екіпажу;

— продумати свої подальші плани;

— під час прес-конференції намагатися відповідати точно і ясно, уважно слухати виступи інших членів екіпажу, щоб не відходити від спільно виробленої версії подій (у разі незгодженості ви можете, посилаючись на втому, попросити коротку перерву і узгодити деталі, про які розпитують журналісти).

Журналісти мають:

— пам'ятати, що міжнародний космічний корабель “Гея” рік тому полетів до планети Марс, і через день безвісти зник. Екіпаж щойно у повному складі повернувся на Землю, і за хвилину космонавти братимуть участь у прес-конференції, організованій Космічним Центром;

— підготуватись до прес-конференції: а) домовитися, які газети ви представляєте; б) продумати запитання, які кожен і кожна ставитимуть космонавтам з метою розкриття таємниці зникнення корабля;

- ставити запитання по черзі;
- намагатися, щоб запитання були конкретні, зрозумілі, цікаві, влучні, подані голосно і виразно, щоб спостерігачі змогли їх занотувати.

Спостерігачі мають:

- пам'ятати, що міжнародний космічний корабель “Гея” рік тому полетів до планети Марс, і через день безвісти зник. Екіпаж щойно у повному складі повернувся на Землю і за хвилину братиме участь у прес-конференції, організованій Космічним Центром;
- спостерігати за перебігом прес-конференції й оцінювати всі запитання, які ставлять журналісти членам екіпажу;
- занотувати всі запитання, позначити, хто їх ставить, як вони сформульовані;
- оцінити кожне з запитань за попередньо виробленими критеріями;
- запропонувати загальну оцінку вміння ставити запитання “своєму” журналістові.

По закінченні гри підведіть підсумки. Спробуйте, виходячи з наведених критеріїв, самотійно вигадати 6 найудаліших запитань для такої прес-конференції.

Спостерігачі можуть скористатися таблицею.

	Запитання журналіста А	Запитання журналіста Б	Запитання журналіста В
	1 2 3 4		
<i>Зрозуміле</i>			
<i>Влучне</i>			
<i>Цікаве</i>			
<i>Нетенденційне</i>			

3. ЩО ОЗНАЧАЄ БУТИ ПЕРЕКОНЛИВИМ

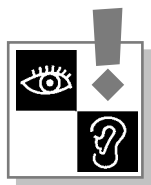
Уявіть собі когось, хто дуже уважно слухає інших, ставить влучні запитання, розуміє своїх співрозмовників. Чи достатньо цього, аби вважати, що така людина має всі навички успішного спілкування? Мабуть ні, адже вміння тільки слухати і розуміти замало. Дуже важливим є вміння формулювати, послідовно викладати свою думку, переконувати інших у перевазі вашої думки або дії, тобто доводити їм це, змушувати їх погодитися з вами.

Таке вміння є дуже важливим у спілкуванні з батьками, коли вам хочеться, щоб вони зважали на вашу позицію, з друзями — при обстоюванні своїх поглядів, під час відповіді на уроці, коли вам треба продемонструвати свої знання.

Зокрема це важливо в дорослому житті, насамперед для активних громадян. Громадяни мають конкретно і зрозуміло висловлювати

свої думки, переконливо виступати на захист своїх прав. Не можна вважати успішною працю державного службовця, керівника організації, члена уряду, який не вміє формулювати думок, чітко їх висловлювати і переконливо доводити. Чи хотіли б ви, наприклад, щоб вашими представниками в органах учнівського самоврядування були учні, нездатні чітко висловити свою думку або переконати інших, протистояти неправильному рішенню?

Щоб переконати інших людей, висловлена думка має бути аргументованою. Аргументи або докази, в свою чергу, мають бути доступні, зрозумілі слухачам, науково перевірені, статистично підтверджені тощо. Допоможе бути переконливим також дотримання певної структури висловлювання.

Зверніть увагу

Метод висловлювань, наведений нижче, має умовну назву “Прес”, яка означає, що в разі його застосування ваше вміння переконувати стане значно результативнішим.

Метод “Прес” має таку структуру й етапи:

1. ПОЗИЦІЯ

Я вважаю, що ...

(висловіть свою думку, поясніть, у чому полягає ваша точка зору)

2. ОБҐРУНТУВАННЯ ...тому, що...

(поясніть, на чому ґрунтуються докази на підтримку вашої позиції)

3. ПРИКЛАД

...наприклад...

(наведіть факти, дані, що підтверджують вашу позицію)

4. ВИСНОВКИ

Отже (тому)...

(узагальніть свою думку, зробіть висновок про те, що необхідно робити, закликайте прийняти вашу позицію)

4.4. Виконайте та обміркуйте

Для демонстрації аргументованого захисту вашої позиції оберіть одну із запропонованих тем:

— чи потрібна у вашій школі шкільна форма;

— чи можуть учні 9 класу самі, без участі батьків, вирішувати, скільки часу вони мають витратити на уроки та які оцінки одержувати;

— чи потрібно надати учням школи право вибирати собі вчителя з будь-якого предмета на навчальний рік, або вигадайте своє запитання щодо шкільного життя.

Визначте свою позицію за допомогою слів: “Так”, “Ні”, “Не можу визначитись, оскільки це складне питання”.

Після обдумування, скориставшись методом “Прес”, переконливо визначте свою позицію щодо обраного запитання, стисло запишіть його і підготуйтеся до презентації своєї роботи класу.

Зверніть увагу на те, щоб у ваших виступах за можливості мали місце:

- думка експертів;
- статистичні й наукові дані;
- інші допоміжні матеріали (речові докази, газетні статті, думка інших учнів, громадян тощо).

4. ЯК НАВЧИТИСЯ ГОВОРИТИ “НІ” Й ВІДПОВІДАТИ НА КРИТИКУ

4.5. Виконайте та обміркуйте

Розіграйте наступні сценки у парах:

- сусід по парті пропонує пожартувати — викинути сумку твого друга у вікно;
- сусідка по квартирі звернулась до вас з проханням дозволити її дитині користуватися вашим новеньким комп'ютером;
- знайомі підлітки в під'їзді запропонували вам “скуштувати” наркотики;
- подруга благає вас нікому не казати, що вона збирається втекти з дому.

Під кінець сценки ви маєте рішуче сказати “Ні”, чітко та зрозуміло обґрунтувавши свою відмову.

Перегляньте запропоновані сценки і висловіть свої враження щодо того, як люди говорять “ні”.

У житті людини трапляються ситуації, коли вона діє не з власної волі, а тому, що не може комусь відмовити. Сказати “ні” іноді непросто, оскільки ми боїмось образити іншу людину або зіпсувати стосунки. Проте, коли ми чинимо щось проти свого бажання, це гнітить нас, ми починаємо обурюватися, ображатися, а часом і шкодити собі. Треба вміти сказати рішуче “Ні”. Це необхідно, коли треба захистити свої інтереси, протистояти тискові інших або переконати когось у хибності думки чи дії. Для того щоб правильно сформулювати відмову, пам'ятайте, що вона має складатися з трьох елементів: слова “ні”; зрозумілого і конкретного визначення дії, яку ми не хочемо виконувати; стислою і правдивою обґрунтування відмови.

Нерідко ми опиняємось у ситуаціях, коли нас критикують. Багато хто боїться оцінок. Ми не знаємо, як поводитися в такій ситуації, ображаємось й проявляємо агресивність. Проте очевидно, що конструктивна критика є обов'язковим елементом нашого життя. Вона допомагає нам збагнути, як в ситуації, що склалася, змінити власну поведінку, щоб досягти своєї мети. Щоб правильно реагувати на критику, треба пам'ятати, що будь-яка оцінка не є вироком, а лише думкою, з якою можна погоджуватися чи ні.

Добре, коли ми спокійно реагуємо на критику, погоджуючись з нею. Вміємо сказати: “Так, ви справді маєте рацію, інколи таке

трапляється”. Якщо ж ми не згодні з тим, про що нам кажуть, слід аргументовано обстоювати свою позицію, наводити факти на свій захист або уточнювати думку тих, хто нас критикує.

4.6. Виконайте та обміркуйте

Напишіть на папері 8–10 критичних зауважень на зразок:

- ти абсолютно не вмієш спокійно реагувати на критику;
- на тебе не можна покластись у важкій ситуації;
- ти не дуже відповідальна людина;
- ти часто приходиш до школи непідготованим до уроків тощо.

Оберіть жеребкуванням будь-яке з висловлювань і спробуйте перед класом або групою аргументовано відповісти на критику, спрямовану на вашу адресу, погоджуючись з нею або заперечуючи її.

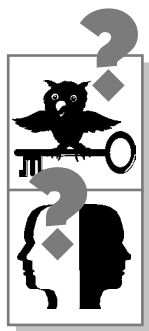
Перевірте себе

Використовуючи наведений нижче листок оцінювання, оцініть своє вміння переконувати, аргументовано висловлюватися за визначеними критеріями. Поясніть класу свою думку щодо цієї самооцінки.

ЛИСТОК ОЦІНЮВАННЯ ВМІННЯ ВИСЛОВЛЮВАТИСЯ

Критерії оцінки	Бали
<i>Я вмію добирати аргументи і чітко висловлювати їх</i>	
<i>Я вмію робити логічні висновки</i>	
<i>Я успішно застосовую парафразування</i>	
<i>Я вмію ставити запитання</i>	
<i>Я вмію сказати “ні”</i>	
<i>Я вмію аргументовано відповідати на критику</i>	

0 — потребує вдосконалення
 1 — може задовольнити
 2 — чудово

ПОНЯТТЯ І ТЕРМІНИ: парафразування; журналістські запитання; метод “прес”.

Це ви можете зробити самі

Потренуйтеся вдома у “парафразуванні”, у “постановці питань”, аргументуванні власної думки. Складіть стислий перелік життєвих ситуацій впродовж тижня, у яких вам стали в пригоді ці вміння.

ЯК ЛЮДИ СПЕРЕЧАЮТЬСЯ Й ВЕДУТЬ ПЕРЕГОВОРИ

Чи потрібно
сперечатися
Що таке
толерантність
Що розуміють
під консенсусом
і компромісом
Як навчитися вести
переговори

Після цього уроку
ви зможете:

сформулювати що таке суперечка, у чому її значення в житті, чому необхідно бути толерантними;
пояснювати на прикладах з життя, що таке консенсус і компроміс, чому вони необхідні;
аналізувати етапи та методи ведення переговорів;
спробувати провести переговори у ситуаціях шкільного й особистого життя.

“Не сперечайся задля суперечки”.

*Російський письменник та мислитель
XIX — початку XX ст. Л. Толстой*

“Якщо не висловлено протилежних думок, немає з чого вибирати найкраще”.

*Давньогрецький історик V ст. до н. е.
Геродот*

“Не думай, що інші думають так само, як і ти”.

*Давньоримський поет I ст. до н. е.
Горацій*

“Обмеженість нашого розуму веде до впертості, ми неохоче віримо тому, що виходить за межі нашого кругозору”.

*Французький письменник та мислитель
XVII ст. Ф. Ларошфуко*

“Терпіння — це скарб на все життя”.

Японське прислів'я

“Щоб навчитися терпіння, треба практикуватися стільки ж, як при навчанні музиці”.

Англійський письменник, теоретик мистецтва XIX ст. Дж. Рьоскін

“Терпіння — дуже складна риса, для декого складніша від героїзму”.

*Видатний французький актор XIX ст.
Ф. Леметр*

1. ЧОМУ І ЯК ПОТРІБНО СПЕРЕЧАТИСЯ

5.1. Подумайте і дайте відповідь

Можна згадати чимало висловлювань, в яких ідеться про суперечки, наприклад:

- у суперечці народжується істина;*
- у суперечках гається час;*
- хто сперечається, той нічого не вартий.*

Обговоріть у парах, чи часто ви стаєте учасником/учасницею суперечок? Чому?

Якою є ваша думка щодо ролі суперечки у житті?

Уявімо собі сценку з життя, описану М.Є.Салтиковим-Щедріним: “Ось чотири постаті, які сперечаються, зайняли середину кімнати й одночасно шпигають один одного, вдаючись до перехресних вигуків, а в кутку безнадійно щось вигукує п’ятий, на якого насідають ще трійко ораторів, і буквально не дають сказати слова. У всіх палають очі, руки у всіх у русі, в усіх голоси надірвані і тягнуть якусь недосяжно високу ноту... Хіба ж можна мати справу з людьми, в яких тремтять губи, а руки крутяться як крила у вітряка?” Звісно, така суперечка до добра не доведе. Про пошуки шляхів до істини, до взаєморозуміння в цьому разі годі казати.

Проте чи можна в людському спілкуванні обійтись без зіткнення протилежних поглядів? Звичайно, ні! Цьому перешкоджає внутрішня **суперечливість** людського життя. Таку наявність протилежних позицій і думок вважають нормою людського спілкування.

Суперечку не слід відкидати хоча б з тієї причини, що вона дає змогу вибрати кращу думку серед багатьох інших. Варто навчитися правильно використовувати цю форму людського спілкування. Як правило, у спілкуванні суперечка набуває форми **дискусії** — широкого публічного обговорення спірного питання, або **полеміки** — гострого обміну думками часто в письмовій формі, наприклад, на шпальтах газет або часописів.

Загальних правил суперечки не існує. Але чимало залежить від предмета суперечки, змісту обговорюваних питань, умінь учасників і учасниць дискутувати, полемізувати, а головне — від самих учасників дискусії, їх здатності бути **толерантними**.

2. ЩО ТАКЕ ТОЛЕРАНТНІСТЬ

Останнім часом слово “**толерантність**” набуло значної популярності. Що воно означає? Що таке толерантна людина або толерантний підхід? У перекладі з латинської *tolerance* означає “терпіння”. Це слово в медицині означає здатність організму переносити вплив

тих чи інших чинників. У суспільстві це означає терпимість до інших думок, поглядів, традицій тощо.

Життя суспільства, громади, як і життя окремої людини, ґрунтується на впливі ідей, поглядів, теорій. За часи історії людства їх промайнуло чимало. Вони оволодівали розумом людей на більший чи менший термін. Деякі з них закликали до барикад, призводили до війн, ставали підставою для створення “образу ворога” з іншого народу тощо.

Але з розвитком суспільства до людей прийшло розуміння, що Земля не є надто великою, що всі люди — сусіди, а вона — наш спільний дім, який треба берегти. А для того, щоб поєднати зусилля, треба знаходити спільну мову. В безмежному морі різноманітних культур, думок, ідей, що належать людям різних країн на планеті, на допомогу має прийти “рятувальне коло” толерантності. Ще у XVIII ст. французький філософ-просвітител Ф. Вольтер сказав свою знамениту фразу: “Ваша думка для мене глибоко ворожа, але за Ваше право висловити її я готовий віддати своє життя”.

Сьогодні толерантність — яскравий показник ступеню демократичності кожної окремої держави й одна з умов її розвитку. Толерантність українського народу сприяла уникненню внутрішніх національних конфліктів в таких регіонах як Крим, Донбас, Західна Україна, особливо в перші роки після проголошення незалежності. Політична толерантність є основою для плідних міжнародних відносин.

Для того, щоб досягти успіху у власному житті, не витрачати сил на конфлікти, “побутові війни”, доцільно сформуванати у собі толерантність як рису характеру.

5.2. Виконайте та обміркуйте

Проаналізуйте в групах ситуації, оберіть свій варіант відповіді і поясніть його. Дайте визначення поняття “межа терпимості”, порівняйте його з поняттям “толерантність”.

Ситуація 1.

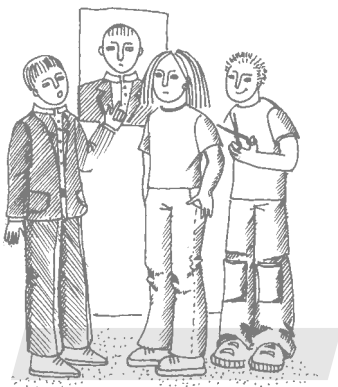
Дмитро має нетипову для хлопця зачіску — занадто довге волосся. Як поводитися тим, кому такий стиль не подобається?

Варіанти:

— Постійно демонструвати своє негативне ставлення, в різкій формі рекомендувати змінити зачіску.

— Виходити з того, що людина має право на самовираження і може робити що завгодно зі своїм власним волоссям.

— Вимагати дотримуватися на заняттях у школі загального стилю одягу та зачіски.

Ситуація 2. *Оксана часто пропускає уроки без поважних причин. Як ставитися до цього?*

Варіанти:

- Засуджувати ці вчинки учениці.
- Вважати, що це — особиста справа Оксани й не втручатися.
- Із розумінням поставитися до проблем Оксани, поступово заохочувати її до навчання.

Ситуація 3. *Вадим постійно виявляє неповагу до інших, брутальність до своїх товаришів. Що робити?*

Варіанти:

- Прагнути уникати спілкування з Вадимом.
- Відповісти брутальністю на брутальність.
- “Ковтати” образи й проводити з учнем роз’яснювальну роботу.

Ситуація 4. *Ваша подруга вдягла на вечірку вбрання, яке їй не личить і недоречно на такій вечірці. Що ви зробите, аби ваша подруга не була посміховиськом?*

Варіанти:

- Натякну, що вона виглядає кумедною.
- Коректно вкажу їй на недоречність такого вбрання.
- Запропоную ультиматум: або вона перевдягається, або йде одна.

Ситуація 5. *Ви — прихильниця здорового способу життя. Ваш молодший брат не робить зарядку, багато їсть, палить. Що ви зробите?*

Варіанти:

- Зроблю вигляд, наче нічого не помічаю.
- Розповім батькам: хай вони вирішують, що робити.
- Пояснюватиму переваги здорового способу життя й залучатиму його до спільних занять спортом.

5.3. Подумайте і дайте відповідь

Ознайомтеся з наведеними виразами. Позначте знаком “+” ті, що ви вважаєте толерантними. Нетолерантні вирази “переробіть” на толерантні. Поясніть, що таке “рівні толерантності”.

Вислови	Толерантні	Рівні толерантності		
		Доброзичливість	Відсторонення	Витримка
Ви не праві...				
На мій погляд...				
Мені здається...				
Певна річ...				
Мені ближча думка про те, що...				

Зверніть увагу!

Якщо ми прагнемо бути толерантними, то мусимо:

- » бути готовими до того, що всі люди різні — не кращі й не гірші, а просто різні;
- » навчитися сприймати людей такими, якими вони є, не намагаючись змінити в них те, що нам не подобається;
- » цінувати в кожній людині особистість і поважати її думки, почуття, переконання незалежно від того, чи збігаються вони з нашими;
- » зберігати “власне обличчя”, знайти себе і за будь-яких обставин залишатися собою.

5.4. Виконайте та обміркуйте

Спираючись на загальне визначення поняття “толерантність”, спробуйте визначити терміни: 1) релігійна толерантність; 2) етнічна толерантність; 3) політична толерантність. Наведіть конкретні приклади толерантної реакції на поведінку, погляди, переконання інших людей.

3. ЩО РОЗУМІЮТЬ ПІД КОНСЕНСУСОМ І КОМПРОМІСОМ

Толерантність людини (або людей) є найважливішою умовою миру і злагоди в сім'ї, колективі, суспільстві. Адже соціальні взаємовідносини постійно змінюються, породжуючи то гармонію, то односторонню перевагу, а іноді й зіткнення безпосередніх інтересів. Щоб уникнути конфлікту і продовжувати мирне співіснування, ми мусимо навчитися консенсусу та компромісу. **Консенсус** (від латинського *consensus*) — загальна згода із спірного питання, якої доходять учасники обговорення. **Компроміс** (від латинського *compromissum*) — згода на засадах взаємних поступок. Як правило, консенсус та компроміс ми шукаємо шляхом **переговорів**.

5.5. Виконайте та обміркуйте

Розіграйте в класі рольову ситуацію.

Мати приносить додому один апельсин. Донька й син вимагають його собі, не кажучи при цьому, для чого він їм потрібен. У цей час приходиться сусідка і, щоб розв'язати конфлікт, розрізає апельсин навпіл.

Вона дає кожній дитині по половинці, але жодна дитина не задоволена.

Сусідка у розпачі, вона питає: що робити?

Запропонуйте шляхи виходу із ситуації.

Оцініть запропоновані рішення (кому віддати апельсин) з позиції “перемога — поразка” у кожному випадку. Позначте перемогу “+”, а поразку “-”.

Запишіть усі рішення в такий спосіб:

СИН ДОНЬКА

ситуація	-	+	поразка-перемога
ситуація	+	-	перемога-поразка
ситуація	-	-	поразка-поразка
ситуація	+	+	перемога-перемога та ін.

Уявіть собі, що син і донька можуть бути задоволені одночасно, якщо, наприклад, їй потрібна цедра для випікання торта, а йому сік — щоб додати в коктейль. Може статися й так, що донька бажає з'їсти апельсин, але погоджується зробити це завтра, якщо мама дозволить їй сьогодні погуляти з подругою.

Оцініть і запишіть список ваших рішень.

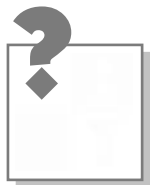
Обговоріть:

- які рішення у цьому випадку є розв'язанням проблеми?*
- чи можливі рішення, які розв'яжуть проблему, цілком задовольнивши обидві сторони?*
- чи можлива ситуація, коли за нашої мінімальної втрати інша сторона може дістати велике задоволення? А навпаки?*
- який вихід із ситуації ви вважаєте компромісом, а який — консенсусом? Чому?*
- чи була корисною ця вправа? Чому?*

4. ЯК НАВЧИТИСЯ ВЕСТИ ПЕРЕГОВОРИ

5.6. Подумайте і дайте відповідь

Що таке переговори? Хто може брати участь у переговорах? Чи були ви колись учасниками переговорів? В яких життєвих ситуаціях і для чого потрібні переговори?

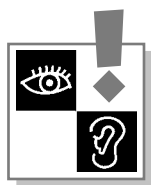

Часто з **переговорами** у нас асоціюється лише вирішення політичних питань на державному й міжнародному рівнях. Але в повсякденному житті будь-яка розмова, що торкається інтересів учасників і спрямована на вирішення проблеми, стає переговорами. **Переговори** — це обговорення людьми проблеми, що виникла

між ними, з метою її вирішення, врегулювання. Тому переговори непомітно для нас відбуваються щодня.

Переважно під час переговорів ми опиняємося перед вибором: яку позицію зайняти — більш гнучку чи жорстку. М'яка за характером людина завжди прагне запобігти конфлікту і заради досягнення згоди може піти на поступки. Інколи учасник переговорів розглядає будь-яку ситуацію як змагання волі, в якому треба твердо наполягати на своєму, щоб отримати більше. Він бажає перемогти, втім нерідко це закінчується тим, що реакція партнера стає жорсткою, становище погіршується, переговори виявляються марними.

Для успішного ведення переговорів можна скористатися спеціальною пам'яткою, що містить *6 етапів* і *6 “магічних” методів*.

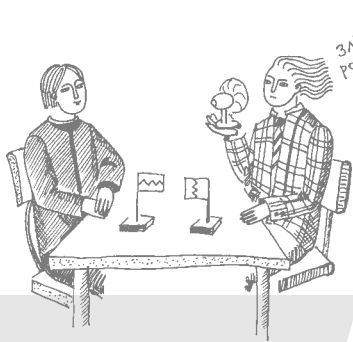
Зверніть увагу!

I ЕТАП. Виступи сторін

Ідіть на переговори з бажанням зрозуміти іншу людину й одразу запропонуйте: “Давайте з’ясуємо, в чому кожен із нас бачить суть проблеми”.

Коли говорить протилежна сторона, використовуйте **перший “магічний” метод** — **“парафразування”**: повторюйте, ніби “повертайте” вашому співрозмовнику або співрозмовниці їхні слова, але не додаючи нічого від себе за змістом і згладжуючи (за можливості) “гострі кути”. Це дає змогу показати людині, що ви її уважно слухаєте. До того ж, ви зможете переконатися, що точно розумієте все, що було сказано.

Інколи небезпечним, але дуже важливим є **другий “магічний” метод** — **“провітрювання емоцій”**: зупиніться на хвилинку і подивіться, які почуття переповнюють вас і вашого партнера або партнерку. Якщо ви побачили злість, роздратування, скажіть, наприклад: “Я бачу, що ви дуже схвилювані! Я і сам/сама зараз хвилююся”. Відкрите обговорення емоцій і почуттів діє наче вентилятор, що “провітрює” гарячу атмосферу взаємної недобррозумовності й уможливає спокійне осмислення проблеми.

Злість
роздратування

2 ЕТАП. З’ясування інтересів

Коли сторони висловилися, з’ясуйте глибинні інтереси одне одного, використовуючи **третій “магічний” метод** — **метод запитань**: запитайте себе та іншу сторону: чому у вас виникли такі погляди, бажання, інтереси й навіщо вам потрібно їх обстоювати. Будьте щирими! Питайте себе і протилежну сторону, аж доки не знайдете інтереси, що збігаються або є схожими.

Можливо, для вас найважливішим є зберегти добрі стосунки з людиною. Або ви відчуваєте образу і бажаєте, щоб людина просто вибачилася. Ви можете відкрити для себе нові варіанти вирішення проблеми!

3 ЕТАП. Визначення порядку денного

Тепер треба на підставі тих побажань та інтересів, на яких ви зупинилися, визначити перелік проблем, котрі ви будете обговорювати, з метою їх врегулювання. Формулювання проблем має бути нейтральним, не надавати переваги жодній із сторін, щоб усі погодились обговорювати ці проблеми.

Перелік проблем для обговорення і є вашим порядком денним. Дуже важливо, щоб він охоплював усі інтереси або питання, що цікавлять обидві сторони.

4 ЕТАП. Висування пропозицій

Коли визначено “порядок денний” і з’ясовано, які проблеми ви мусяте обговорити, запропонуйте своєму партнеру або партнерці **четвертий “магічний” метод** — “поза грою” або відокремлення проблеми від особистостей. Скажіть: “Уявімо, що в цій ситуації задіяні інші люди, а нашим завданням є знайти найкраще вирішення цієї проблеми!”.

Це стає можливим тільки за умови попереднього “провітрювання емоцій”. Коли ви висловлюєте якусь пропозицію, неодмінно подумайте, як до цього може поставитись інша сторона.

Якщо вам не вдалося вигадати вдалі способи вирішення проблем можна застосувати **п’ятий “магічний” метод** — “мозковий штурм”, тобто запропонувати кілька різних ідей, — чим більше, тим краще. Але треба домовитися, що такі ідеї не будуть “офіційними пропозиціями”: до розгляду прийматимуть навіть найфантастичніші й суперечливі думки, оскільки на цьому етапі ви “поза грою”.

5 ЕТАП. Вибір рішення і формулювання угоди (домовленості)

Коли кілька ідей-пропозицій висунуто, застосуйте **шостий “магічний” метод** — “тест на реальність”: яка з цих пропозицій може бути реально прийнята і виконана обома сторонами.

Тут також є свої магічні питання: “А що трапиться, якщо...”, “Чи це є саме те, чого б ви хотіли?”. На цьому етапі також згадуйте про попередні магічні методи. Дійшовши згоди, чітко сформулюйте домовленість і перевірте, чи однаково розумієте її ви і протилежна сторона.

6 ЕТАП. Виконання домовленості

Після закінчення переговорів настає найважливіший етап — виконання домовленостей. Невиконання призводить до нових суперечностей, часто куди важчих за попередні.

Але не впадайте у відчай! Якщо домовленості не досягнуто, ви завжди можете повернутися до переговорів.

5.7. Виконайте та обміркуйте

Оберіть двох бажаних взяти участь у переговорах. Визначте будь-яку актуальну, але спірну проблему або неоднозначну ситуацію з життя й запропонуйте партнерам з переговорів її обміркувати.

Проведіть переговори, дотримуючись 6 етапів і застосовуючи 6 “магічних” методів.

Використайте “СТОП-КАДР”: після кожного етапу зупиніться та визначте, які методи і як саме застосовувались учасниками переговорів.

Після закінчення гри подумайте:

- чого ви навчилися?
- чи є це важливим для вас, чому?
- як ці знання й уміння можна застосувати в житті?

Перевірте себе

1) Розробіть у парах або трійках 2–3 правила толерантного сімейного життя. Їх можна подати у казковому, віршованому вигляді, як малюнок тощо.

2) Складіть стислий власний кодекс “Про що я завжди намагаюсь пам’ятати під час суперечки”. Використайте запропоновані словосполучення.

Суперечка — це ...

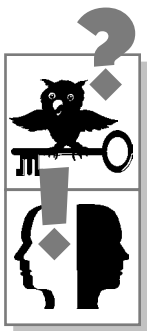
Вона є можливістю для ...

Люди, котрі сперечаються, мають право на ...

Я маю право на ...

Моїм завданням у суперечці завжди є...

Тому під час суперечки я намагаюся бути ...

ПОНЯТТЯ І ТЕРМІНИ: суперечливість; спірність; суперечка; дискусія; полеміка; толерантність; консенсус; компроміс; переговори.

Це ви можете зробити самі

1. Проведіть разом з учителем і однокласниками додаткове заняття з методики проведення переговорів і спробуйте самостійно з одним-двома співрозмовниками застосувати їх.

2. Запропонуйте батькам “побавитися” з вами в переговори. Проведіть з ними переговори з якогось важливого для вас питання: що їсти, вдягати, коли приходити, з ким спілкуватися тощо. Коротко опишіть цей досвід.

3. Напишіть стислий твір-есе з приводу уявної ситуації: ви зустріли людину, яка твердить: “Нам не потрібні різні думки. Ми потребуємо однієї — правильної.” Визначте: чому можуть виникати такі твердження, про що вони свідчать, що ви могли б відповісти цій людині.

Під час роботи пам’ятайте про переконливість і толерантність!

ЯК ПОВОДИТИСЯ В КОНФЛІКТНІЙ СИТУАЦІЇ

Що таке конфлікт
Три підходи до
вирішення проблем
і конфліктів
Як допомогти
ровесникам
помиритися

Після цього уроку
ви зможете:

“На гіркому досвіді я опанував найвищий урок: уміння стримувати свій гнів; і як акумульоване тепло перетворюється на енергію, так і наш контрольований гнів може перетворитися на таку силу, яка може вплинути на світ”.

*Індійський політичний діяч
Махатма Ганді (XIX–XX ст.)*

“Бійкою ніколи не доб’єшся багато, за допомогою поступок можна отримати більше, ніж сподіваєшся”.

Доктор Дейл Карнегі (США, XX ст.)

“Кожна людина може помилятися, але нікому, крім дурня, невластиве прагнення вперто захищати помилку”.

*Римський політичний діяч Цицерон
(I ст. до н. е.)*

“Гордовитий і впертий робить усе по-своєму, не прислухаючись до порад, і зрештою стає жертвою власних помилок”.

*Давньогрецький байкар Езоп
(VI ст. до н. е.)*

пояснювати, що таке конфлікт, у чому його причини, що таке сторони конфлікту, якими можуть бути його наслідки;
розповідати, що таке медіація, якими є етапи проведення медіації та вимоги до її здійснення;
аналізувати дії медіатора;
спробувати провести медіацію у ситуаціях шкільного й особистого життя;
виробити власне ставлення до конфліктів.

1. ЩО ТАКЕ КОНФЛІКТ

6.1. Подумайте і дайте відповідь

Що ви розумієте під словом “конфлікт”? Чи доводилося вам потрапляти в конфлікти? Наведіть конкретні приклади.

Виберіть з наведених тверджень ті, з якими ви згодні.

Під час конфлікту більшість людей:

- сперечаються;
- намагаються зрозуміти один одного;
- допомагають один одному;
- кричать один на одного;
- співпрацюють;
- уважно слухають один одного;
- підозрюють один одного;
- намагаються перемогти;
- посміхаються;
- б'ються;
- змагаються один з одним;
- звинувачують один одного;
- ображаються один на одного;
- намагаються закінчити розмову.

Обговоріть, чи збіглися ваші думки, яку роль відіграють конфлікти в житті.

Слово “**конфлікт**” (від латинського *conflictus* — боротися разом) викликає у більшості людей відверто негативні почуття і думки. Під ним розуміють зіткнення протилежних інтересів, думок, поглядів, серйозні розбіжності, гостру суперечку в спілкуванні.

Є кілька причин того, чому ми намагаємося не конфліктувати:

— конфліктувати страшно. Можна зовсім зруйнувати стосунки і образити близьку і рідну людину.

— конфліктувати погано. Ми боїмося набути тавро “поганої”, “сварливої” людини;

— наш досвід доводить, що конфлікт — це болісно. Багатьох із нас переслідують спогади про сварки батьків і про те страшне напруження, що викликало їхнє бойкотування один одного.

Єдиною моделлю вирішення наших проблем у стосунках з іншими людьми часто стає для нас те, як розв’язували конфлікти наші батьки.

Водночас конфлікти — невід’ємна частина життя. Варто зрозуміти, що конфлікт — це нормально. Всі люди різні, і відмінності сприймати дуже важко. Конфлікт є проявом незгоди між двома чи кількома людьми або ідеями. Він передбачає, насамперед, взаємодію, діалог. Сторони конфлікту завжди впливають одна на одну, дії однієї сторони викликають “відповідь” словами або діями іншої сторони.

Саме тому **конфлікт** може стати початком розвитку гармонійних стосунків, поліпшення свого життя й життя інших, можливістю реально щось змінити. Але така можливість виникає лише за умови позитивного спілкування, взаємодії між його сторонами.

Ключ до взаємовигідного розв’язання конфлікту полягає в тому, щоб по можливості задовольнити обидві сторони, шляхом взаємного толерантного ставлення досягти консенсусу або компромісу.

6.2. Виконайте та обміркуйте

Об'єднайтеся в групи по 4–5 осіб. Ще раз перегляньте тези із вправи 6.1 і оберіть групою 5 тез, котрі, на вашу думку, є найкориснішими для розв'язання конфлікту.

Продовжуйте обговорення цих 5 тез до ухвалення одностайного рішення всіма учнями та ученицями групи.

2. ТРИ ПІДХОДИ ДО ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМ І КОНФЛІКТІВ

В історії людства відомі три підходи до вирішення проблем і конфліктів: *з позиції сили*; *з позиції інтересів*; *з позиції правил*.

За доби Середньовіччя, наприклад, численні конфлікти між рицарями розв'язувались через поєдинки або турніри. Але і сьогодні люди (інколи навіть друзі) вирішують проблеми чи то бійкою, чи погрожуючи силою, або владою дорослого, начальника тощо. Проблему вирішують з *позиції сили*, інакше кажучи *переваги* одної сторони — у фізичній силі під час бійки, військовій силі — в ході військових дій, авторитеті, владі, грошах — у різних відносинах між людьми.

За допомогою сили проблема або конфлікт можуть бути вирішені швидко. Але завжди наслідками такого розв'язання будуть відверта чи прихована образа, зіпсовані стосунки тощо. Крім того, під час силового вирішення проблем часто порушуються свобода і рівність людини, її право на життя, здоров'я, повагу.

Раціональнішим є підхід до розв'язання конфлікту з *позиції інтересів*. У будь-якій суперечці здоровий глузд, доброзичливе ставлення до людини потребують глибокого розуміння, з'ясування її реальних інтересів. *Інтерес* — це глибинна причина виникнення думок або бажань. Наприклад, учитель хоче, щоб учні готувались до уроків, виконували домашні завдання. Але чому вчитель цього бажає? Напевно, для того, щоб на уроках учні могли активно працювати й уроки були цікавими. В цьому — інтереси вчителя, і тому він вимагає виконання домашніх завдань. Водночас учні теж бажають, щоб уроки були цікавими. Отже, вчитель і учні мають *спільні інтереси*. Ось чому завжди, коли є можливість з'ясувати інтереси сторін конфлікту, краще це зробити, і тоді проблему можна вирішувати шляхом взаємного задоволення: без образи, бажання помсти, зруйнованих стосунків. Для цього сторони вступають в переговори.

Якщо переговори не завершуються розв'язанням конфлікту, залишається третій підхід — з *позиції правил*. Ми часто вирішуємо свої проблеми, використовуючи правила. Так, під час спортивних змагань правила гри допомагають визначити переможця. При

конфлікті в школі звертаються до Статуту школи або правил поведінки учнів у школі. Кому сісти на вільне місце в автобусі — вирішують правила моралі. Релігійні правила вчать нас вибачати того, хто нас скривдив і навіть молитись за нього.

Серед правил особливе місце посідають норми закону, які є підставою для мирного вирішення спорів, конфліктів державою. Для цього в нашій державі існує багато різних органів: суд, прокуратура, міліція, Уповноважений з прав людини та інші. Всі вони вирішують проблеми і конфлікти не з точки зору інтересів сторін, а з точки зору правил, записаних у законах України.

Серед усіх цих органів важливе місце належить суду, де за особливою процедурою розглядають найважливіші спірні проблеми. Проте наголосимо, що в суді одна сторона зазвичай виграє судовий процес, а інша — “зазнає поразки”. Трапляється навіть так, що рішення суду не задовольняє жодну зі сторін, оскільки закон не може передбачити кожен конкретний випадок.

Водночас суд і закон — надійний спосіб вирішити проблему більш справедливо і мирно. Якби законів (записаних правових норм) не було, тоді зазвичай перемагав би сильніший або кмітливіший.

6.3. Подумайте і дайте відповідь

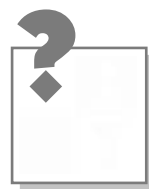
Перегляньте текст і заповніть таблицю:

<i>Підходи</i>	<i>Сильні сторони</i>	<i>Слабкі сторони</i>
<i>З позиції сили</i>		
<i>З позиції інтересів</i>		
<i>З позиції правил</i>		

Обговоріть, який підхід до вирішення проблем і конфліктів ви найчастіше спостерігаєте в своєму житті? Чому? А у вашому класі? Чому?

Які ще підходи до розв'язання конфліктів ви можете запропонувати?

3. ЯК ДОПОМОГТИ РОВЕСНИКАМ ПОМИРИТИСЯ

6.4. Подумайте і дайте відповідь

Чи доводилося вам брати участь у переговорах? З ким і з якого приводу? Що вам вдалося вирішити, а що — ні? В чому були сильні й слабкі сторони ваших переговорів?

Інколи в ситуації серйозного і тривалого конфлікту люди не бажають розмовляти один з одним. Тоді їм краще звернутися до третьої особи, яка допоможе їм провести переговори, стане між ними посередником. Переговори, що здійснюються з допомогою посередника, називають медіацією (від латинського слова *media* — середина), а саму людину-посередника — **медіатором**.

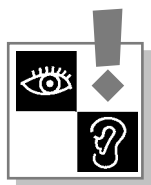
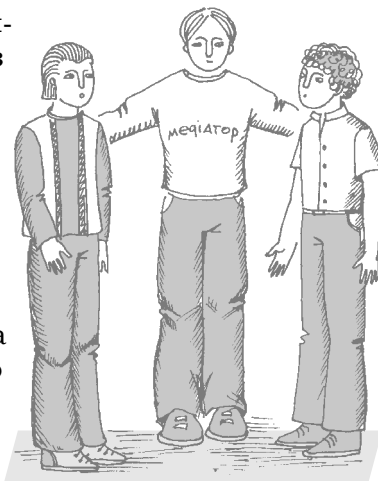
В Україні медіація як особлива процедура ведення переговорів за участю нейтрального посередника поки що мало відома, хоча посередництво в переговорах використовують доволі часто. Наприклад, учитель в школі буває посередником між учнями, які посварилися, або між учнями і батьками. Інколи однокласники допомагають вирішити проблеми між друзями. Суддя часом пропонує сторонам розв'язати конфлікт мирним шляхом і виступає посередником, зокрема в сімейних суперечках.

У багатьох випадках таке посередництво можна перетворити на медіацію, знаючи її принципи, етапи та “магічні” методи. Тоді проблему можна вирішити швидше і краще!

Медіація, подібно до переговорів, органічно пов'язана з правами людини: зі свободою та рівністю всіх людей, із правом на повагу та гідність, зі свободою думки і слова, з особистою недоторканістю. Медіація і переговори дають змогу зберегти й зміцнити мир і взаєморозуміння між людьми. Недарма у багатьох країнах, наприклад в Америці, медіація широко відома і популярна.

Медіація — це мистецтво. Її успішність в великій мірі залежить від кваліфікації медіатора та його особистої здатності допомогти обом сторонам, не схилившись на бік жодної, трансформувати конфлікт так, щоб сторони мали сумісні цілі й змогли знайти оптимальне вирішення проблеми.

Медіація дуже нагадує переговори і має подібні етапи, але розпочинається зі вступної частини, яку проводить медіатор, тому налічує 7 етапів.

Зверніть увагу!

Здійснюючи медіацію, скористайтеся наведеними етапами та рекомендаціями.

1 ЕТАП. Вступна частина

1. Назвіться і попросіть тих, хто конфліктує, назвати свої імена. Подякуйте їм за те, що вони прийшли добровільно.

2. Поясніть, що існують чотири правила, які допомагають розв'язати суперечки:
  - намагатися вирішити проблему;
  - не ображати один одного словами чи діями;
  - не переривати;
  - бути відвертими.
3. Запитайте конфліктуючі сторони по черзі, чи погоджуються вони із правилами.
4. Поясніть, що все сказане тут є **КОНФІДЕНЦІЙНИМ** (не підлягає розголошенню), за винятком інформації, яка стосується карних дій.

2 ЕТАП. Виступи сторін

1. Вирішіть, хто почне першим або першою.
2. Попросіть “сторону №1” розповісти свою історію, пояснюючи присутнім, у чому полягають її інтереси, чого б вона хотіла досягти.
3. Повторіть, що ви почули, за допомогою магічних методів парафразування й активного слухання:
  - викладіть факти;
  - опишіть почуття сторін.

Якщо необхідно, застосуйте “магічний” метод “прівітрювання емоцій”.

4. Повторіть кроки 2–3 зі “сторonoю №2”.

3 ЕТАП. З'ясування інтересів

1. Інколи після того, як кожна зі сторін розповість свою історію, Ви вже можете скласти перелік проблем та інтересів. Якщо так, переходьте до етапу 4. Якщо Ви не впевнені, що проблеми та інтереси зрозумілі, застосуйте “магічний” метод запитань. Ви можете сказати конфліктуючим: “Мені хотілося б поставити кілька запитань, щоб краще зрозуміти проблеми, які ви намагаєтеся вирішити”.

ПРИКЛАДИ:

- “Розкажи мені більше про...”
- “Як довго це тривало?”
- “Коли це сталося?”
- “Що ви відчували?”
- “Чому ви так подумали?”
- “Чому ви маєте такі погляди або бажання?”
- “Що ви хотіли б почути, побачити зараз?”

4 ЕТАП. Формулювання порядку денного

1. Перелічіть кожній із конфліктуючих сторін її інтереси: “_____, я чув (чула), що ви сказали _____, _____, _____.”
Це правильно? Я нічого не наплутав (наплутала)?”
Проблема має бути сформульована максимально конкретно, так само як і перелік інтересів конфліктуючих сторін.
2. Запитайте в учасників конфлікту, чи розуміють вони інтереси протилежної сторони.

5 ЕТАП. Висування пропозицій

1. Запропонуйте сторонам “вийти з гри” і провести “мозковий штурм”: разом подумати, як задовольнити такі інтереси.
2. Повторіть усі запропоновані рішення, використовуючи парафразування.

6 ЕТАП. Вибір рішення

Тепер:

1. Запитайте обидві сторони:
“Що ви вже можете зробити для вирішення проблеми?”
“Яким чином ви маєте діяти в майбутньому, щоб подібна проблема не виникла?”
2. Допоможіть знайти рішення, які обидві сторони вважають прийнятними.

7 ЕТАП. Виконання рішення

Запитайте сторони по черзі:

Чи погоджуються обидві сторони на щось спільне?
На що саме?

Чи може кожна зі сторін зробити те, стосовно чого вони зараз дійшли згоди?

Зробіть “обкладинку”

1. З метою запобігання пліткам попросіть кожна зі сторін сказати друзям, що конфлікт розв’язаний.
2. Якщо було досягнуто важливої згоди, укладіть угоду (письмову чи усну).
3. Привітайте тих, хто сперечався.
4. Коли вони підуть, привітайте себе, з тим, що важка робота позаду.

6.5. Виконайте та обміркуйте

Запропонуйте трьом однокласникам взяти участь у медіації. Один учень гратиме роль медіатора — йому потрібно ознайомитись зі змістом і суттю основних етапів проведення медіації. Решті двом треба з'ясувати зміст конфліктної ситуації, щоб зіграти ролі сторін конфлікту.

Розв'язання конфлікту виконайте, застосовуючи прийом “Стоп-кадр”. Зупиняйте учасників після кожного етапу й обговорюйте те, що відбувається, з'ясууйте з групою та коригуйте дії медіатора на кожному з етапів.

Під час проведення медіації уважно стежте за учасниками і учасницями, користуючись матеріалами про етапи медіації.

Насправді жити з конфліктами і ставитися до них з повагою як до немаловажних життєвих уроків дуже складно. Проте ви можете почати експериментувати, використовуючи ці ідеї чи вигадуючи свої індивідуальні способи того, як подружитися з конфліктами. Наприклад, в одній сім'ї чоловік і жінка вирішили, що вони будуть обійматися, якщо конфлікт зайде надто далеко. Ці дії полегшують їм розв'язання суперечностей, що виникають.

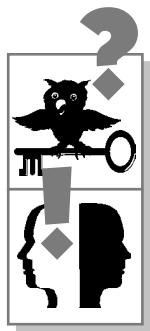
Головне, що ви тепер знаєте і можете переконатися на власному досвіді, що конфлікт містить не лише загрозу, а й багато прихованих можливостей, які можуть бути несподіваними і приємними.

Перевірте себе

Перечитайте наведені нижче висловлювання медіатора і визначте, які з них відповідають правилам процесу медіації, а які ні? Чому? Що в них треба змінити?

1. Павле, ти неправий! Треба слухати дорослих незалежно від того, що спаде тобі на думку!
2. Дякую, Валю, я зрозуміла, що ти відчула, тепер давай послушаємо Марину.
3. Тільки ви самі можете запропонувати шляхи вирішення цієї проблеми.
4. Думайте, що говорите, якщо ви не помиритесь, я доповім про все директору школи.
5. Як досвідчений медіатор, я вважаю, що ви маєте вчинити у цій ситуації так... .
6. Дякую вам, шановні учасники, за те, що ви добровільно погодилися сьогодні разом зі мною розглянути цю проблему.

ПОНЯТТЯ І ТЕРМІНИ: конфлікт; три підходи до розв'язання конфліктів: з позиції сили, з позиції інтересів, з позиції правил; медіація; медіатор.

Це Ви можете зробити самі

1) Прочитайте наведений опис ситуації і спробуйте за допомогою двох однокласників або однокласниць відтворити її, обравши одну з ролей: Тетяни, Василя, медіатора.

Дев'ятикласник Василь постійно кривдив свою однокласницю і сусідку по парті Тетяну, ображав її, писав на стінах і партах у класі різні недоречності, розповідав “казки” про її особисте життя. Нещодавно він просто штовхнув її під час перерви на шкільних східцях. Тетяна впала і зламала ногу. На лікування складного перелому знадобилися чималі гроші. Тетяна наполягала, щоб батьки подали заяву до міліції з вимогою порушення кримінальної справи, а крім того, до суду про відшкодування матеріальних і моральних збитків.

Під час розмови з Василем батьки Тетяни сказали, що остаточне рішення про звернення до міліції та суду має прийняти сама дівчина. Як вона вирішить, так і буде. Вони погодилися на звернення до медіатора і пообіцяли, що умовлять Тетяну прийти туди.

Після відтворення медіації визначте і коротко запишіть:

- Яке рішення вам вдалося прийняти?
- Чи була ця процедура корисною? Чому?
- Що вам цілком вдалося, а що ні?
- Які моменти медіації були найважчими, чому?
- Чого вам треба ще навчитися?

2) Заповніть опитувальний лист: “Врегулювання конфлікту”

Ім'я, Прізвище _____

1. Що таке конфлікт? _____
2. Коли ви думаєте про слово “конфлікт”, ви уявляєте собі... _____
3. З якими конфліктами ви стикалися в своєму житті? _____
4. Уявіть собі, що у вас виник конфлікт з приятелем.
Якими способами можна розв'язати цей конфлікт? _____
5. Слова “конфлікт” і “насильство” означають для вас одне й те саме чи ні? Поясніть, чому. _____

ЯК ВИНИКАЮТЬ І ВПЛИВАЮТЬ НА ЖИТТЯ ЛЮДЕЙ СТЕРЕОТИПИ Й УПЕРЕДЖЕННЯ

Що таке стереотипи

Яку роль відіграють стереотипи в житті людини

Як виникають упередження

**Після цього уроку
ви зможете:**

**пояснювати, що таке стереотипи та упередження;
усвідомити, як сприйняття та враження впливають
на поведінку людини;**

**визначати власне ставлення до проблеми
стереотипів і упереджень.**

*“Не все однаково придатне для всіх”.
Римський поет Проперцій (I ст. до н. е.)*

*“Істина зрідка буває чистою і ніколи —
однозначною”.*

*Англійський письменник О.Вайльд
(XIX ст.)*

*“Знати те, що ми знаємо, і те, що ми не
знаємо того, чого не знаємо — це й є істинні
знання”.*

*Китайський філософ Конфуцій
(VI–V ст. до н. е.)*

1. ЩО ТАКЕ СТЕРЕОТИПИ

7.1. Подумайте і дайте відповідь

Прочитайте наведені нижче вирази:

освіта робить людину розумною;

чоловіки не плачуть;

борц і сало — улюблена їжа українців;

німці пунктуальні;

цигани завжди обманюють;

взимку холодно, а влітку — спекотно.

Обговоріть: чи завжди наведені твердження є істинними? Чому?

Чому, на вашу думку, виникають такі твердження?

Вислови, наведені у вправі, є прикладами стереотипів. Слово “стереотип” у перекладі з грецької означає “твердий відбиток”. Стереотип — стійкий і спрощений образ чи уявлення про явище, подію, людину або групу людей. Часто це впевненість у тому, що всім членам цієї групи притаманні схожі якості. У своїй крайній формі стереотип ґрунтується на переконанні, що всі члени певної групи однакові й нічим не відрізняються один від одного. Припустимо, ви зустріли мешканця планети Марс, який розмовляв з вами зверхньо. Висновком, ґрунтованим на стереотипі, буде: “Всі мешканці Марса — зухвали”. Але що ви знаєте про інших мешканців планети? Чи всі вони невиховані та зухвали? Напевно, ні. Дехто з них може бути саме таким, а дехто — іншим.

7.2. Виконайте та обміркуйте

Ми зустрічаємося зі стереотипами щодня.

Наприклад, яким є стереотипне уявлення про:

- гарну ученицю;
- поганого учня;
- вчительку;
- хлопця вашого віку;
- дівчину вашого віку;
- “нового українця”;
- бомжа;
- ділову жінку?

Виберіть 2 стереотипи і стисло (3–4 реченнями) запишіть їхні характерні риси.

Об’єднайтеся в пари або четвірки, обмінюйтеся своїми характеристиками. Обговоріть: чи в усіх були однакові стереотипи? Якщо так, чому? Якщо ні, чому? Чому у вас виникли такі стереотипи?

Під впливом яких чинників формуються стереотипи у суспільстві?

Стереотипи можуть виникати через недостатність інформації, під впливом певної ситуації, особистого досвіду й уявлень, прийнятих у суспільстві. Деякі стереотипи передаються з покоління в покоління, їх приймають на віру і не перевіряють. Часто вони є підставою для жартів та анекдотів про представників різних рас і народів. Ані ті, хто розказує, ані слухачі не замислюються над тим, що сміючись, вони створюють і поширюють неповагу, а інколи і нетерпимість до представників певної групи чи нації.

Звичайно, у кожної людини є риси схожості й відмінності з іншими. Стереотипи та пов’язані з ними **упередження** насамперед складаються внаслідок перебільшення відмінностей та недооцінювання схожості. Стереотипи призводять до спрощення реальності: “вони всі такі...”; працівники ДАІ беруть хабарі; відмінниці — зануди; студенти —

жартівники; начальники — тираны, грузини — емоційні, чоловіки — мовчазні; жінки — пліткарки. Стереотипи інколи є неправдою, а інколи — правдою, але найчастіше вони перебільшують негативні риси.

За змістом стереотипи поділяються на:

— **позитивні**, ознакою яких є те, що позитивні риси одного чи кількох представників групи, національності, держави у перебільшеному вигляді переносять на всю групу, національність чи державу. Наприклад: у нашій школі — найкращі учні, моя кохана дівчина — найвродливіша, наша держава — наймогутніша. Інколи ми використовуємо позитивні стереотипи стосовно групи, до якої належимо, щоб почуватися сильнішими і кращими за інших;

— **негативні**, коли негативні риси одного чи кількох представників групи, нації, держави переносяться на всю групу, націю чи державу (в сусідній школі немає нічого цікавого; в селі люди малоосвічені; французи розбещені, араби войовничі; всі африканські країни нерозвинені);

— **нейтральні** — такий тип стереотипів ґрунтується на нейтральному (ані негативному, ані позитивному) враженні про різні категорії людей. Наприклад: усі українці люблять борщ; всі іспанці дивляться кориду, всі англійці — пунктуальні тощо.

7.3. Виконайте та обміркуйте

Шляхом “мозкового штурму” заповніть таблицю прикладами позитивних, негативних і нейтральних стереотипів

Обговоріть, яку роль у нашому житті відіграють негативні стереотипи?

Який вплив на наше мислення і поведінку справляють позитивні стереотипи? Чи можете ви навести приклад, коли позитивний стереотип відіграв негативну роль у вашому житті або в житті ваших знайомих?

2. ЯКУ РОЛЬ ВІДІГРАЮТЬ СТЕРЕОТИПИ В ЖИТТІ ЛЮДИНИ І СУСПІЛЬСТВА

7.4. Виконайте та обміркуйте

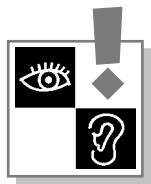
1. Прочитайте перелік слів: *українець, селянин, туристка, сліпий, конфлікт.*
2. *Оберіть одне слово з переліку і спробуйте проілюструвати його невеликим малюнком. Не підписуйте свій малюнок і не говоріть товаришам, яке слово ви зображуєте.*

3. Обміняйтеся малюнками з сусідом чи сусідкою по парті і впізнайте проілюстроване слово.
4. Обговоріть вправу, відповідаючи на запитання:
  - Яке слово для ілюстрації ви обрали? Як його зобразили?
  - Чому ви обрали саме такі образи для ілюстрації слова?
  - Чи відгадали ви слово, проілюстроване вашим товаришем? Чому?
  - Які ваші уявлення про образ проілюстрованого слова — позитивні, нейтральні чи негативні? Чому?
  - Як такі уявлення можуть вплинути на життєві ситуації?
  - Як можна уникнути стереотипів?

Факт наявності стереотипів у людини не є чимось позитивним чи негативним. Людина використовує стереотипи в різних ситуаціях. Наприклад, потрапивши в новий колектив (клас чи групу однолітків), ви, виходячи з набутих за своє життя стереотипів, прогнозуєте, хто найближчий вам за інтересами. Якщо ви намагаєтеся триматись якомога далі від імовірно небезпечних людей, уникаєте перебування на вулиці пізно вночі, перелічуєте гроші, не відходячи від каси, — ви теж дієте за стереотипами. Стереотипи є корисними ще й тому, що вони допомагають *систематизувати* уявлення про світ.

Але нерідко користування стереотипами веде до *спрощення* і *перекручення* дійсності. Наприклад, група, яка оцінюється за стереотипами, здається незнайомою, негативною (вони не такі, як ми); люди поділяються на “наших” і “не наших”. Через негативні стереотипи щодо іншої групи людей можна не помітити недоліків у власній групі. Наявність стереотипів спричиняє ситуацію, коли люди помічають тільки те, що відповідає стереотипу, і відкидають інформацію, що йому суперечить.

Стереотипи не завжди хибні. Чимало їх містять достовірну інформацію. Але інколи люди схильні вважати, що зерна істини, вміщені в стереотипах — це вся істина. Тоді судження, оцінки перебувають під впливом того, що люди, приміром, вважають спосіб життя, культуру свого народу єдино правильною, найкращою, свої цінності — універсальними. Інші культури видаються екзотичними, не викликають поваги, не сприймаються як рівноцінні.

Зверніть увагу!

Стереотипи — це *переконання*, які впливають на нашу поведінку. Тому конче важливо навчитися критично аналізувати свої та чужі переконання і водночас бути терпимими, толерантними до переконань інших. Інакше вони можуть стати коротким шляхом

до виникнення конфліктних ситуацій як у особисто-життєвій, так і на рівні суспільства.

7.5. Виконайте та обміркуйте

1. Уявіть, що ви сідаєте в поїзд, щоб здійснити тривалу подорож з Києва до Санкт-Петербурга. Ви йдете в купе вагона, в якому їхатимуть ще три особи. З ким із перелічених далі пасажирів ви б хотіли їхати в одному купе:

- демобілізований з лав армії солдат;
- диск-жокей, імовірно з грішми;
- чорношкірий турист з Центральноафриканської республіки;
- молодий художник, ВіЛ-інфікований;
- дівчина з вадами зору;
- циганка середнього віку з маленькою дитиною;
- репер із магнітофоном;
- молодий чоловік, схильний до алкоголю;
- уболівальник з Росії, котрий повертається з футбольного матчу;
- жінка, яка везе кошик з надзвичайно ароматними квітами;
- біженець з Чечні;
- працівник банку;
- мусульманин похилого віку;
- жінка, хвора на рак?

2. Оберіть індивідуально зі списку пасажирів трьох осіб, з якими б ви їхали в поїзді, і трьох осіб, присутність яких в одному купе була б для вас небажаною.

3. Обдумайте:

- Чи є ситуація, описана у вправі, життєвою?
- Чи важко було зробити вибір? Чому?
- Чим ви керувалися, здійснюючи вибір?
- Чи вплинули ваші стереотипи та упередження на вибір пасажирів? Які саме? Такі стереотипи чітко відображені у списку, чи є просто витвором вашої уяви?

— Що б ви відчули, якби ніхто не захотів їхати в одному купе з вами?

— Що може вплинути на зміну вашого вибору?

4. Об'єднайтеся в групи по 4–5 осіб і підготуйте спільний список пасажирів. Для цього візьміть окремих аркуш з переліком пасажирів, по черзі поставте знак “плюс” проти тих осіб, з якими б ви їхали, і знак “мінус” проти тих, кого б не хотіли мати супутником.

5. Підготуйте від групи презентацію висновків з аргументацією щодо зробленого вибору. Щоб зробити висновки, скористайтеся запитаннями:

— Проти кого з перелічених осіб найбільше плюсів? Чому?

— Проти кого з перелічених осіб найбільше мінусів? Чому?

— Чи є особи в списку, з якими б хотіли їхати всі? Чому?

— Чи є в списку особи, з якими б ніхто не хотів їхати? Чому?

6. Представте свої результати у класі.

7. Прочитайте текст “Зверніть увагу” і подумайте стосовно кожного випадку, проти якого стоїть знак “мінус”. Як можна подолати стереотипи щодо цього випадку?

3. ЯК ВИНΙΚАЮТЬ УПЕРЕДЖЕННЯ

7.6. Виконайте та обміркуйте

Прочитайте інформацію про мешканців двох країн: країни А (їх називають ашниканцями) та країни Б (їх називають бешниканцями). Під час читання пам'ятайте, що ця інформація надана бешниканцем.

Бешниканці й ашниканці.

Бешниканці живуть у країні, що називається Б. Вона розташована на протилежному краї планети між островами Цейтер і Трибонія. Її мешканці — чудові люди. Діти там не б'ються, а дорослі спокійно працюють. Їдять там переважно рис та овочі, і їжі завжди всім вистачає. Погода не змінюється цілий рік: там тепло, сонячно, дме легкий вітерець.

Ашниканці живуть в іншій країні. Вона розташована далеко від Б між островами Більбо і Треблін. Мешканці країни А — дуже погані люди. Діти завжди кричать один на одного, а дорослі б'ються. Дорослі нічого не роблять, вони лише сплять і кричать замість працювати. Погода в країні А завжди холодна, дощова.

Розділіть аркуш зошита навпіл і праворуч упродовж 10 хв. намалюйте портрет “типового” ашниканця, а ліворуч — “типового” бешниканця.

Покажіть свої малюнки класу під час обговорення.

Обґрунтуйте, чому ви їх так намалювали? Чи всі вони такі?

Як ви вважаєте, якби кожна з груп сама складала власну розповідь про себе, чи були б вони однаковими? Чому?

Як ваші погляди і малюнки демонструють ґрунтоване на упередженнях ставлення до групи людей?

Упередження — це думки, найчастіше негативні, про явища, людину або групу людей, що формуються без всебічного знайомства з ними. Наприклад, група хлопців збирається грати у футбол після уроків, вони кличуть усіх, крім Павла. Вони не збираються запрошувати його, бо він нещодавно приїхав. Хлопці не поважають Павла і ставляться до нього зневажливо, бо він наймолодший у класі і не вчився з ними з першого класу.

Передсуди складають підґрунтя традиційних забобонів та упереджень. Напевно, всі ви чули від інших, а може й самі говорили: “Понеділок — важкий день”, “Якщо чорна кішка перейшла дорогу — буде лихо”. Такі складові суспільної психології пов’язані з рівнем розвитку суспільства та його духовними цінностями. Передсуди, упередження — це погляди, які “випереджують” розум, сприймаються некритично, не перевірені на досвіді й емоційно забарвлені.

Якщо стереотипи — це переконання, то упередження — це **емоційне ставлення**, яке зазвичай пов’язане з існуючими стереотипами або формується на їх підставі.

Існує багато сфер життя, з приводу яких ми розмірковуємо, й відповідно може складатись велика кількість упереджень. Наприклад, на формування нашої думки про якусь **етнічну меншину** (тобто спільноту людей, споріднених історичним походженням, мовою спілкування, територією проживання, культурою, які відрізняються від більшості населення держави), можуть впливати засоби масової інформації, ставлення найближчого оточення і наш власний життєвий досвід.

Існує чимало упереджень:

— **етнічні**, пов’язані з належністю людини до певної етнічної групи і, відповідно, до її звичаїв, культури, одягу, мови, їжі тощо;

— **національні**, які можуть виникати, коли хтось упереджено ставиться до осіб, що належать до іншого народу;

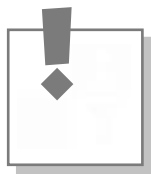
— **расові**, коли ставлення до інших залежить від кольору шкіри або інших характерних ознак раси;

— **релігійні**, зумовлені релігійними переконаннями;

— **статеві**, якщо ставлення людини до інших залежить від їхньої статі;

— **вікові**, коли ставлення до інших зумовлене їхнім віком;

— **пов’язані із зовнішністю або фізичними вадами**, виникають, коли хтось формує своє ставлення до інших залежно від того, як вони виглядають і які фізичні або інші проблеми мають.

7.7. Подумайте і дайте відповідь

Спробуйте, ознайомившись у парах з описом кожного з упереджень, пригадати ситуацію, де воно могло датися взнаки, а також які типи упереджень, на ваш погляд, є найпоширенішими в українському суспільстві?

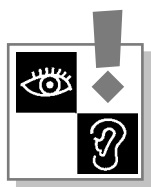
Об'єднайтеся з найближчими сусідами та обміняйтеся інформацією.

Потім обговоріть у четвірках:

— Що можна зробити, коли хтось ставиться до нас упереджено?

— Чи може бути упередження корисним?

Представте свою інформацію у класі.

Зверніть увагу!

На подолання стереотипів та упереджень впливає:

- » поширення інформації;
- » зосередження уваги на позитивному;
- » відмова від перенесення рис, притаманних одній людині, на всю спільноту (расу, націю, соціальну групу тощо);

» викорінення переконання в тому, що моя думка (оцінка) є єдино правильною, а ті, хто мені суперечить, помиляються.

Перевірте себе

1) Спробуйте коротко відповісти на запитання:

— Які стереотипи та упередження ви знайшли у своїх поглядах або у поглядах людей зі свого найближчого оточення? Наведіть приклади.

— Яким чином стереотипи впливають на наше повсякденне життя?

— Коли і як вони можуть стати корисними? Наведіть приклади.

— Як вони можуть завадити людині, мислення якої ґрунтується на стереотипах?

2) Висловіть міркування:

— я люблю вчителів тому, що вони завжди добрі;

— мені подобається те, що деякі вчителі ставляться до мене по-доброму;

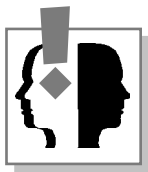
— учителі — добрі люди.

Обміркуйте, яке з цих суджень є стереотипним, яке — упередженим, яке — просто висловленням думки. Обговоріть, які труднощі це може викликати у разі оцінки вчителів.

ПОНЯТТЯ І ТЕРМІНИ: стереотипи; негативні, позитивні, нейтральні; упередження; переконання.

Це Ви можете зробити самі

Використовуючи поняття і терміни уроку, напишіть коротке есе, в якому дайте відповіді на питання:

Яким чином стереотипи впливають:

- на поведінку окремої людини;
- на суспільну свідомість;
- на психологію певних груп?

Власні думки обов'язково пояснюйте та ілюструйте прикладами.

8

тема

ЩО ТАКЕ ДИСКРИМІНАЦІЯ

Усі ми рівні, але неоднакові!

Що ми розуміємо під дискримінацією

“Коли двоє роблять одне й те саме, це вже не одне й те саме”.

*Римський комедіограф Теренцій
(II ст. до н. е.)*

“Недостатньо, щоб виховання не завдавало нам шкоди, — треба, щоб воно змінювало нас на краще”.

*Французький історик М. Монтень
(XVI ст.)*

“Повага до меншин — умова збереження миру”.

*Релігійний та громадський діяч
Папа Римський Іоанн Павло II (XX–XXI ст.)*

**Після цього уроку
ви зможете:**

визначати, що таке дискримінація;

пояснювати, чому і як вона виникає та як треба боротись з нею;

описувати почуття людини, яка відчуває на собі вплив упереджень та дискримінації.

УСІ МИ РІВНІ, АЛЕ НЕОДНАКОВІ!

8.1. Виконайте та обміркуйте

Принесіть з собою на урок по одній картоплині. Покладіть свої картоплини в один кошик або коробку.

Хай кожен і кожна візьмуть з кошика по одній картоплині. Уважно придивіться до неї, спробуйте впізнати її, “подружитися” з нею.

Тепер кілька учнів мають презентувати свого “друга” класові, розповідаючи про те, скільки йому років, сумний він чи щасливий і як він став таким, яким є.

Потім знову покладіть усі картоплини у кошик і перемішайте їх. Після того, як учитель викладе їх на стіл, спробуйте знайти серед картоплин свого “друга”.

Обговоріть:

— Чи вдалося вам знайти свою картоплину?

— Чим вона подібна до інших, а чим відрізняється від них? Що було вам потрібно, щоб легко її впізнати?

— Які думки відносно груп людей викликає у вас ця справа?

— Чи можемо ми стверджувати, що всі люди однакові? Чому?

— Чи можемо ми стверджувати, що всі люди різні? Чому?

Чи замислювались ви над тим, що інколи ми можемо мати зовсім різні точки зору або погляди, втім жодна точка зору не може бути єдино правильною? Наприклад, два учні сперечаються стосовно того, що важливіше: вчити алгебру чи біологію. Один із них упевнений, що алгебра — це найкорисніший предмет, оскільки сприяє розвитку аналітичного мислення. Інший — дотримується думки, що біологія важливіша, бо дає можливість осягнути загальну картину розвитку всього живого у світі. Хто правий? Обидва. Чому? Тому що у кожного з них є своя система цінностей. З точки зору кожного з учнів його цінності є правильними. Чи можна вважати когось поганою людиною, виходячи лише з того, що вона думає або діє не так, як ми? Кожна людина є неповторною і має право бути такою. Однак нас об'єднує те, що всі ми — люди.

Усі ми різні, але жодна людина не є більш чи менш людиною, ніж будь-хто інший. Всі ми рівні й однаково можемо користуватися правами людини. Один з найважливіших міжнародних документів

XX століття Загальна Декларація прав людини проголошує рівність усіх прав людини “без жодної різниці” (стаття 2).

8.2. Виконайте та обміркуйте

Візьміть кожен і кожна аркуш паперу:

- а) складіть його навпіл,*
- б) відірвіть верхній правий кут,*
- в) знов складіть навпіл,*
- г) відірвіть верхній правий кут,*
- д) знов складіть,*
- е) знов відірвіть верхній правий кут,*
- є) складіть лист надвое,*
- ж) якщо можна відірвіть правий кут,*
- з) розгорніть аркуш і покажіть іншим.*

Зверніть увагу, які різні у вас результати роботи.

Чи можна сказати, що у когось папір відірваний неправильно? Чому?

Чому всі аркуші обірвано по-різному?

Чи можете ви сказати, що всі, хто відірвав аркуш іншим чином, ніж ви, є поганими людьми?

Чи трапляється так, що ми вважаємо людину доброю чи поганою тільки залежно від того, чи робить вона щось так само, як ми? Наведіть приклади.

В якому сенсі, на вашу думку, говорять, що люди з інших країн (представники інших релігій, культур, етнічних груп) бачать світ по-іншому? Чим їхня точка зору відрізняється від вашої? Чия точка зору є правильнішою?

Яким би був світ, коли б всі бачили його однаково?

2. ЩО МИ РОЗУМІЄМО ПІД ДИСКРИМІНАЦІЄЮ

Всі люди рівні, але не однакові. Цей факт інколи призводить до того, що деякі люди не лише розділяють групи людей, а й припускають, що одна група краща (гірша) за іншу тільки через належність до певної раси, колір шкіри, стать, мову, релігію, політичні погляди чи національне й соціальне походження. Це називається **дискримінацією**.

У словнику **дискримінація** (від латинського *discriminatio* — виокремлювати, розрізняти) визначається як обмеження або позбавлення прав певної категорії громадян за расовою або національною

належністю, політичними і релігійними переконаннями. Адже ми знаємо, що несправедливе ставлення до когось можливе і залежно від віку, статі, етнічної належності, зовнішності, фізичних вад тощо. У міжнародних відносинах **дискримінацією** називають створення умов, які ставлять яку-небудь державу (групу держав, її громадян) у гірше становище порівняно з іншими. Отже, **дискримінація** часто виникає на ґрунті упередження.

Таким чином, упередження — це ставлення, а дискримінація — це дії, вчинки, поведінка, що виникають на ґрунті упереджень. Дискримінація передбачає обмеження деяких людей в правах, виключення їх із суспільства, громадського або суспільного життя. Люди, яких дискримінують, завжди відчують себе відлученими, відштовхнутими, скривдженими або приниженими. Випадки дискримінації часто стають причинами міжособових, суспільних, а інколи і міжнародних конфліктів.

Міжнародна спільнота намагається подолати прояви дискримінації як на міжнародному рівні, так і в окремих країнах. Протягом останніх десятиліть багато країн, зокрема й Україна, підписали міжнародні угоди, що виключають всі форми расової дискримінації, обмеження прав жінок, дітей тощо.

8.3. Виконайте та обміркуйте

Користуючись методом “мозкового штурму”, визначте, які асоціації у більшості з вас викликає слово “дискримінація”. Спробуйте, виходячи з цього, дати визначення поняття.

Об’єднайтеся в малі групи. Пригадайте зі свого життя або життя своїх знайомих, рідних випадки дискримінації за ознаками статі, віку, національності тощо. Не називаючи ім’я людини, яка стала жертвою дискримінації, розкажіть про цей випадок групі. Складіть у групі невеличкий перелік таких випадків.

Нехай доповідачі представлять всі випадки, стисло переказавши їх класу.

Які думки, почуття це викликало у вас? Як ви особисто реагуватимете на прояви дискримінації? Як можна подолати дискримінацію?

Дискримінацію треба відрізнити від обмежень в певних правах. Якщо ці обмеження розумні та доцільні, вони не порушують прав людини. Наприклад, в Україні право на водіння автомобілем людина може отримати тільки досягнувши 18 років, оскільки неповнолітні вважаються недостатньо відповідальними для водіння автомобіля. Більшість людей вважає таке обмеження розумним. Але уявіть

собі, що для отримання прав водія потрібно бути тільки чоловіком або тільки українцем за походженням?

8.4. Виконайте та обміркуйте

У малих групах спробуйте визначити, за якими ознаками люди були дискриміновані в наведених нижче ситуаціях. Чи є, на ваш погляд, такі обмеження розумними, чи це дискримінація? До яких наслідків у суспільстві це може призвести?

— Керівництво державного телебачення офіційно оголосило, що люди, котрі розмовляють мовою національних меншин, не можуть працювати на національних каналах, якщо не вивчать державну мову.

— Заміжня жінка, яка має двох дітей, подає заяву на роботу в офісі фірми кур'єром, але їй відмовляють на підставі того, що така робота не для жінок, оскільки вона пов'язана з ненормованим робочим днем і частими відрядженнями.

— Юрист з поганим зором (він в окулярах зі склом великого збільшення) працевлаштовується на роботу в юридичну фірму. Йому відмовляють, бо роботодавець вважає, що він не зможе виконувати свої обов'язки на належному рівні.

— У ліцей з польською мовою навчання можуть подавати документи тільки особи, що вільно володіють польською, або є поляками за походженням.

Відсутність дискримінації в країні є вигідною не тільки для окремих осіб, але і для соціальних груп та держави загалом. Країна, що надає доступ до освіти, навчання, робочих місць усім своїм громадянам, має можливість збільшити кількість людей, які будуть володіти необхідними навичками і знаннями. Така країна буде соціально благополучнішою і заможнішою порівняно з країною, що обмежує такі можливості.

Перевірте себе

Прочитайте загадку: “Двоє суддів сидять поруч після обіду й розмовляють про свою роботу.

— Як щодо того хлопця в суді сьогодні? — запитує один. — Якби ви були на моєму місці, що б ви вирішили?

— Розумієте, я не можу відповісти на це питання, — лунає у відповідь. — Річ не лише в тім, що його батько помер п'ять років тому, а й в тому, що він — єдиний мій син.”

Хто це говорить? На якому поширеному стереотипі ґрунтується ця загадка? Чи був серед вас хтось,

хто подумав, що судді — зажди чоловіки? Якщо так, то чому?

Наведіть приклади дискримінації за статтю як жінок, так і чоловіків в різних сферах життя: у сім'ї, в освіті, у вихованні, в законодавстві тощо. Доведіть, що це не розумні обмеження, а саме прояви дискримінації.

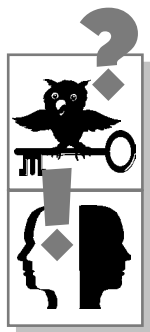
ПОНЯТТЯ І ТЕРМІНИ: дискримінація.

Це Ви можете зробити самі

Візьміть у батьків, родичів або знайомих дорослих інтерв'ю щодо випадків в їхньому житті, коли вони були дискриміновані або були свідками прояву дискримінації щодо інших. Як вони поводитись в такій ситуації, що відчували?

Готуючись до інтерв'ю, пригадайте, як треба задавати "журналістські запитання".

Інформацію, яку ви отримаєте, коротко запишіть.

9

тема

ЯК ВПЛИВАЄ ІНФОРМАЦІЯ НА ПОВЕДІНКУ ЛЮДЕЙ І ВІДНОСИНИ МІЖ НИМИ

Чи варто бути поінформованою людиною

Які джерела інформації існують у сучасному світі

Як аналізувати інформацію

"Я знаю те, що я нічого не знаю."

Давньогрецький філософ Сократ
(V–IV ст. до н. е.)

"Те, що ми знаємо обмежене, а чого не знаємо — безмежне."

Французький астроном і математик
П. Лаплас (XVIII–XIX ст.)

“Замало опанувати премудрість, слід також уміти користуватися нею.”

Римський філософ, політик, оратор
Цицерон (I ст. до н. е.)

**Після цього уроку
ви зможете:**

**розповідати, що таке джерела інформації,
якими вони бувають;**
**визначати, яке джерело інформації може бути
корисним у конкретній ситуації;**
**використовувати й аналізувати різні джерела
інформації та пояснювати особливості кожного
з них;**
аналізувати зміст пропаганди та реклами.

1. ЧИ ВАРТО БУТИ ПОІНФОРМОВАНОЮ ЛЮДИНОЮ?

9.1. Подумайте і дайте відповідь

Які асоціації у вас виникають, коли ви чуєте слово “інформація”? Запишіть їх і подумайте, про що свідчать такі асоціації?

Подумайте й обговоріть питання: яку роль відіграє інформація в житті людини?

Що, на вашу думку, є підставою для вислову: “Хто володіє інформацією — володіє світом?”

Слово “*інформація*” ми чуємо часто й у різних словосполученнях: брак інформації, потік інформації, пошук інформації тощо. Цей термін (від латинського *informatio*) означає повідомлення або відомості про якісь події, процеси, чийось діяльність. Поняття інформації, на думку академіка В.Глушкова, охоплює відомості, якими володіють і обмінюються між собою люди, а також відомості, що існують незалежно від них.

Наприклад, чимало явищ у Всесвіті існують незалежно від того, чи маємо ми, або людство загалом, якісь відомості про них. Водночас, вони цікавлять людину і є для неї джерелом інформації. Інформація — це не лише викладене в підручнику або в книжках, а й те нове, що ви виявили, здобули й пізнали самостійно.

За тривалий період існування людство пройшло довгий шлях розвитку засобів передавання інформації: від умовних позначок на скелях і стовбурах дерев первісної людини до передавання інформації з далеких куточків Космосу за допомогою радіо- і телесигналів.

Інформація відіграє величезну роль у нашому житті. Завдяки їй людина осмислює навколишній світ, пізнає правила співжиття, здобуває потрібні їй знання.

Щоб правильно діяти в конкретних життєвих обставинах, нам завжди треба мати інформацію. Інакше ми не зможемо оцінити ситуацію, а отже й обрати спосіб реагування. Це правило стосується всіх царин життя.

Навіть у найпростіших ситуаціях, коли ми купуємо продукти або речі, обираємо школу чи інститут, вирішуємо, де працювати, нам потрібна відповідна інформація.

Громадяни демократичної держави мають брати участь в ухваленні важливих рішень: кого обрати до органів влади, як поліпшити життя у своєму селі або місті, як голосувати на референдумі тощо. Тож вони мають знати якомога більше про свою країну, свій регіон та його проблеми.

Отже, передусім треба знати, де і як шукати, яким чином використовувати потрібну нам у житті різноманітну інформацію.

2. ЯКІ ДЖЕРЕЛА ІНФОРМАЦІЇ ІСНУЮТЬ У СУЧАСНОМУ СВІТІ

9.2. Виконайте та обміркуйте

Спробуйте дати відповідь на питання, з яких джерел ми можемо отримувати інформацію.

Об'єднайтеся в малі групи. Візьміть клубок ниток та, розмірковуючи вголос, розмотуйте його. Говоріть по черзі, передаючи клубок своїм співрозмовникам. Кожен має триматися за нитку. Коли клубок обійде все коло, обговоріть такі питання:

— *що демонструє зв'язана нитками група?*

— *чому у деяких учнів та учениць ниток у руках більше, ніж в інших?*

9.3. Виконайте та обміркуйте

Об'єднайтеся в пари, прочитайте наведені ситуації і визначте, в яких джерелах треба шукати інформацію в таких випадках:

— *Учень дев'ятого класу Павло П. з нового навчального року вирішив перейти в іншу школу, що спеціалізується на викладанні іноземних мов. Йому хотілося б також, щоб це була добре обладнана школа, в якій відносини між учнями та вчителями є демократичними.*

- Учениця десятого класу Ганна О. отримала на уроці історії завдання підготувати реферат про основні тенденції у розвитку української культури на початку XIX ст.
- Для виступу в міській раді депутатів Андрію М. потрібні дані про матеріальне становище вчителів міста за останні п'ять років.
- Сімя Соколенків збирається придбати ділянку в межах міста С. для будівництва житлового будинку, тож хоче дізнатися про ціни на такі ділянки та плани впорядкування території у місті.

Методом мозкового штурму визначте: звідки люди дістають інформацію про події суспільного життя.

Обговоріть:

- чим відрізняються різні джерела інформації?
- чи існує небезпека скористатися хибною інформацією?
- як можна оцінити інформацію, що надійшла?

Звідки ми беремо інформацію? З дуже різних *джерел*, і передусім з *книжок*. Якщо нас цікавить певне питання, ми йдемо до бібліотеки і звертаємося до загального переліку книжок — бібліотечного каталогу.

Щоб допомогти читачам, у бібліотеках є алфавітні й тематичні каталоги, тепер часто комп'ютеризовані, в яких легко знайти книжки на будь-яку тему.

Важливим джерелом, особливо в справах політики й останніх подій, є *засоби масової інформації*, до яких належать *преса, радіо, телебачення*.

Інформацію з цих джерел ми можемо отримувати просто у себе вдома.

Якщо нас цікавить преса, не обов'язково купувати газети, можна піти до читального залу. Ми знайдемо там не тільки видання останнього тижня або місяця, а й систематизовані добірки *часописів і газет* минулих років. Скарбницями знань про минуле є також численні *архіви*, де зберігаються різні документи.

Дедалі більшого значення як джерело інформації набуває мережа *Інтернет*. Пошукові програми допоможуть нам знайти адреси сторінок, де містяться потрібні нам відомості чи документи, й ми одразу можемо “відвідати” ці сторінки, не відходячи від комп'ютера.

Нерідко безцінним джерелом інформації може бути *інша людина*. З її розповіді ми можемо дізнатися про події, свідком яких вона була.

Якщо нам потрібно довідатись, як функціонує уряд, ми можемо присвятити певний час вивченню Конституції, відповідних законів, які мусимо знайти, що не завжди є простою справою. Можемо прослухати лекцію спеціаліста з цієї теми.

Шкода, коли нам бракує інформації, проте в сучасному світі проблемою стає її надмірність. Обсяги потоків інформації постійно зростають, і вчені-футурологи (вони вивчають і прогнозують майбутнє) дедалі частіше обіцяють людству інформаційний вибух, наслідки якого важко передбачити.

Пошук інформації це тільки перший крок до її використання. Ми хотіли дізнатися про шкільне самоврядування, а в бібліотеці з цієї теми знайшли аж 50 книжок. В Інтернеті виявилось ще 357 сторінок, в які варто зазирнути. Що ж робити? Наступним кроком має бути **відбір** інформації та її **оцінювання**: що важливе, а що ні, що правдиве, а що сумнівне.

Це складна справа, яка потребує чимало знань, досвіду й терпіння. Саме у цьому нам можуть допомогти вчителі, навчаючи нас відбирати інформацію й ретельно опрацьовувати її.

9.4. Виконайте та обміркуйте

Об'єднайтеся в 6 груп. Порадьтеся в групі та обери́ть одне з наступних джерел інформації: енциклопедію, щоденну газету, підручник з історії для 11 класу, Статут школи, юридичний часопис, інтерв'ю із завучем школи.

Знайдіть у своєму джерелі певну інформацію, пов'язану з демократією в широкому розумінні (наприклад, про права і свободи людини, історію демократичних змін у суспільстві, права і обов'язки учня тощо) і сформулюйте 3–5 запитань, відповіді на які можна, тільки користуючись обраним джерелом.

Передайте наступній по колу групі свої запитання.

Отримавши запитання іншої групи, визначте, яким джерелом треба користуватись для відповіді. Знайдіть потрібну інформацію і повідомте її класу.

Обговоріть у класі:

- яким шляхом кожна з груп виходила із ситуації;*
- яким джерелом користувалися і чому;*
- як визначали правильну відповідь;*
- що було легким, а що складним у цій роботі.*

3. ЯК АНАЛІЗУВАТИ ІНФОРМАЦІЮ?

Часто інформація, що стосується однієї теми, але надходить з різних джерел, є не просто відмінною, а й суперечливою. Тому правильна обробка інформації потребує вміння *аналізувати* її та *відрізнити факти від думок та суджень*. Треба вміти вирізнити із повідомлення інформацію про те, що справді відбулося, хто і що сказав, що міститься в цьому проекті за планом або які вади і переваги має рекламований продукт.

Переважно інформація про факти надходить до нас разом із думкою особи, яку ми слухаємо. Вона дає власний коментар, намагається інтерпретувати те, що сталося, до того ж має свій погляд стосовно важливості повідомлюваного. Кожна людина має право висловлювати власну думку, право на суб'єктивну оцінку подій, осіб, рішень. Однак часом трапляється так, що люди намагаються переконати когось, представляючи свою думку як об'єктивну інформацію, прагнучи схилити свого співрозмовника (а в разі засобів масової інформації — слухача або глядача) до прийняття презентованої ними позиції як об'єктивної і єдино правильної, наголошуючи, що це не їхня власна думка, а об'єктивне висвітлення фактів. Варто вміти захищатися від такого впливу.

Інколи відрізнити факти від суб'єктивних думок дуже важко, іноді — зовсім неможливо. Але ми маємо прагнути цього, інакше на нас завжди впливатимуть інші люди, заважаючи виробленню власної незалежної думки. Крім того, використовуючи недостовірну інформацію, ми можемо потрапити в складну, а інколи навіть у небезпечну ситуацію.

9.5. Виконайте та обміркуйте

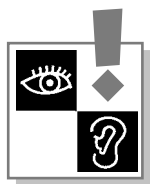
Оберіть актуальну й цікаву для вас проблему, яку останнім часом активно висвітлює преса. Принесіть на урок 3–4 короткі статті на цю тему, вміщені в різних газетах, наприклад у “Дзеркалі тижня”, “Фактах”, “Київських відомостях”, інших газетах.

Працюючи парами, вивчіть рекомендовану вчителем статтю. Дайте відповіді:

- чи наведено в статті факти, які саме (зробіть короткий перелік);
- чи названо джерела, на які автори посилаються, повідомляючи нам інформацію про факти (якщо джерела не названо, інформація втрачає достовірність);

- чи є подана інформація повною, чи є факти, що висвітлюють суть справи, її перебіг, місце, час і причини;
  - чи враховано позиції усіх сторін, якщо це конфлікт;
  - чи наведено в статті коментарі, чий саме (автора статті, редакції, окремого політика);
  - чи подана авторська думка в статті таким чином, щоб її легко було відрізнити від решти думок?
- Позначте в тексті газети різними кольорами суто інформаційні фрагменти (факти), а також оцінки і коментарі (думки).

Обговоріть аналізовані статті згідно з поставленими запитаннями. Які з них здаються вам достовірнішими? А які цікавішими?

Зверніть увагу!

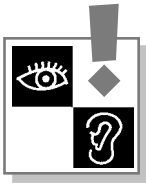
- ▶ Правильному передаванню та сприйняттю інформації часто заважає наша повсякденна квапливість. Інколи річ не в обмалі часу, а в стереотипах нашої поведінки. Вважається недоречним довго розпитувати співрозмовника. Заради психологічного комфорту сторони сподіваються з'ясувати деталі в подальшому. Робіть це одразу під час розмови.
- ▶ Чим далі ми від джерела інформації, тим більше шансів дістати її у спотвореному вигляді. Не довіряйте пліткам!
- ▶ Для засвоєння інформації важливим є зворотний зв'язок — якщо ви щось не зрозуміли, уточніть це у свого співрозмовника за допомогою додаткових запитань.
- ▶ Завжди стежте за тим, чи зрозумів вас співрозмовник, якому ви повідомляєте інформацію, адже передавання інформації — процес двосторонній.

Поширення інформації з метою рекламування або захисту інтересів певної групи осіб називають **пропагандою**. Наприклад, численні кампанії та організації використовують пропаганду (яку ще називають **рекламою**) для презентації своїх товарів і послуг як найкращих.

Реклама може бути корисною або такою, що вводить в оману. Деякі рекламні оголошення допомагають споживачам у компетентному виборі товару (роботи, послуги). Приміром, реклама повідомляє споживачів про нові товари і послуги, містить інформацію про корисні властивості товарів, вміст у них шкідливих для здоров'я речовин, правила й умови ефективного їх використання. Водночас, в рекламних оголошеннях важлива інформація про товари чи послуги

інколи замовчується або викладається не точно. Подеколи реклама надає інформацію, яка може перебільшувати певні властивості товару (роботи, послуги) або давати підстави для двозначних висновків. Часто-густо реклама спрямована не надання необхідної фактичної інформації, а на наші почуття, спонукаючи купувати (замовляти) те, що не завжди потрібне.

Політичну рекламу, пропаганду можуть використовувати уряди, політичні партії та рухи, аби переконати громадян у тому, що їхні ідеї є найкращими, і таким чином зробити їх популярними, привабливими для багатьох.

Зверніть увагу!

Найпоширенішими прийомами реклами та пропаганди є:

- ▶ **“причіпний вагон”:** всі так роблять, і ти маєш робити!
- ▶ **добір фактів:** будемо наводити факти, що характеризують наші ідеї, товари з найкращого боку! Але не будемо нагадувати, відзначати погані, суперечливі сторони наших ідей або товарів!
- ▶ **думка експертів:** знаменита людина (скажімо, телезірка) або експерт (наприклад, асоціація стоматологів України) стверджує, що це добрий товар, отже — це неодмінно добрий товар!
- ▶ **гра на почуттях і бажаннях:** якщо ви закохані, або вам сумно, або ви щасливі — цей товар або ідея для вас! Якщо ви бажаєте почуватися щасливими та здоровими, це — для вас!
- ▶ **повторення назви товару або ідеї:** це чудовий товар або ідея! Це чудовий товар або ідея! Це чудовий товар або ідея! Це чудовий товар або ідея! Це чудовий товар або ідея!
- ▶ **прагнення зганьбити конкурентів:** вони дурять вас і намагаються заставити вас повірити, що їхні ліки вам допоможуть, але вам допоможуть тільки наші ліки!

9.6. Виконайте та обміркуйте

Прочитайте і проаналізуйте кожне з наведених нижче рекламних оголошень. Визначте: а) чи є така реклама корисною? б) чи можна вважати цю рекламу такою, якій можна довіряти? в) якої важливої інформації, на ваш погляд, бракує у цій рекламі? г) які прийоми впливу на споживача використані в цій рекламі?

1. “Студенти і школярі, а також їхні близькі! Фірма Авер вітає вас із Новим роком і бажає вам щасття й добробуту. Комп’ютери для дому і школи з доставкою, встановленням і 2-годинним навчанням. Від 2300 грн. (без монітору). І, ясна річ, новорічний подарунок.”

2. “Коріна”. Чеські кухні вашої мрії. Фірмовий меблевий салон. Новорічні знижки!”

3. “Ваша кішка вам довіряє, вона купила би “Віскас”.

4. “Кава “Нескафе” — найкращий початок нового дня”.

5. “Асоціація стоматологів України рекомендує користуватися пастою “Бленд-а-мед”. Вона є найкращим захистом від карієсу та інших хвороб зубів”.

6. “Я жую “Дірол”, — каже Верка Сердючка, — бо він для мене найкращий. “Дірол” захищає ваші зуби з ранку до ночі”.

7. “Діти! Мерщій на зустріч у “Мак-Доналдс”, там весело і смачно”.

Якщо ми хочемо мати власну позицію стосовно певного питання чи випадку, насамперед треба поговорити зі свідками події, ретельно проаналізувати почуте і знайти прояви пропагандистського впливу. Можна також звернутися до думки осіб, яким довіряємо, або до фахівців. У нас є підстави не довіряти рекламі. За такого підходу до реклами, ми будемо прискіпливіше обирати товар або послугу, які хочемо придбати.

Не можна гарантувати, що таким чином усі наші проблеми будуть вирішені, але, напевно, наші знання з певної проблеми поглибляться, а наші інтереси будуть захищені.

Перевірте себе

Підготуйте в групі та представте у класі рекламу на такі теми: “Вчитися в школі це цікаво” або “Вчитися в школі — нудно”, користуючись наведеними вище прийомами пропаганди.

ПОНЯТТЯ І ТЕРМІНИ: інформація; джерела інформації: архіви, мережа Інтернет; засоби масової інформації; пропаганда; реклама.

Це Ви можете зробити самі

1) Оберіть одне з доступних вам джерел інформації: книжку, словник, енциклопедію, Інтернет, комп’ютерну навчальну програму, газету, телевізійну передачу тощо. Уявіть собі, що вам треба навчити

працювати з такою інформацією учня 3-4 класу. Складіть для нього пам'ятку (перелік дій): як знайти потрібну інформацію, користуючись...

Пам'ятку розбірливо запишіть на окремому аркуші, щоб можна було подарувати її учням молодших класів.

2) Оберіть один-два з найпопулярніших останнім часом зразків політичної реклами. Оцініть інформацію, вміщену в ньому, з позицій застосування прийомів пропаганди, про які йшлося вище. Чи є підстави вірити цій інформації? Чому?

3) Подумайте і скажіть, яких негативних наслідків слід очікувати, якщо не визначити міру достовірності інформації та:

- вступити у рекламований вищий навчальний заклад;
- придбати рекламовані ліки;
- віддати свій голос на виборах людині, чиї обіцянки найбільше сподобалися;
- вкласти гроші у банк, що обіцяє найвищий відсоток.

10

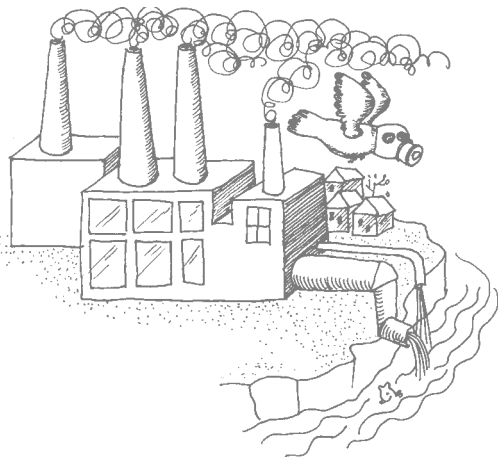
тема

Практикум

ВИРІШИМО КОНФЛІКТ РАЗОМ

Чому виникають екологічні проблеми

“Успіх у відносинах з іншими залежить від намірів з’ясувати для себе точку зору іншої людини”.

Англійський поет Т. Гуд (XIX ст.)

“Людська сутність виявляється лише у спілкуванні, у єднанні людини з людиною, у єднанні, ґрунтованому лише на відмінності між Я і Ти”.

Німецький філософ Л. Феєрбах (XVIII ст.)

**Після цього уроку
ви зможете:**

пояснювати, в чому полягає складність екологічних проблем;
використовувати уміння успішного спілкування, ведення переговорів та ухвалення колективних рішень;
оцінювати ухвалені рішення з огляду на його наслідки.

1. ЧОМУ ВИНИКАЮТЬ ЕКОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ?

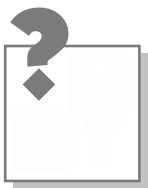
10.1. Подумайте і дайте відповідь

Які екологічні проблеми вашого регіону вам відомі? Чому і як вони виникли? Якими, на вашу думку, є шляхи їх вирішення?

Під терміном “**екологія**” (від поєднання грецьких слів *еко* дім, родина та *логос* слово, наука) розуміють взаємовідносини між людиною і довкіллям, що можуть бути доволі гармонійними або ворожими, антогоністичними. Екологічні проблеми непокоять цілий світ. Довкілля впливає на кожну людину: багату чи бідну, президента країни чи школяра, жителя міста чи мешканця села.

Якщо всі ми зацікавлені у вирішенні екологічних проблем, чому вони не вирішуються? Річ у тім, що, вирішення екологічних конфліктів часто-густо пов’язане з різноманітними економічними, соціальними, демографічними, культурними й етнічними чинниками. Оскільки кожна екологічна проблема, як правило, зачіпає інтереси великої кількості людей, то її вирішення часто супроводжується зіткненням різних позицій, протилежних думок та інтересів (наприклад, виробників і місцевої влади, мешканців певної території та адміністрації підприємства, громадської організації та державної установи тощо).

Екологічні проблеми не визнають кордонів між країнами і континентами і стосуються кожного на цій планеті. Тому всі ми маємо знати, як знаходити підходи до вирішення таких проблем.

10.2. Виконайте та обміркуйте

Об’єднайтеся в пари. Половина пар буде працівниками і представниками адміністрації великого заводу. Цей завод виробляє багато корисної продукції. На ньо-

У Тисі може загинути риба і навіть бактерії.

му працює чимало людей, тож якщо його раптом закриють, багато хто втратить роботу і залишиться без засобів для існування.

Друга половина пар — це мешканці невеликого містечка Л., які вважають, що цей завод треба закрити, бо він дуже забруднює довкілля: в річку, яка для мешканців слугує джерелом питної води, викидають відходи виробництва, а забруднена вода містить небезпеку для здоров'я дітей і дорослих.

Кожна пара “представників заводу” має знайти собі пару серед “мешканців містечка Л.”. Упродовж 15 хвилин проведіть переговори в четві-

рках, користуючись 6 відомими етапами ведення переговорів, стосовно питання: чи закривати завод?

Кожна пара має твердо обстоювати власні інтереси, не заперечуючи при цьому інтереси протилежної сторони.

Спробуйте знайти консенсус або компроміс. Ухваліть відповідне спільне рішення.

Після завершення переговорів поділіться враженнями стосовно перебігу переговорів та оголошіть ухвалене рішення.

Обговоріть:

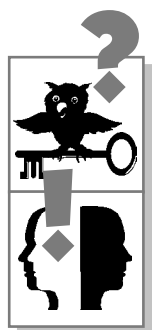
- Чи легко було знайти вирішення конфлікту? Чому?
- Якою була позиція кожної з груп (чого прагнули представники заводу, а чого — мешканці міста)?
- У чому полягали глибинні інтереси та потреби обох груп?
- Якими були їхні спільні інтереси?
- Яка частина (етап) переговорів виявилася найважчою?
- Чи було досягнуто спільне рішення? Якщо ні, то чому?
- Чому так важко вирішувати реальні екологічні проблеми?

Перевірте себе

Оцініть свою участь в уроці за кожним із запропонованих показників від 0 до 3 балів. Підсумуйте результати, поділіть на два і підрахуйте свій бал.

З а п и т а н н я П о к а з н и к и	Завжди (3)	Звичайно (2)	Іноді (1)	Ніколи (0)
1) Чи вдавалося вам добре співпрацювати із своїми товаришами?				
2) Чи намагалися ви дотримуватися правил переговорів?				
3) Чи ретельно ви працювали над завданням?				
4) Чи були ви толерантними до інших під час переговорів?				
5) Чи висловлювали ви нові ідеї?				
6) Чи вносили конструктивні пропозиції щодо спільного рішення?				
7) Чи підбадьорювали, підтримували інших?				
8) Чи брали активну участь в загальній дискусії після переговорів?				

ПОНЯТТЯ І ТЕРМІНИ:
екологія; екологічні проблеми.

Це ви можете зробити самі

Ухвалювати рішення — непроста справа. Перш ніж щось зробити, ми зважуємо для себе, наскільки корисним є те, що ми збираємося зробити. Неважко обирати між добрим і поганим, утім у житті таке трапляється нечасто. Найчастіше проблема полягає в тому, щоб з-поміж кількох не надто вдалих варіантів обрати найліпший. Цікаво, що ухваливши

рішення, найкраще з її точки зору, людина зазвичай уже не помічає негативних наслідків його. Тому важливим умінням є здатність оцінювати ймовірні наслідки перед ухваленням рішення.

Згадайте вправу, що ви виконували на уроці. Оцініть ухвалені рішення, заповнивши таблицю:

НАСЛІДКИ РІШЕННЯ

позитивні	негативні	близькі	далекі

Розділ 2 НА ШЛЯХУ ДО ДЕМОКРАТІЇ

Україна за Конституцією є демократичною державою. Демократія передбачає не тільки спілкування громадян між собою, а й їхню активну участь у громадському житті, взаємодію і співпрацю між громадянами і владою. Тому всі вміння і навички, набуті вами під час вивчення першого розділу, є важливими для життя в демократичному громадянському суспільстві. Але нам треба знати і розуміти, що таке демократія, чому і як людство прийшло до такого устрою суспільства, які можливості він відкриває перед людиною. З'ясуванню цих питань присвячено другий розділ курсу.

ЯК ЛЮДСТВО ЙШЛО ДО ДЕМОКРАТІЇ

? Що таке демократія,
демократична держава
Тривалий шлях до демократії
Світові пам'ятки демократії

! Після цього уроку
ви зможете:

**визначати поняття демократія,
наводити історичні приклади;
пояснювати, якими є основні риси демократії;
висловлювати своє ставлення до демократії
як форми суспільного життя.**

“Лише таке суспільство, в якому народ користується верховною владою, є справжнім місцем свободи”.

*Римський політик, філософ, оратор
Цицерон (I ст. до н. е.)*

“Недовговічною є влада, котра шкодить народу своїм управлінням”.

*Римський філософ, поет, державний діяч
Сенека (I ст. н. е.)*

“Занадто велика влада, якщо її раптом отримує один із громадян за умов республіки, перетворює останню на монархію або щось іще гірше.”

Англійський філософ Б. Рассел (XIX ст.)

1. ЩО ТАКЕ ДЕМОКРАТІЯ?

11.1. Подумайте і дайте відповідь

Обговоріть у парах: що людина має на увазі, коли говорить:

- Я живу в демократичній державі;
- У мене демократичні батьки;
- У нашої вчительки правознавства демократичні погляди;
- У нашій школі прийнято вдягатися демократично.

Перед тим як читати текст, що поданий нижче, спробуйте дати визначення слову “демократія” самостійно.

Що таке демократія? Термін “*демократія*” походить від грецьких слів *demos*, тобто народ, і *kratos*, що означає влада. Існує багато визначень демократії, наприклад: вільно обраний народом уряд, який править за його згодою; система управління, в якій верховна влада належить народові. *Демократія* — одна з найдавніших форм організації та управління суспільним життям, за якої забезпечується участь народу в управлінні державою та вирішенні суспільних проблем.

Демократія — це організація та функціонування державної влади на засадах визнання джерелом державної влади народу, забезпечення прав громадян, участі народу в управлінні державою.

Ознаки демократії:

участь народу в управлінні державними справами як безпосередньо, так і через представницькі органи; виборність органів влади;

органи влади впливають на поведінку та діяльність людей з метою управління суспільством;

політичний плюралізм (багатопартійність);

ідеологічний плюралізм (відсутність пануючої ідеології, визнання права на існування різних ідеологій);

політична рівноправність осіб щодо участі в управлінні державними справами (право вибору політичної сили, опозиційна діяльність, тощо);

наявність, гарантованість й забезпечення прав і свобод (особисті, політичні, економічні, соціальні, культурні);

взаємна відповідальність громадянина і держави (взаємні права та обов'язки);

законність — стан суспільного життя, який характеризується неухильним дотриманням і виконанням **законів** усіма суб'єктами, режим, за якого забезпечуються права і виконуються обов'язки людиною, державою, громадянським суспільством.

За умов демократії народ є *джерелом і носієм* влади, тобто наявний *суверенітет народу*. Що це таке? Суверенітет — це верховна влада, незалежність. Суверенітет народу означає, що державна влада є законною лише тоді, коли народ дав свою згоду на її існування. Цю ідею американський президент Авраам Лінкольн у ХІХ ст. висловив знаменитою формулою: демократія — це “правління народу, для народу, через народ”.

Сьогодні слово “демократія” можна почути у різних контекстах. Одні вважають, що це таке *державне правління*, за якого влада належить більшості населення, яка шляхом виборів формує певні органи цієї влади. Для інших демократія є *синонімом прав і свобод людини*, без реалізації яких жодне суспільство не може називатися демократичним.

Інколи слово “демократія” вживають для визначення *способу організації та діяльності колективу* людей, об’єднаних у товариство, спілку, партію. У цьому разі припускають, що такий спосіб передбачає участь усіх членів колективу в ухваленні рішень та формуванні керівних органів, а також дотримання прав усіх членів цього колективу.

Прагнення людини та її переконаність у необхідності поширювати демократію в своїй країні та світі, готовність до активних дій дає підстави розглядати демократію як певний *політичний світогляд* або *напрям суспільного руху*. Для багатьох людей демократія сьогодні стає *духовною цінністю*, своєрідним *ідеалом*.

2.СВІТОВІ ПАМ’ЯТКИ ДЕМОКРАТІЇ

Навряд чи ми б дізналися про складний історичний шлях розвитку демократії, якби мислителі кожної доби не намагалися пояснити прояви демократії, що вже існували у суспільстві, та змалювати риси ідеальної демократії.

Однією із найважливіших проблем для філософів і політичних діячів минулого була постать свідомого громадянина, не здатного залишатися байдужим до загальних справ, котрий позитивно ставиться до прав і свобод інших громадян і до власних обов’язків перед суспільством.

11.2. Виконайте та обміркуйте

Об’єднайтеся в малі групи. Працюючи в групах, ознайомтеся з одним із наведених фрагментів документів різних історичних епох, що увійшли в історію як світові пам’ятки демократії. Обговоріть цей документ в “акваріумі”, застосовуючи навички роботи в малих групах. Вашим завданням під час аналізу тексту буде виявлення історичних проявів демократії.

Підготуйтеся до презентації своєї думки у класі.

Обговоріть разом, до яких висновків можна дійти стосовно розвитку ідей демократії в історії людства.

Документи розповідають...

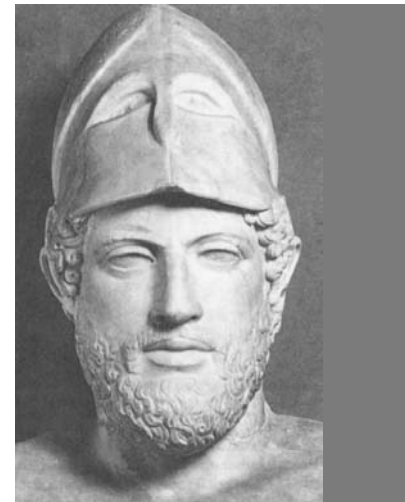

1) “[...] Щодо державного устрою афінян, то я не схвалюю той лад, який вони собі обрали. Адже вони обрали собі такий порядок, за якого простому люду живеться краще, ніж благородним людям. Ось за це я його не схвалюю. Вважається справедливим, щоб усі могли дістати державні посади шляхом жеребкування або голосуванням, підняттям рук. У народних зборах дозволяється виступати всім бажаючим із громадян. У кожній країні благородні за походженням люди виступають противниками демократії, бо благородні люди рідко припускаються несправедливості і злих вчинків. А в простого народу ми бачимо вражаючу неосвіченість, недисциплінованість та підступність”.

Анонімний давньогрецький автор

2) “[...] Наш державний устрій не схожий на спосіб життя наших сусідів: ми радше самі даємо зразок іншим, ніж наслідуємо їх. Отже, й називається він “демократія” через те, що основа його — не меншість, а більшість громадян. Вона дає всім громадянам рівні права, що ж до суспільної поваги, то в нас кожен користується нею. А коли хто зробив щось добре для міста, то навіть бідність не позбавляє його поваги[...]. Ми не порушуємо законів у житті громадському найбільше через повагу до них. Ми шануємо, зокрема, ті закони, які встановлені на користь скривджених, і хоча ці закони не записані, вони завдають загальновищої ганьби тим, хто їх зневажає [...]. Мені здається, що в нас кожна людина, яка розуміється на багатьох речах і вміє робити їх майстерно і навіть вишукано, може досягти незалежного стану [...]”

Перікл, головний стратег Афін

Перікл, головний стратег Афін

3) “12. Ні щитові гроші, ні (будь-що інше) [...] не повинні стягуватися в королівстві нашому інакше, як за загальною радою королівства нашого [...] 13. [...] І місто Лондон повинне мати всі давні вільності і вільні свої звичаї [...]; щоб всі інші міста... мали усі вільності

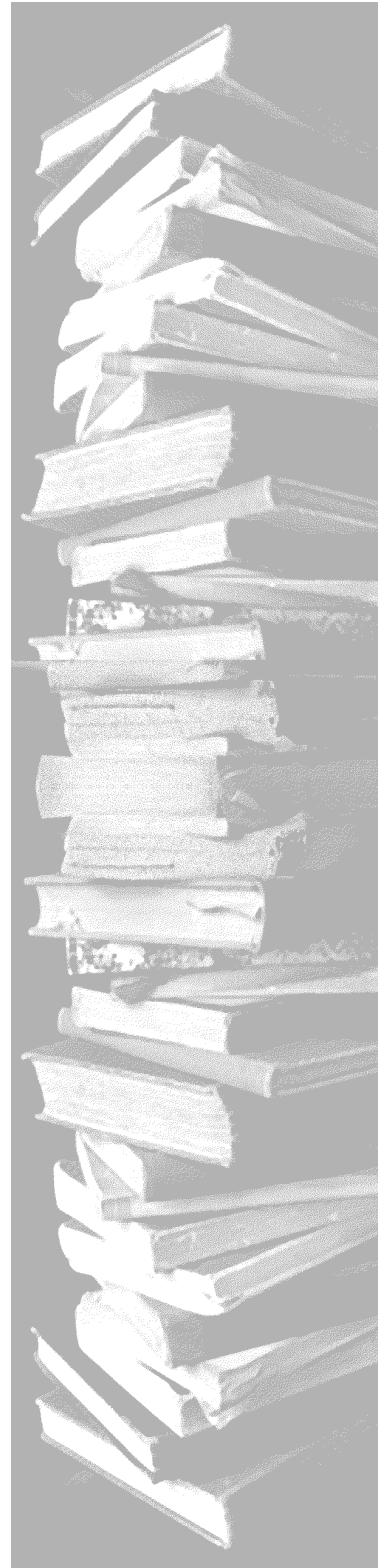
і вільні свої звичаї [...]. 14. [...] А для того, щоб мати загальну раду королівства... покликати архієпископів, єпископів, абатів, графів і старших баронів [...]. 20. [...] Вільна людина буде штрафуватися за малу провину тільки згідно з родом провини [...]. 39. [...] Жодна вільна людина не буде заарештована і ув'язнена, чи позбавлена майна, чи оголошена поза законом, чи вигнана [...] інакше, як згідно із законним вироком рівних їй і за законом країни”.

*З Великої хартії вольностей,
опублікованої в Англії 1215 року*

4) “[...] Цій Генеральній старшині, полковникам і генеральним радникам належить давати поради теперішньому Ясновельможному Гетьману та його наступникам про цілісність батьківщини, про її загальне благо й про всі публічні справи. Без їхнього попереднього рішення і згоди, на власний розсуд (Гетьмана) нічого не повинно починатися, ні вирішуватися, ні здійснюватися. Через це вже тепер, при обранні Гетьмана, за одностайною ухвалою встановлюються три генеральні ради, які щороку збиратимуться у гетьманській резиденції [...] для слухання і обговорення справ. І коли Ясновельможний Гетьман запропонує публічній раді щось на обміркування, тоді усі без винятку муситимуть з чистим сумлінням, відкинувши чужі й приватні інтереси [...] прийняти правильне рішення, виконання якого жодною мірою не зашкодить гетьманській честі, не стане публічним тягарем для батьківщини, її розоренням [...]. І подібно до того, як старшини, полковники і генеральні радники зобов'язані дотримуватися відповідного права й виявляти всіляку шанобливість до Ясновельможного Гетьмана, віддавати йому належні почесні й вірно служити, так і Ясновельможному Гетьману належить взаємно їх поважати, мати за бойових соратників, а не за рабів [...]”

*Пакти й конституції законів
та вольностей Війська Запорізького
(Конституція Пилипа Орлика 1710 року)*

5) “[...] Визнаємо наступні істини очевидними: що всіх людей створено рівними, що Творець наділив їх певними непорушними правами, що до тих прав належать життя, свобода і прагнення щастя, щоб з метою

забезпечення цих прав з-посеред людей вибиралося правління, справедлива влада якого випливала зі згоди підлеглих, що, якщо якась форма правління робила б неможливим досягнення цих цілей, то народ має право змінити такий уряд або скинути і скликати новий, фундаментом якого будуть такі засади й така організація влади, які будуть здаватися народові найбільш сприятливими для його щастя та безпеки [...].”

Декларація незалежності (США, 1776 р.)

6) “[...] Метою будь-якого політичного союзу є збереження природних та невідчужуваних прав людини. Права ці: свобода, власність, безпека і супротив гнобленню. Принцип всієї верховної влади знаходиться головним чином в нації. Ніяка установа, ніяка особа не може здійснювати владу, що не походить прямо від нації. Закон є вираженням спільної волі. Всі громадяни мають право особисто або через представників брати участь у виданні законів. Закон має бути однаковим для всіх, незалежно від того, чи він захищає, чи карає. Оскільки всі громадяни перед ним рівні, остільки вони повинні однаково допускатися до всіх звань, місць та суспільних посад за своїми здібностями, чеснотами і талантами”.

Декларація прав людини і громадянина (Франція, 1789 р.)

Прийняття
Декларації
Незалежності США,
4 липня 1776 р.

3. ТРИВАЛИЙ ШЛЯХ ДО ДЕМОКРАТІЇ

Сучасне розуміння демократії сформувалося не одразу. Тільки історія демократії як форми державного правління налічує близько 2,5 тисячоліть.

У Давній Греції, де вперше виникла демократія, люди збиралися на майдані, ухвалювали рішення щодо питань політики та господарчої

діяльності. *Політика* — від грецького — мистецтво управління державою, діяльність держави або певних суспільних груп задля реалізації їхніх цілей та інтересів. Рішення безпосередньо ухвалював народ, саме тому таку демократію називають *прямою*.

Уперше поняття “демократія” зустрічається в працях давньогрецьких мислителів. Так, у Платона і Арістотеля (V–IV ст. до н. е.) демократія означала правління всіх, на відміну від влади одного (*деспотія, монархія*), або влади небагатьох — кращих і благородних (*аристократія*), влади багатства (*олігархія*) тощо. Водночас у Стародавній Греції не все населення могло брати участь у народоправстві, тобто у народних зборах, виборах державного управління. Зокрема, раби і жінки не мали громадянських прав, а бідні верстви населення користувалися обмеженими правами. Фактично це була “елітарна демократія”. Наступним етапом розвитку демократії вважають добу Середньовіччя та Відродження. Суттєвим доповненням до розуміння демократії у ті часи стало створення органів міського самоврядування з числа самих жителів шляхом виборів (наприклад, торговельні міста Італії, Німеччини, Новгородської землі). На чолі міста стояла міська рада з мером чи бургомістром, яка керувала судом, військом і міською скарбницею. Елементи демократії ми бачимо у створенні представницьких установ, що почали обмежувати владу монархів у XVII–XVIII ст. (наприклад, Парламент в Англії, Генеральні штати у Франції, Сейм у Речі Посполитій).

Цікавим є історичний досвід України. З виникненням у XV–XVI ст. на південно-східних кордонах України нової верстви населення — козацтва — в українському суспільстві розвиваються первинні демократичні засади життя.

11.3. Подумайте і дайте відповідь

Знаючи про суспільний устрій козацтва, чи погоджуєтесь ви з думкою деяких істориків, що Запорізька Січ була військовою демократією?

В якому значенні вживають слово демократія у цьому словосполученні?

Виборні засади були властиві українському козацтву від часу його утворення. Запорізькі козаки обирали на всі керівні посади, починаючи з полковників, полкової старшини, курінних отаманів аж до гетьмана та членів генеральної старшини. Кошового отамана обирали на один рік, проте “як він був до вподоби козакам, то його залишали і надалі; на війні і у походах він був найстарший начальник і його у всьому слухалося козацтво, а дома, в своїй Січі, він мусив на усе питатися дозволу ради”, — так описує козацькі звичаї український історик і народознавець другої половини XIX століття генерал М.Аркас.

Такі звичаї самоврядування дали можливість гетьманові України Пилипу Орлику на початку XVIII століття написати звід законів, який фактично став першою у світі демократичною конституцією, за 80 років до Конституцій США та Франції. На жаль, Конституція Пилипа Орлика не була втілена в життя. Але традиції самоврядування не були забуті українцями навіть в умовах бездержавності та сваволі чужої імперської влади. На початку XX ст. революційні національно-визвольні змагання призвели до утворення нових українських урядів. Центральна Рада і Генеральний секретаріат, Гетьманат Павла Скоропадського, Українська Народна Республіка часів Директорії, Західно-Українська Народна Республіка, Карпатська Україна, Отаманські уряди на землях Східної та Південної України — це далеко не повний перелік спроб українського народу втілити прагнення і традиції демократії. Напевно тому близько 99% мешканців України проголосували за своє врядування, власну державну владу в 1991 р. в часи розпаду Радянського Союзу.

Із XVII століття безпосередня демократія стає дедалі неможливішою — немає ані такого майдану, де б помістилися всі громадяни, ані стільки часу, щоб усі змогли взяти участь в дискусії. Демократія набуває *представницького* характеру. Народ, тобто всі громадяни, здійснює владу подібно до того, як це робилося в стародавніх Афінах, однак робить це не безпосередньо, а через вибори своїх представників. Представники, які засідають у парламенті або діють в інших органах державної влади, обговорюють важливі для держави питання й ухвалюють політичні рішення від *імені всіх громадян*. Крім цього, рішення з найважливіших суспільних питань можуть ухвалювати і самі громадяни приймаючи безпосередньо участь у всенародному голосуванні — *референдумі*.

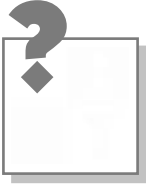
У XIX–XX ст. пряма та представницька форми демократії нерідко поєднуються. Представницька демократія виявляється в можливості

Генеральний секретаріат Центральної Ради України. 1917 р.

народу формувати органи державного управління шляхом виборів своїх представників, а пряма — у здатності громадян вирішувати суспільні питання шляхом референдуму. Подеколи вважають, що влада народу в представницькій системі перетворилася на фікцію, — громадянин бере участь в управлінні лише хвилину, коли кидає бюлетень до

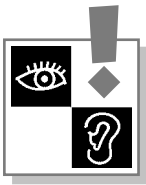
виборчої урни, а решту часу вся влада перебуває у руках політиків. Однак це не зовсім правильно — у справді демократичному суспільстві політики не можуть дозволити собі нехтувати волею громадян-виборців.

11.4. Подумайте і дайте відповідь

Деякі вчені (політологи) вважають, що демократія може бути тільки прямою, інакше це не влада народу. Інші зазначають, що за умов прямої демократії ніхто не несе відповідальності за ухвалення рішень.

Яку точку зору поділяєте ви? Чи є, на вашу думку, представницька демократія реальною демократією? Чому?

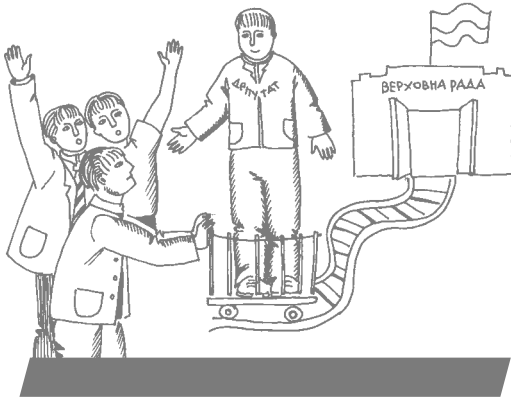
Зверніть увагу!

Ознаками демократії, що сформувалася в історії людства, можна вважати:

► народ — джерело і носій влади (народний суверенітет);

- виборність органів державної влади;
- надання людині й громадянину прав і свобод;
- можливість контролювати державну владу.

Отже, впродовж століть демократія змінювала свої форми: була ширшою або обмеженішою, прямою або представницькою, послідовною чи непослідовною. Втім ідея про владу народу, про діяльність цієї влади в інтересах громадян не зникала, підживлюючи прагнення людей удосконалювати суспільство.

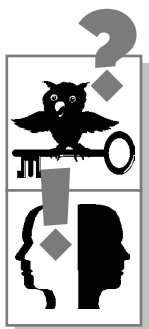

Перевірте себе

Оберіть із запропонованого списку те, що ви вважаєте “корінням” і те, що вважаєте “плодами” демократії. Розмістіть відповідно до свого вибору картки на малюнку із зображенням дерева. Аргументуйте свій вибір. За потреби можете додати до цього переліку 2–3 положення:

- Поінформованість громадян щодо зовнішньої політики країни.
- Можливість стати підприємцем.
- Участь громадян в управлінні.
- Рівність.
- Вільні та справедливі вибори.
- Контроль громадян за владою.

- Можливість бути обраним президентом країни.
- Верховенство закону.
- Самоврядування.
- Суверенітет народу.

ПОНЯТТЯ І ТЕРМІНИ: демократія; суверенітет народу; політика; пряма демократія; представницька демократія.

Це ви можете зробити самі

З огляду на розвиток засобів зв'язку (мережа Інтернет, супутниковий зв'язок) деякі політологи вважають, що в майбутньому можливе введення прямої демократії із поданням голосів по каналах зв'язку, вихід на які матиме кожен. Чи може таке статися? Якщо так, як це вплине на політичне життя суспільства?

12

тема

ПРАВА ЛЮДИНИ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

Як зароджувалися й розвивалися права людини
Що означають поняття право людини і свобода людини
Які права людини закріплені в міжнародних правових документах

“Свобода дає право робити те, що не шкодить іншим”.

Німецький письменник Е. Клаудіус (XX ст.)

“Свобода людей, котрі перебувають під владою уряду, полягає в тому, щоб мати постійне правило для життя, загальне для всіх у цьому суспільстві й встановлене законодавчою владою, створеною в ньому, — це свобода слідувати власному бажанню в усіх випадках, коли цього не заперечує закон, і не бути залежним від постійної, невизначеної, невідомої, самовладної волі іншої людини”.

Англійський філософ Дж. Локк (XVII–XVIII ст.)

“Для громадянина політична свобода є душевним спокоєм, ґрунтованим на переконанні у своїй безпеці”.

Французький філософ Ш. Монтеск'є (XVIII ст.)

Після цього уроку ви зможете:

пояснювати, що таке права людини, наскільки вони важливі для життя людини;

визначати етапи формування прав людини й розрізняти види прав;

висловлювати своє ставлення щодо необхідності міжнародних документів про права людини.

1. ЯК ЗАРОДЖУВАЛИСЯ Й РОЗВИВАЛИСЯ ПРАВА ЛЮДИНИ?

Демократичне суспільство, демократична держава нерозривно пов'язані з поняттями права і свободи людини. Кожен і кожна з вас у повсякденному житті, напевно, вимовляли слова: “я маю право”, “це моє право”, “права людини” тощо.

12.1. Виконайте та обміркуйте

Працюючи в парах, придумайте і запишіть 1–2 речення зі словами “права людини”.

Закінчіть словосполучення: “Я думаю, що права людини — це ...”

Назвіть 1–3 причини, які, на ваш погляд, переконують іншу людину у необхідності для неї знати права людини.

Шлях людства до сучасного розуміння прав людини був тривалим.

Спочатку **права людини** існували у вигляді моральних норм, наприклад право на повагу, на власну точку зору. Такі права існують і сьогодні. Вони важливі для людини, але не належать до правових норм і законів.

Закони, що з'явилися одночасно із виникненням держави, зробили права людини поняттям юридичним. Права людини (на життя, безпеку, власність, працю тощо) визначалися законами, але держава переважно обмежувала їх. Нерідко права, зафіксовані у законах держави, насправді не реалізовувалися.

У перших відомих історії державах права людини були дуже обмежені, вузькі. Наприклад, у державах Давнього Сходу закон відрізнявся вельми жорстким ставленням до людини, часто був кастовим. За доби античності й середньовіччя, попри можливість певних верств суспільства користуватися деякими правами, про права людини в сучасному розумінні не можна говорити. Насамперед тому,

що людину у рабовласницьких державах і абсолютних монархіях не вважали вільною особистістю. Законами закріплювалась нерівність людей за становими, майновими, релігійними, національними та іншими ознаками. Така нерівність унеможлиблювала реалізацію прав і свобод людини.

Низка подій, що наблизили добу прав людини, почалася з ухвалення у 1215 році англійської *Magna Charta Libertatum* — Великої хартії вольностей, яка проголосила деякі привілеї рицарству, верхівці вільного селянства, містам. У ній, зокрема, було зазначено: “Жодна людина не буде заарештована і ув’язнена, або позбавлена майна, або оголошена поза законом, або вигнана... інакше як по законному вироку рівних їй і за законом країни...”. Це була “перша ластівка” свободи людини (хай навіть дуже обмеженої) в атмосфері сваволі можновладців Середньовіччя. Після Великої хартії вольностей у європейських державах було ухвалено низку документів, які розширювали права вищих верств населення (Золота булла імператора Карла IV 1356 року, Білль про права в Англії 1689 року тощо). Утім, справжній відлік історії прав людини в сучасному їх розумінні починається від Великої Французької революції кінця XVIII століття.

За три дні до штурму Бастилії “герой Старого і Нового світу” маркіз Лафает, котрий нещодавно повернувся зі Сполучених Штатів, представив Національним зборам проект Декларації прав людини і громадянина, сказавши при цьому: “Щоб нація стала вільною, їй достатньо цього захотіти”. Історія довела: потрібно також, щоб цього “захотіла держава”, щоб вона була готова поділитися своєю владою з пресою, громадською думкою... Невдовзі після 14 липня 1789 р. Національні збори Франції проголосували за XI статтю Декларації: “Вільний обмін думками і поглядами є одним із найцінніших прав людини...”.

Але нова республіка, що засудила монархію, незабаром вдалася до практики жорстокого терору і перетворилася на диктатуру. Французам знадобилося ще майже 100 років, щоб в їхній країні запанувала демократія і виникли умови для реалізації прав людини.

У Сполучених Штатах, що перемогли у війні за незалежність, боротьба за права людини тривала успішніше. Творці американської Конституції (1789 р.) оголосили народ суверенним. Під час її затвердження найбільшу стурбованість у представників штатів викликала відсутність у ній положень, які б захищали і штати, і їхніх громадян від можливої сваволі центрального уряду. З огляду на це в 1791 році штати ухвалили перші десять поправок до Конституції Сполучених Штатів, відомі тепер як Білль про права. Але в історії США минули десятиліття, відзначені боротьбою проти рабства у

південних штатах, громадянською війною, зганьблені підкоренням західних і центральних індіанських територій, доки з'явилася можливість говорити про відповідність Білля про права реальному життю країни.

12.2. Подумайте і дайте відповідь

Які ви знаєте міжнародно-правові документи XX ст., що регулюють права людини?

Коли і чому вони з'явилися?

У середині XX століття, переживши найжахливішу з усіх війн — Другу світову, країни Західної Європи і Північної Америки створили умови для того, щоб не тільки декларувати права і свободи людини, а й гарантувати їх здійснення. Значення **Загальної декларації прав людини**, ухваленої Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року, полягає в тому, що вперше в історії людства були сформульовані основні права і свободи людини, котрі сьогодні у цілому світі вважаються стандартами, зразками для відповідних національних юридичних документів (наприклад, розділів конституцій про права громадян).

Складність створення документу, який мав узгоджувати погляди і цінності всіх держав і народів стосовно прав людини, ілюструє такий приклад. Абсолютна більшість країн Африки приєдналася до Загальної декларації лише в 1960-ті роки, аж після внесення певних поправок і доповнень у цей документ, оскільки моральні й етичні цінності деяких його положень суперечили звичаям багатьох африканських племен і народів.

Збірник міжнародних документів про права людини, виданий ООН у 1989 році, хронологічно починається з Конвенції про рабство, підписаної у Женеві 26 вересня 1926 року. Тоді у ньому було близько сімдесяти міжнародних договорів про захист прав і свобод людини.

Їх перелік постійно поповнюється, і зараз їх понад сто. Одним із нових документів, з яким ви, напевно, знайомі, є Конвенція про права дитини (1989 р.). Якщо люди знатимуть всі ці документи, вони зможуть вповні реалізувати свої права, а державній владі в будь-якій країні важко буде порушувати права громадян. Але для цього потрібна велика й копітка просвітницька робота. Вивчення, тлумачення і втілення в життя цих міжнародних актів — завдання державних і політичних діячів, юристів, управлінців.

2. ЩО ОЗНАЧАЮТЬ ПОНЯТТЯ “ПРАВО ЛЮДИНИ” І “СВОБОДА ЛЮДИНИ”

12.3. Виконайте та обміркуйте

Обговоріть в парах:

- Що означає поняття “право людини”?
- Поясніть, чи є свобода правом людини, чому?
- Чи важливо для вас особисто мати свободу?

Чому?

Право людини англійський філософ Томас Гоббс визначав як свободу щось робити або не робити. В суспільстві, що управляється державою, право забезпечується **системою законів**, обов’язкових для виконання всіма членами суспільства.

Свобода людини (у тому значенні, в якому це поняття вживають у документах про права людини) — це відсутність будь-яких обмежень, утисків у будь-чому (діяльності, поведінці), прямо не пов’язаних із суспільними правами й нормами. За Гегелем, “свобода — це усвідомлена необхідність”, тобто можливість людини вільно діяти, усвідомлюючи відповідальність за наслідки своїх дій.

Міра свободи може істотно різнитися в різних суспільствах, за різних політичних режимів. Зрозуміло, що права і свободи людини перебувають у прямій залежності від того, вільна це держава чи залежна від іншої, який **політичний режим** (**демократичний**, **авторитарний** чи **тоталітарний**) у ній встановлено. За **тоталітарного режиму** (від латинського *totalis* весь, повний, цілий) силою, що регулює суспільні відносини, є сваволя правителів, коли навіть писані закони можуть бути знехтувані за бажанням можновладців. Тотальний контроль за поведінкою громадян, прагнення впливати на їх погляди та суспільні зв’язки робить тоталітарний режим найбільш антидемократичним правлінням з усіх можливих. В **авторитарній державі** (від латинського *autoritas* — цілковита влада, вплив, наказ) існує система формальних вимог, згідно з якими людина вільна робити лише те, що в явному вигляді **дозволено законом**, а всі інші дії мають суворо каратися. У **демократичному суспільстві** законодавство має якнайповніше відповідати нормам права та суспільної моралі, і за цього режиму свобода людини виявляється в її праві робити все те, що **законом не заборонено**.

3. ЯКІ ПРАВА ЛЮДИНИ ЗАКРІПЛЕНІ В МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ ДОКУМЕНТАХ

У попередніх пунктах цього параграфа ми посилаємося на міжнародні документи щодо прав людини. Відповідно до цих документів існують міжнародні стандарти щодо прав людини. За такими стандартами класифікація прав людини має таку структуру:

- Особисті (громадянські права і свободи);
- Політичні;
- Економічні, соціальні (в тому числі і право на безпечне для життя і здоров'я довкілля);
- Культурно-освітні.

Громадянські (особисті) права — це можливості людини, необхідні для її фізичного існування, для забезпечення її біологічних і матеріальних потреб, це можливості збереження прояву, розвитку і захисту морально-психологічної індивідуальності людини, її світогляду й духовності;

Політичні права — це можливості людини брати участь у здійсненні влади, в управлінні державними справами та в суспільно-політичному житті;

Соціально-економічні права дають людині змогу реалізувати свої здібності та створювати засоби для існування приймаючи участь у виробництві матеріальних та інших благ. Вони є основою економічної самостійності людини, а також визначають загальні умови її соціального життя;

Культурно-освітні права — це можливості збереження і розвитку національної самобутності, своєї мови, культури, доступ до духовних надбань людства, їх засвоєння, використання та участь у їхньому подальшому розвитку, а також право жити в такому довіллі, яке є чистим, захищеним від забруднень і нищення.

“Хвиля свободи”. Акція журналістів України на підтримку свободи слова. Травень, 2000 р.

12.4. Виконайте та обміркуйте

Ознайомтеся з переліком прав людини, що міститься у Загальній декларації прав людини. Візьміть картку, де записано якесь право. Зберіться в групи відповідно до виду права на вашій картці.

Ознайомте інших членів вашої групи з тим, яке у вас право, і доведіть їм, що ви належите саме до цієї групи.

Перевірте разом з іншими: 1) чи правильно ви визначили свою належність; 2) переглянувши текст Загальної декларації прав людини, визначте, чи всі права, що стосуються вашої групи, наявні.

Підготуйтеся до представлення своїх міркувань у класі.

Перевірте себе

1) Уявіть собі, що ви мешканець невеликої країни Фуксії, оточеної могутніми державами. Прокінувшись одного ранку, ви раптом дізналися, що вашу країну захопила могутня сусідка — держава Будякія. На кожному дереві й на дверях всіх будинків висять оголошення такого змісту:

УВАГА!

Від сьогодні Фуксія перебуватиме під контролем нових господарів. Усі мають підкорятися наступним правилам:

1. Спілкування фуксійською мовою заборонене.
2. Усі релігійні свята заборонені.
3. Громадські зібрання заборонені.
4. Видання газет заборонене.
5. Усі мешканці віком від 20 до 30 років мають брати шлюб із партнерами з країни Будякії.
6. Усі автомобілі переходять у власність нового уряду.
7. Працездатні мешканці Фуксії підлягають переселенню в трудові табори.
8. Фуксійці віком від 18 років підлягають призову на військову службу.

Обговоріть у парах:

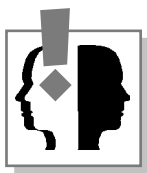
- Які з ваших прав, передбачених Загальною декларацією прав людини, будуть порушені?
- Як зміниться ваше життя?
- Чого вам найбільше бракуватиме з вашого попереднього життя?

Об'єднайтеся в четвірки й напишіть короткого листа до ООН із викладенням ваших проблем.

2) Об'єднайтеся в групи по четверо. Уявіть собі, що ви вирішили заснувати у своїй школі Товариство прав людини. Визначте, якими можуть бути його завдання (3–4).

ПОНЯТТЯ І ТЕРМІНИ: права людини; свободи людини; демократичний, авторитарний, тоталітарний режим; Загальна декларація прав людини; громадянські (особисті) права; політичні права; соціально-економічні права; права на чисте довкілля, культурні права і права розвитку.

Це ви можете зробити самі

Поміркуйте і дайте стислу письмову відповідь на одне із запитань:

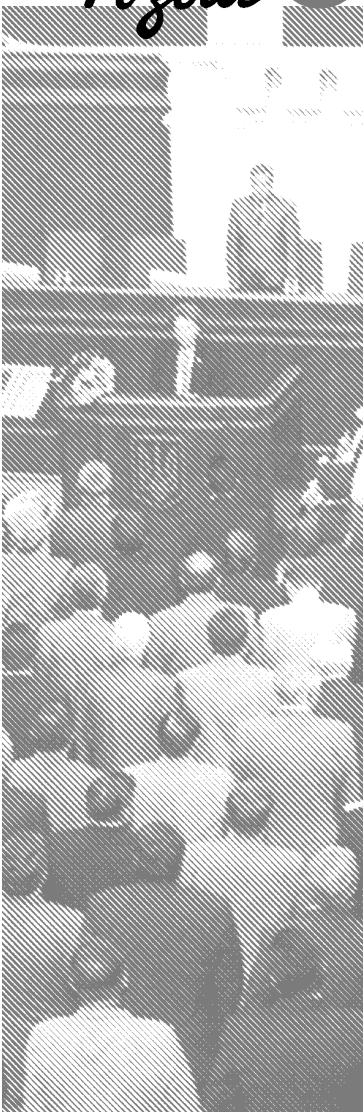
- 1) Які етапи розвитку ідеї прав людини можна визначити, які з них найважливіші?
- 2) Чи можна вважати повстання рабів у Стародавньому світі, зокрема у Давньому Римі, боротьбою за права людини?
- 3) Кому більше потрібні права людини — бідним чи багатим?

Розділ 3

ДЕМОКРАТІЯ І ДЕМОКРАТИЧНА ДЕРЖАВА СЬОГОДНІ

Демократія в Україні перебуває в стадії становлення, адже за своїм змістом вона завжди є динамічним процесом. На кожному етапі розвитку і в кожній країні вона має свої особливості й специфіку. Яким є обличчя сучасної демократії? Які можливості вона надає нам, громадянам України, чого ми можемо прагнути, чого маємо остерігатися?

Відповіді на ці та інші питання містить третій розділ курсу.

СУЧАСНА ДЕМОКРАТІЯ: ЩО ЦЕ ТАКЕ

Якими є основні принципи сучасної демократії
Що таке державна влада за умов демократії

Після цього уроку ви зможете:

визначати основні принципи демократії як способу організації суспільного життя;
доводити, що українська держава ґрунтується на засадах демократії;
вирізняти ознаки сучасної демократичної держави

“Тільки те суспільство, в якому народ користується верховною владою, є істинним вмістилищем свободи.”

Римський політик, філософ, оратор Цицерон (I ст. до н. е.)

“Демократія — це не просто право більшості, це право більшості, яка належним чином поважає право меншості.”

Англійський політик і державний діяч К. Етлі (XX ст.)

“Демократія це не влада більшості, а захист меншості.”

Французький письменник і філософ А. Камю (XX ст.)

“Політичну свободу зустрічаємо в тих країнах, де правлять помірковано, але й там вона є не завжди. Політична свобода проявляється в таких країнах, де владу не використовують зі злими намірами. Проте досвід учить нас, що кожній людині, наділеній владою, притаманна схильність до застосування її зі злими намірами, і вона намагається розширити її до безмежності.”

Французький філософ Ш. Монтеск'є (XVIII ст.)

“Політична свобода підданих є тим своєрідним спокоєм духу, який випливає з впевненості у безпеці своєї особи Щоб забезпечити таку свободу, уряд має бути створений таким чином, щоб люди не боялися одне одного. Свобода не може існувати, якщо законодавча і виконавча влада будуть сконцентровані в одних руках... Свобода не може існувати і в тому випадку, якщо законодавча влада не відділена від виконавчої.”

Ш. Монтеск'є

1. ЯКИМИ Є ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ СУЧАСНОЇ ДЕМОКРАТІЇ

13.1. Подумайте і дайте відповідь

Прочитайте наведені нижче висловлювання і визначте, які з них відповідають засадам демократичного устрою суспільства. Поясніть:

— Доки я дотримуюсь законів, влада не може обмежити мої права.

— Я маю право носити такий одяг, який мені подобається, і їсти те, що я хочу.

— Коли мене образить інша людина, я шукаю справедливості у помсті.

— Влада завжди має рацію, їй треба підкорятися.

— Закон єдиний для всіх.

У сучасних демократичних суспільствах влада належить усім повноправним мешканцям країни — громадянам. Щоб забезпечити справедливе представництво народу, мають бути забезпечені **вільні й відкриті вибори**. Це важливий принцип демократії, коли всі громадяни мають право брати участь у виборах, володіють всією необхідною інформацією про кандидатів, до того ж обирають депутатів, котрі справді представляють більшість населення.

Влада реалізується через **представників народу (депутатів)**, яких обирають на певний час. Народ обирає депутатів парламенту, а в деяких країнах і президента, й вони ухвалюють найважливіші рішення щодо управління державою. Всі рішення ухвалюються більшістю голосів.

Часто кажуть, що демократія — це **правління більшості**. І це справедливо. Ухвалюючи рішення, керівники країни не можуть врахувати всі точки зору, всі бажання всіх громадян. Тому вони виходять з волі більшості населення. Але чи завжди більшість є правою? Наприклад, в одному з міст ухвалено рішення заборонити постійне проживання представникам одного з етносів. Це було зумовлене тим, що дехто з них іноді зчиняли бійки на ринках і вулицях міста, пограбування та інші злочини. Більшість жителів міста підтримали рішення мера. Чи правою в цьому разі була більшість? Звісно, ні. Не можна на підставі кількох випадків робити висновок, що всі представники цих національностей є правопорушниками.

Отже, сучасна демократія передбачає не тільки виконання волі більшості, а й дотримання **прав меншості**. Такими меншостями можуть бути люди різних національностей, що мешкають у країні, представники різних релігій, жінки, діти. Цікаво, що в сучасному світі жінок більше за чо-

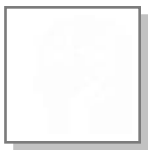

ловіків, утім їх традиційно вважають меншістю, бо вони тривалий час були дискриміновані, та й зараз не завжди мають рівні права з чоловіками.

Дотримання прав і свобод людини, визнання людини найвищою цінністю суспільства є найважливішим принципом демократії.

Визначальною ознакою правової держави є підкорення всіх закону, його **верховенство**, можливість людини захистити свої права на підставі закону.

Нарешті, демократія як спосіб організації суспільного життя передбачає **політичний та ідеологічний плюралізм** (визнання рівноправності існуючих у суспільстві інтересів, ідеологій, партій, культурних цінностей). Важливо також, щоб держава була обмежена у своїй діяльності, залишаючи громадянам свободу вибору.

13.2. Виконайте та обміркуйте

Висловіть свою думку з приводу того, чи має сучасна Україна реальні можливості для розбудови демократичного суспільства? Доведіть свої міркування, спираючись на фрагменти з тексту Конституції України.

Документи розповідають...

Стаття 3 Конституції України

Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Зі статті 5 Конституції України

...Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

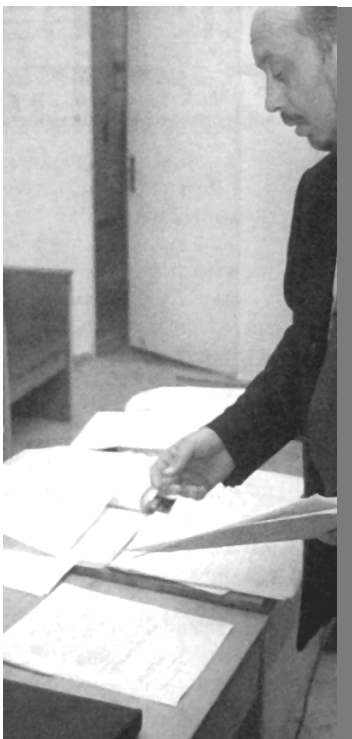
...Ніхто не може узурпувати державну владу.

Зі статті 8 Конституції України

В Україні визнається і діє принцип верховенства права.

Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується.

1. Як ви розумієте вислів:
“У суді просто довести лише свою підсудність...”
2. Чи доводилося вам чи вашим батькам звертатися до суду в справі захисту своїх прав?

Зі статті 11 Конституції України

Держава сприяє... розвиткові етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України.

Зі статті 15 Конституції України

Суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності.

Зі статті 21 Конституції України

Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах.

Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними.

Зі статті 24 Конституції України

Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом.

Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

Зі статті 71 Конституції України

Вибори до органів державної влади та органів місцевого самоврядування є вільними і відбуваються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування.

Виборцям гарантується вільне волевиявлення.

2. ЩО ТАКЕ ДЕРЖАВНА ВЛАДА ЗА УМОВ ДЕМОКРАТІЇ

13.3. Подумайте і дайте відповідь

Працюючи в парах, обговоріть і стисло запишіть свої спільні висновки:

— *Як ви розумієте, що таке влада? Які словосполучення ви можете скласти з цим словом?*

— *Чи доводилося вам відчувати її дію на собі? В яких випадках?*

Владою називають право та можливість розпоряджатися, керувати кимось або чимось, справляти ефективний вплив на поведінку людей за допомогою авторитету, примусу, переконань тощо. Влада поширюється на повсякденне життя людей і життя держави. Головним у діяльності будь-якої держави є питання про здобуття, утримання й застосування державної влади.

А що ж таке “державна влада”?

Державна влада — це управління суспільством органами держави в межах їхньої компетенції.

Очевидно, що державна влада має можливість вирішальним чином впливати на все суспільство. Вона реалізує цей вплив через систему державних органів, котрі діють на підставі та в межах законів.

Система, сукупність усіх органів держави, за допомогою яких здійснюється державна влада, функції держави називається **державним апаратом**.

Діяльність **державного апарату** розглядають як механізм держави. До нього належать заклади, що підтримують її авторитет — ідеологічно-пропагандистські, виховні, навчальні, наукові, а також ті, що здійснюють примус, — правоохоронні органи, органи контролю тощо.

Держава — це впливова сила, яка регулює суспільні відносини. Залежно від того, якими способами і методами — м’якими чи жорсткими — здійснюється влада, розрізняють демократичні і недемократичні держави.

Прикладами держав із демократичним способом здійснення влади (**демократичним режимом**) є Швеція, Швейцарія, Австрія та низка інших країн.

Серед недемократичних режимів розрізняють: тоталітарний, авторитарний, деспотичний, тиранічний, фашистський, расистський, диктаторський, охлократичний, теократичний...

Авторитарний режим (лат. *auctoritas* — влада) — концентрація державної влади в руках правлячої верхівки за допомогою особливих методів та засобів організації державної влади (режим А. Піночета у Чилі).

Ознаками такого режиму є:

- 1) влада належить невеликій кількості осіб (військова хунта, олігархічна група, тиран, монарх тощо);
- 2) необмеженість влади та непідконтрольність (в країні можуть діяти закони, лише потрібні для верхівки);
- 3) опора на силу (наявність збройних формувань, здатних у будь-який момент придушити виступи);
- 4) монополізація влади та політики (недопущення політичної опозиції та конкуренції, може існувати безліч

- політичних партій, за умови їхньої підконтрольності владі);
- 5) відсутність тотального контролю над суспільством, практичне невтручання в економіку (владу цікавлять питання перш за все власної безпеки, суспільного порядку, оборони, зовнішньої політики тощо;
  - 6) політична еліта формується шляхом призначення зверху (за принципами родинних зв'язків, товариських стосунків, поділу поглядів, а не на конкурентній основі).

Тоталітарний політичний режим (тоталітаризм — лат. *totalis* — весь, цілий, повний) — один із видів політичних режимів, який характеризується повним контролем держави над усіма сферами життя суспільства, заснований на методах ідеологічного, фізичного та психічного примусу (сталінізм в СРСР, маоїзм у Китаї).

Суттєвими ознаками тоталітаризму є:

- 1) панування загальної державної ідеології;
- 2) монополія держави на засоби масової інформації;
- 3) монополія держави на всі види зброї;
- 4) надмірно централізований контроль над економікою;
- 5) наявність однієї всеохоплюючої партії, яку очолює харизматичний лідер;
- 6) особлива система контролю та насилля;
- 7) відсутність місцевого управління;
- 8) реалізація прав громадян залежно від їх становища в суспільстві.

Якщо дії влади спрямовані на реалізацію основних принципів демократії, а саме на захист прав і законних інтересів людини і громадянина, ґрунтуються на засадах справедливості, рівності, законності, поділу влади, широкої участі громадян у житті держави, така держава є демократичною. У такій державі громадяни вирішують важливі питання суспільного життя самі або через представників, обраних до органів влади від імені народу. Така держава найбільшою мірою відповідає умовам існування громадянського суспільства, працює як регулятор різноманітних відносин у ньому.

Необхідною умовою існування сучасної демократичної правової держави є поділ влади на три гілки. Чіткий розподіл функцій **законодавчої, виконавчої і судової влади** між різними інститутами влади гарантує, що вони контролюватимуть одна одну й перебуватимуть у рівновазі, не допускаючи надмірного концентрування влади в руках однієї чи кількох осіб.

Уперше цей принцип організації влади був сформульований у XVIII, а втілений у життя в XIX столітті, коли в Європі місце феодальних монархій заступили конституційні держави.

Головна справа **законодавчої влади** — видавати закони. **Закони** — це нормативно-правові акти, що приймаються законодавчими органами з дотриманням особливої процедури, мають вищу юридичну силу і регулюють найважливіші суспільні відносини. Сукупність усіх існуючих діючих у державі нормативно-правових актів називають **законодавством**.

Вищий представницький орган, наділений законодавчою владою, називають **парламентом**.

Виконавча влада ухвалює політичні рішення й виконує закони, створені законодавчою гілкою влади. До виконавчої влади належать, як правило, президент чи прем'єр-міністр та група міністрів — уряд. Міністри очолюють державні установи, що відають окремими галузями господарства або державного управління, зокрема, в сферах освіти, внутрішніх справ, іноземних справ, фінансів, сільського господарства тощо. Функціонування уряду забезпечують урядові працівники (чиновники). Міліція та військові є частиною виконавчої влади. Управління на місцях здійснюється **місцевими органами** державної влади (державні адміністрації, агенти уряду, губернатори, комісари, префекти, представники міністерств)

Судова влада реалізується через суди країни. Роль судів за демократії — гарантувати справедливість для всіх громадян і забезпечувати дотримання законів. Роль судів дуже важлива ще й тому, що вони

наділені повноваженнями з врегулювання суперечностей між різними гілками влади. Щоб це було можливим, суди мають бути незалежними від виконавчої й законодавчої гілок влади і мати право здійснювати судовий перегляд будь-яких їх рішень.

Звичайно, такий розподіл функцій влади можливий тільки за умов цілковитої влади закону, який чітко ви-

значає і регулює функції влади, повноваження і обов'язки посадових осіб, порядок вступу на посаду і відставки з посади, тобто має бути Конституція. Кожна з гілок влади повинна виконувати лише

свої повноваження, в жодному разі не підмінюючи одна одну. Від цього в демократичній державі має вигравати народ, адже кожна гілка влади у своїх діях орієнтуватиметься не на своє всевладдя, а на можливість іншої владної гілки втручатися і “переважувати” її.

13.5. Виконайте та обміркуйте

Об'єднайтеся в три групи, оберіть один із наведених нижче текстів, уважно прочитайте його і визначте, які гілки влади відсутні у цьому прикладі та якими були наслідки такої відсутності. Підготуйте відповідь на поставлене запитання.

Текст 1

100 років тому в Автомобільній Республіці група виборців почала конструювати і виробляти автомобілі. За кілька років автомобілі стали дуже популярними, а їхня кількість сягнула багатьох тисяч. Це спричинилося до численних проблем: затори на дорогах і суперечки між водіями стосовно того, хто має їхати першим; чимало нещасних випадків, коли гинули люди; завдання шкоди торговцям на вулицях. Поліція і суди виявилися безсилими (хоча діяли доволі активно), оскільки закони не порушувалися. Уряд, посиляючись на свою зайнятість зовнішньополітичними справами, не знаходив часу для розробки законів про рух автомобілів і поширив на транспортні засоби закон 1806 р. “Про перевіз мішків та інших вантажів вулицями”.

Питання: *Яка влада не діяла в цій державі? Чому розробка законів є нагальною і постійною справою? Обґрунтуйте свою відповідь власним прикладом.*

Текст 2

80 років тому Демократична Федерація розпочала переорієнтацію своєї транспортної системи на сучасний автотранспорт. Країна придбала в Автомобільній Республіці 10 тисяч нових автомобілів. Одночасно був ухвалений відповідний Дорожній кодекс (сукупність законів про дорожній рух). Уряд витратив чималі гроші на навчання суддів Автомобільного Суду. Наступним кроком уряду стало створення Дорожньої поліції. Проте переважна частина громадян висловила у зв'язку з цим протест, аргументуючи його тим, що автомобілі мають не всі, і вони не хочуть платити, оскільки і так уже багато грошей платників податків витрачено! Проект створення Дорожньої поліції був згорнутий.

Питання: *Яка гілка влади не була остаточно розбудованою? Чи можна змінити транспортну систему у країні без проблем? Назвіть кілька складних ситуацій, які очікують на мешканців країни.*

Текст 3

100 років тому в Королівстві Правильних Шляхів з'явилися перші автомобілі. Їхня кількість швидко зростає до кількох тисяч. За наказом Короля було побудовано 10 тис. км сучасних шосейних доріг. Король доручив розробити Кодекс дорожнього руху, що й було зроблено. Потім були організовані спеціальні курси дорожньої поліції. Через два роки сотні співробітників вийшли на дороги, щоб затримувати порушників. На дорожню поліцію була покладена повна відповідальність за управління рухом і порядок на дорогах. Роботи їй вистачало. Кількість покараних зростала з кожним днем. До поліції зверталися зі скаргами як постраждалі пішоходи, так і водії, вимагаючи розв'язання численних суперечок. Через деякий час серед громадян поширилося незадоволення станом дорожнього руху.

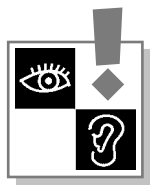
Питання: Поясніть на прикладах, чому незадоволення і розчарування громадян були неминучими? Чого бракує у діях Короля? Яка гілка влади була відсутня? Як би ви змінили роль Дорожньої поліції?

13.6. Виконайте та обміркуйте

Уявіть собі, що в країні, яка прагне стати демократичною, створено нову конституцію. Працюючи у групах, вирішіть, які з наведених положень підтримують, а які працюють проти демократичної ідеї.

1. Кожен і кожна мають право голосу.
2. Президента обирають кожні 4 роки.
3. Суддю призначають безстроково, його не можна зсунути з посади за будь-яких обставин.
4. До Конституції можуть бути внесені поправки, але тільки за умови, що за них проголосують 2/3 представників обох палат Парламенту.
5. Члени виконавчого органу можуть скасувати будь-яке рішення суду.
6. Голосування на виборах має бути таємним.
7. Усі урядові зустрічі з питань національної безпеки мають відбуватися в закритому режимі, без присутності ЗМІ.
8. Жодного урядовця не можна звинуватити у злочині, доки він чи вона обіймають державну посаду.
9. Суддя може надавати поліції ордер на арешт будь-якої особи та дозвіл на затримання її упродовж тижня без судового розгляду.
10. Президент може вносити поправки до Конституції.

Зверніть увагу!

Основними ознаками сучасної демократичної держави вважають:

- ▶ здійснення в державі народовладдя;
- ▶ суверенітет народу;
- ▶ вільні та відкриті вибори;
- ▶ проголошення людини, її життя, здоров'я, честі і гідності найвищою соціальною цінністю;
- ▶ гарантовані державою права і свободи людини;
- ▶ захист державою прав меншості;
- ▶ верховенство права й можливість захистити свої права, зокрема в суді;
- ▶ поділ державної влади;
- ▶ багатоманітність суспільного життя.

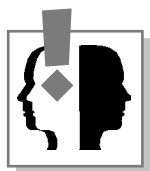

Перевірте себе

Дайте власні визначення основних понять і термінів уроку, перелічених далі. Перевірте й оцініть себе за допомогою словника. (Кожне правильне за змістом визначення дає 1 бал.)

ПОНЯТТЯ І ТЕРМІНИ: принципи демократії; правління більшості; дотримання прав меншості; дотримання прав і свобод людини; вільні та відкриті вибори; верховенство права; політичний та ідеологічний плюралізм; влада; державна влада; апарат засобів впливу; поділ влади; гілки влади: законодавча, виконавча і судова.

Це ви можете зробити самі

1) Користуючись матеріалами ЗМІ та іншими джерелами інформації, доберіть приклади держав із різними режимами влади (історичні та сучасні).

2) Порівняйте ознаки давньої і сучасної демократії. Що змінилося? Чому?

КОМУ НАЛЕЖИТЬ ВЛАДА В ДЕМОКРАТИЧНІЙ ДЕРЖАВІ

**Які форми правління
можливі за умов
демократії**

**Система державної
влади в Україні**

“Тому, хто пануватиме над іншими, належить спочатку навчитися панувати над собою.”

*Давньогрецький філософ Демокріт
(V ст. до н. е.)*

“Єдиний для суверенного народу спосіб зберегти ту міру влади, яка йому потрібна і яку він сам може здійснювати, полягає в тому, щоб не давати своїм правителям необмеженої влади.”

Італійський письменник Дж. Сарторі

“Щоб унеможливити зловживання владою, необхідний такий порядок речей, за якого різні влади могли б обопільно стримувати одна одну.”

*Французький філософ Ш. Монтеск'є
(XVIII ст.)*

“Жодна країна не в змозі довго насолоджуватись щастям і спокоєм, якщо її народ поступово не збільшує свою владу, не розширює своїх прав і не втручається в роботу державної машини.”

Англійський історик Г. Букль (XIX ст.)

**Після цього уроку
ви зможете:**

розрізняти парламентську, президентську і президентсько-парламентську форми правління, а також наводити приклади;

обґрунтовувати переваги і недоліки різних форм правління;

описати існуючу в Україні систему державної влади.

1. ЯКІ ФОРМИ ПРАВЛІННЯ МОЖЛИВІ ЗА УМОВ ДЕМОКРАТІЇ

14.1. Подумайте і дайте відповідь

Пригадайте, що ви знаєте про різні форми правління з історії. Наведіть приклади різних форм правління.

Переваги демократії підтверджуються передусім тим, що сьогодні найрозвиненішими в економічному та соціальному плані є демократичні держави. Серед найбільш розвинених країн сучасного світу — США, Велика Британія, Франція, Японія, Канада. Ці країни

давно прямують шляхом демократії. Останніми десятиліттями у світі сталися якісні зміни: демократичний шлях розвитку обрали багато держав у Східній і Центральній Європі, Азії, Африці, Латинській Америці.

Історія знає дві основні *форми* правління (тобто формування і здійснення влади): *монархія* і *республіка*.

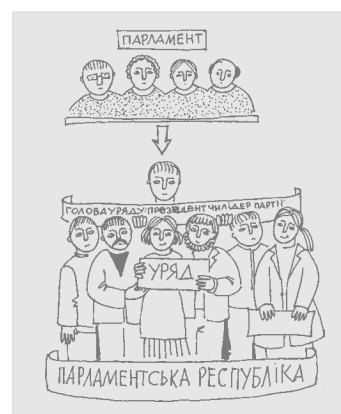
Монархія, що в перекладі з грецької означає “влада однієї людини”, здавалося б, не зовсім відповідає демократії. Однак сучасні монархії у цілому ряді держав суттєво відрізняються від класичних монархій середньовіччя. Це *парламентські монархії* у Великій Британії, Бельгії, Іспанії, Швеції, Японії тощо. У цих державах монарх царствує, але не править, тобто він є лише главою держави, а більшість владних повноважень зосереджено в руках парламенту й уряду. Уряд формується парламентом, а не монархом й підзвітний парламенту. Парламент може висловити недовіру уряду. Фактичним главою держави є прем'єр-міністр, лідер партії що перемогла на виборах.

Республіка (від лат. “справа народу”) — форма правління, при якій вища державна влада належить обраним на певний строк органам. Для республіки характерні такі органи, як парламент, президент, уряд. Свої повноваження вони здійснюють від імені народу й несуть перед ним відповідальність.

Серед республік розрізняють *президентські*, *парламентські* та *змішані* (президентсько-парламентські або парламентсько-президентські).

Президентська республіка (США, Бразилія, Франція, Мексика, Єгипет) — форма державного правління, при якій президент, що обирається народом, одночасно є главою держави та главою виконавчої влади. Він особисто формує, очолює й керує роботою уряду. В таких державах уряд підзвітний, підконтрольний й відповідальний лише перед президентом й не може бути усунутий достроково парламентом. Президент, як правило, не може розпустити парламент, хоча має право накладити вето на законопроекти прийняті парламентом. Парламент може усунути президента з посади достроково за порушення законів (така процедура має назву “імпичмент”).

Парламентська республіка (Болгарія, Угорщина, Індія, Чехія, Італія) — форма державного правління, за якою верховна роль в організації державного життя належить парламенту. У такій державі уряд, який очолює прем'єр-міністр,

формується партією чи коаліцією, що має більшість у парламенті й несе відповідальність лише перед парламентом, який може відправити його у відставку. Президент, якщо він є, обирається парламентом а не народом, не наділений правом вето, розпуску парламенту, не може впливати на діяльність уряду.

Змішана республіка поєднує в собі ознаки президентської та парламентської республік. В таких державах президент, як правило, є главою держави, а не главою виконавчої влади. Він має право призупиняти рішення уряду, підписувати нормативно-правові акти видані урядом або відправляти їх на повторний розгляд уряду. Президент має право розпуску парламенту, а парламент має право судового розслідування — імпичменту президента.

Якщо держава **президентсько-парламентська** (Уругвай, Колумбія, Росія, Португалія), то прем'єр-міністр й уряд признаються президентом, а затверджуються парламентом й можуть бути усунуті достроково за вимогою однієї із сторін. Президент здійснює загальне керівництво урядом, який очолює прем'єр-міністр.

У **парламентсько-президентській республіці** (Австрія, Україна, Ісландія, Ірландія) застосовується спільна процедура формування уряду. Як правило, прем'єр-міністр та більшість складу уряду формується парламентською коаліцією (більшістю), а президент може подавати на розгляд парламенту (чи призначати особисто) лише окремих міністрів.

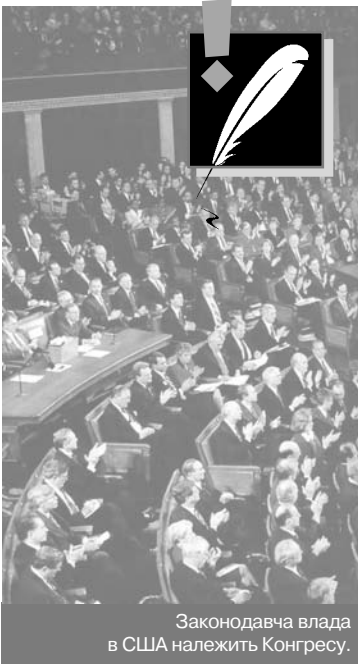
Різним формам правління властиві певні переваги й недоліки. Однак у цьому разі зазвичай виникає більше суперечок між законодавчою та виконавчою владою. Кожне суспільство саме визначає, які форми та принципи демократії є для нього найважливішими, що також ілюструє універсальність демократії.

14.2. Подумайте і дайте відповідь

Об'єднайтеся у дві приблизно однакові групи. Одна група ознайомиться з текстом “Державний устрій США”, інша з текстом “Державний устрій Великої Британії”.

Оберіть із кожної групи трьох прес-секретарів, які відповідатимуть на запитання щодо устрою “своєї” держави. Підготуйте запитання для іншої групи стосовно державного устрою “їхньої” країни. Американці ставитимуть питання англійцям і навпаки, по черзі.

Законодавча влада в США належить Конгресу.

Документи розповідають...

Державний устрій США

США є федеральною республікою з президентською системою правління. Головою держави і уряду є президент, якого обирають під час двомісячних виборів. Президента обирає колегія виборців, обрана громадянами на загальних виборах. Президент є Головнокомандувачем Збройними силами. Він пропонує законодавчу програму, затверджує закони, ухвалені Конгресом, розробляє проект бюджету, укладає міжнародні угоди, призначає вищих посадових осіб.

Президента можна звільнити з посади тільки за звинуваченням у злочині (державна зрада, хабарництво тощо). Звинувачення може висунути Палата представників, а розглядати має Сенат.

Законодавча влада належить Конгресу, який складається з двох палат — Сенату, до якого терміном на 6 років обирають 100 сенаторів (по 2 від кожного штату), і Палати представників — 435 представників, яких обирають на 2 роки.

Виконавча влада належить президенту, котрий формує уряд (кабінет). Уряд має бути затверджений Сенатом. Він складається з міністрів і секретарів, котрі очолюють департаменти окремих галузей. Уряд не є відповідальним перед Конгресом.

Окремі штати мають власні Конституції, свою виконавчу (губернатора), законодавчу та судову влади. Штати мають свої закони й широку автономію (за винятком зовнішніх справ, питань оборони та випуску грошей), утім вони мають дотримуватися федеральної Конституції.

Державний устрій Великої Британії

Велика Британія є парламентською монархією. Конституції як окремого документа тут нема. Вона складається з парламентських законів, перелік яких формувався впродовж століть.

Главою держави є король. За законом, король має широкі права. Король підписує закони, ухвалені парламентом, скликає і розпускає парламент, призначає вищих посадових осіб. Але всі ці права є формальними (представницькими), оскільки від імені короля країною править прем'єр-міністр.

Законодавча влада належить королю і парламенту. Парламент складається з Палати громад (або представників) і Палати лордів.

Членів Палати громад (651 депутат) обирають громадяни під час прямих виборів терміном на 5 років.

Палата лордів складається з 1184 представників знаті, котрі дістали свої титули від короля або успадкували від народження.

Виконавча влада належить прем'єр-міністру. Він формує уряд (кабінет) і керує ним.

Прем'єр-міністром король призначає лідера партії, яка здобула більшість голосів на виборах до Палати громад.

За пропозицією прем'єр-міністра король може достроково розпустити Палату громад і призначити нові вибори.

14.3. Виконайте та обміркуйте

Об'єднайтеся в 6 груп і прочитайте наведені нижче тексти (кожен текст читатимуть дві групи). Складіть перелік небезпек, які загрожують стабільності держави у цій системі.

У процесі підготовки зверніть увагу на те, в якій системі більшу загрозу становить:

1) Президент, який може ухвалити невважене рішення?

2) Парламент, який не зможе створити коаліційний (тобто такий, в якому представлені різні партії) уряд?

3) Недостатнє порозуміння між президентом і парламентом?

4) Що треба змінити в системі влади, щоб усунути таку загрозу?

Текст 1. Як живеться у Президентії

На президентських виборах переміг лідер партії реформаторів. У ході передвиборної кампанії він обіцяв виборцям боротися зі злочинністю, збільшити субсидії безробітним, надавати пільгові кредити підприємцям, знизити податки, забезпечити загальний економічний розвиток.

Усі були у захваті від цих обіцянок і проголосували за нього. Але через півроку з'ясувалося, що президент нездатний виконати свої обіцянки. Для боротьби зі злочинністю та підвищення субсидій безробітним не знайшлося грошей. Влада була змушена збільшити податки. Це, в свою чергу, викликало незадоволення підприємців: багато хто з них згорнув свою діяльність і виїхав за кордон. Настала економічна криза.

Президент і далі підвищував податки, збільшив випуск грошової маси, що зрештою призвело до інфляції. Окрім того, намагаючись вийти з кризи, президент почав війну із сусідньою державою. Переважна

більшість населення країни була вкрай незадоволена такою політикою, а партія реформаторів навіть виключила президента зі своїх лав. Утім, усунути його з посади було неможливо, бо його обрали на чотири роки і він не підпорядковувався ані парламенту, ані своїй партії.

Текст 2. Як живеться у Парламентарії

У виборах до парламенту брали участь 20 партій. Половина з них дістали однакоvu кількість місць у парламенті. Жодна партія не мала більшості, необхідної для формування уряду. Таким чином, принаймні 5 партій мусили домовитися між собою про створення коаліції. Але їхні програми настільки не узгоджувалися, що з будь-якого питання між ними виникали непорозуміння: при вирішенні питань митної політики не збігалися інтереси селян і лібералів; з питань оборони — інтереси націоналів і соціал-демократів, з приводу пенсій не було згоди між консерваторами і соціалістами. Кожного разу створювалися нові коаліції. Зрештою призупинилося ухвалення законів. Депутати марно намагалися сформувати стабільний уряд. Упродовж півроку змінилося три уряди. У країні запанував хаос, зросла злочинність, поширилася контрабанда. Закони виявилися заплутаними й незрозумілими.

Усі виборці були незадоволені таким перебігом подій, але розпустити парламент було неможливо, так само як і переобрати президента, до завершення повноважень якого залишалося три роки. Водночас, більшість партій, не бажаючи ризикувати, не погоджувалась на проведення дострокових виборів, бо не були впевнені, що зможуть набрати необхідну кількість голосів і залишитися в парламенті.

Текст 3. Як живеться у Змішанії

Президент і парламент були обрані на прямих виборах усім народом на п'ятирічний термін. Вони не були підпорядковані один одному і не мали взаємної відповідальності. До обов'язків президента належало формування і керівництво урядом, до обов'язків парламенту — затвердження уряду і законодавства.

Президентом обрали лідера демократів, який хотів провести економічні реформи (приватизацію державних підприємств), але більшість у парламенті мала партія соціалістів, котрі вважали таке реформування й приватизацію шкідливими для народу. Президент сформував уряд, однак парламент його не затвердив.

Президент видав указ про приватизацію, натомість парламент ухвалив закон, що забороняв приватизацію. Тоді президент розробив нову Конституцію, яка передбачала розширення його прав. Проте парламент відхилив цю Конституцію. Президент запропонував провести всенародний референдум про довіру президентові, але парламент визнав референдум незаконним і проголосив розпуск парламенту.

Більшість депутатів парламенту розгорнули кампанію протесту, водночас закликаючи народ до боротьби. В країні виникла загроза громадянської війни. Населення було незадоволене, але виходу з цього становища не було, бо жодна гілка влади не йшла на поступки, а чинна Конституція такі ситуації не передбачала.

2. СИСТЕМА ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ

14.4. Подумайте і дайте відповідь

Що таке система? Спробуйте дати визначення поняття.

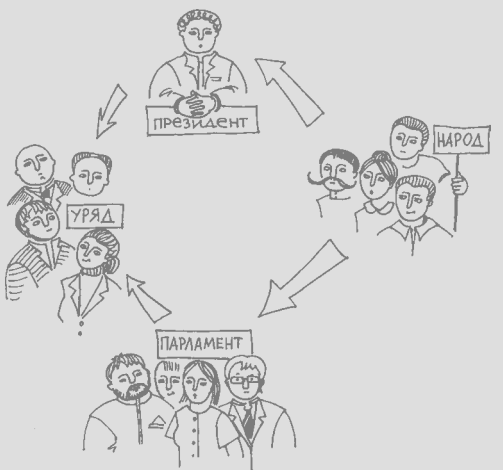
Чи можна розглядати державну владу як систему? Чому?

Системою називають сукупність упорядкованих, взаємопов'язаних і взаємодіючих частин, яка виникає або цілеспрямовано створюється і діє для досягнення певної мети. Її властиві якості, яких позбавлені окремі компоненти, що її утворюють. Система — цілісне явище, цілий “організм”. Пошкодження бодай одного елемента позначається на всій системі.

Кожна держава створює свою систему влади, що складається з різних органів, необхідних для функціонування держави. Система влади існує і в Українській державі. Ця система відображає її державний устрій.

У статті 6 Конституції України міститься положення про те, що державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову гілки влади. За результатами виборів, відповідно до Конституції України, формуються органи державної влади, які здійснюють цю владу. Вони мають утворити таку систему

влади, яка слугуватиме загальним інтересам. Жоден орган влади, жодна владна особа не мають домінувати над іншими, тобто володіти такою владою, щоб мати змогу неподільно і безкарно зловживати нею — тобто заборонено зосередження всіх видів влади в одних руках. Це зафіксовано в IV–IX розділах Конституції, де визначаються повноваження різних гілок влади. *Влада розподіляється*, і представники різних гілок влади (законодавчої, виконавчої, судової) мають ухвалювати всі рішення з огляду на інші гілки влади.

Тільки в єдності три гілки разом утворюють систему державної влади. *Законодавча влада (Верховна Рада України)*, діючи в межах Конституції, (ст. 85) ухвалює закони, здійснює контроль за виконанням Конституції України та інших законів і має інші важливі повноваження. До її складу входять 450 депутатів, обраних на п'ятирічний термін.

Виконавча влада або уряд (Кабінет Міністрів на чолі з Прем'єр-міністром) своїми діями забезпечує здійснення внутрішньої і зовнішньої політи-

Прийняття присяги
новообраними
депутатами
Верховної Ради
України.

ки, виконання Конституції і законів, постанов Верховної Ради, указів і розпоряджень Президента.

Судова влада (Конституційний Суд, Верховний Суд та інші суди) здійснює правосуддя і стежить за тим, щоб дії вищих органів влади відповідали Конституції України.

Президент є главою держави і Верховним Головнокомандувачем. Як глава держави він представляє Україну у внутрішньодержавних і зовнішніх відносинах. Президент України діє в межах повноважень, визначених Конституцією України та іншими Законами України.

У сучасній системі державної влади Президент вносить подання до ВРУ про призначення Прем'єр-міністра України (подання вноситься за пропозицією більшості ВРУ не пізніше ніж через 15 днів з

часу одержання такої пропозиції), Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України, Голови Служби безпеки України; вносить пропозиції до ВРУ про відповідальність КМУ; призначає керівників інших центральних органів виконавчої влади (за поданням Прем'єр-міністра), а також голів місцевих державних адміністрацій та припиняє їхні повноваження на цих посадах; призначає за згодою Верховної Ради України на посаду Генерального Прокурора України та звільняє його з посади, та інших посадових осіб.

Кабінет Міністрів може піти у відставку за рішенням ВРУ, у разі прийняття Верховною Радою резолюції недовіри Кабінету Міністрів. Верховна Рада за пропозицією Президента України чи не менш як 1/3 народних депутатів України від її конституційного складу може розглянути питання про відповідальність Кабінету Міністрів та прийняти резолюцію недовіри йому більшістю від конституційного складу Верховної Ради. Президент також може за обставин, визначених Конституцією, розпустити парламент із обов'язковим призначенням термінів проведення наступних парламентських виборів.

Таким чином, повноваження між гілками влади розподілені так, що кожна з них не лише виконує властиві їй функції, а й уважно спостерігає за виконанням своїх функцій іншими гілками; має змогу впливати на їх діяльність при перевищенні ними своїх повноважень, вторгненні їх у профільну компетенцію будь-якої з них тощо.

Якщо Президент гальмує процес ухвалення закону, користуючись правом вето, Верховна Рада може подолати вето, якщо за це проголосують дві третини її депутатів.

Такий принцип дії системи державної влади називають *механізмом противаг і стримувань*. Він спрямований на запобігання зловживань владою з боку однієї з її гілок. Крім того, існують певні можливості впливу на державну владу для груп громадян і окремих осіб.

14.5. Виконайте та обміркуйте

У маленькій країні Боклії лише 300 міст, містечок і сіл із населенням від 200 до 50 тис. осіб. У країні налічується близько 2 млн. мешканців. Проект Конституції, винесений на загальне обговорення, проголосує Боклію республікою, підданих — громадянами. Однак відкритим залишається питання щодо форми правління, доцільної для цієї країни. Уявіть себе членом міжнародної групи експертів, що працює над проектом Конституції Боклії.

Проведіть дискусію з питань:

1. Якими можуть бути переваги та недоліки різних форм правління для Боклії.

2. Яку форму демократії: пряму чи представницьку ви б запропонували?

3. Які рекомендації ви б надали державній проектній групі стосовно законів щодо форми правління, а також форми демократії, доцільної саме для країни Боклії?

Обґрунтуйте свої рекомендації.

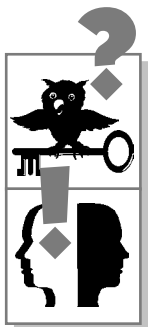

Перевірте себе

1. Прочитайте висловлювання відомих людей про демократію, наведені на початку уроку. Оберіть те, що вам подобається і, користуючись методом “Прес”, доведіть, чому ви вважаєте його справедливим.

2. Доведіть, що в Україні існує президентсько-парламентська форма правління, відповідаючи на такі запитання:

- Хто обирає Верховну Раду?
- Хто обирає Президента України?
- Хто може відправити Президента у відставку?
- Хто може розпустити Верховну Раду?
- Хто призначає Прем'єр-міністра?
- Хто може відправити Прем'єр-міністра у відставку?

ПОНЯТТЯ І ТЕРМІНИ: парламентська республіка; президентська республіка; змішана форма правління; напівпрезидентська республіка; механізм противаг і стримувань.

Це ви можете зробити самі

1) Підготуйтеся до обговорення питання:

До чого може призвести ситуація, коли гілки влади, забувши про своє пряме призначення, починають жити і діяти винятково заради себе, привласнюючи собі дедалі більші “шматки” повноважень, прав, привілеїв і матеріальних благ, тоді як громадяни змушені уклінно випрошувати те, що належить їм за законом?

2) Доберіть із газет інформацію, яка ілюструє функціонування системи державної влади в Україні. Спробуйте проілюструвати діяльність різних гілок влади та механізм стримувань і противаг.

ЯКІ ПРАВА І СВОБОДИ ЛЮДИНИ ГАРАНТУЄ КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ

Якими є права і свободи людини і громадянина в Україні
Що таке конституційні обов'язки
Які проблеми можуть виникати при реалізації наших прав

Після цього уроку ви зможете:

визначати, які права, свободи й обов'язки мають громадяни України;
порівнювати, наскільки права і свободи, гарантовані Конституцією України, відповідають Загальній декларації прав людини;
аналізувати життєві ситуації, пов'язані з реалізацією прав та виконанням обов'язків громадян;
сформулювати власне ставлення до прав, свобод і обов'язків громадянина України.

“Рівність прав не в тому, що всі ними користуються, а в тому, що вони надані.”

*Римський філософ, поет, державний діяч
Сенека (I ст. н. е.)*

“Свобода означає відповідальність. Ось чому багато хто відчуває страх перед нею.”

*Англійський письменник Б. Шоу
(XIX ст.)*

“Щоб зробити з людей справжніх громадян, їм необхідно дати можливість реалізувати свої громадянські права і виконувати свої громадянські обов'язки.”

Американський вчений С. Смайл (XX ст.)

1. ЯКИМИ Є ПРАВА І СВОБОДИ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В УКРАЇНІ

15.1. Виконайте та обміркуйте

Прочитайте скорочений текст розділу II Конституції України. Об'єднайте наведені статті у групи.

Дайте назву кожній групі статей. Оберіть одну з груп і складіть стислий перелік прав і свобод, що гарантуються у цій групі.

З'ясуйте, чи відображені у Конституції України групи прав, записані у Загальній декларації прав людини?

Визначте, наскільки Конституція України відповідає Загальній декларації прав людини?

Права і свободи людини і громадянина держава затверджує у правових, насамперед конституційних нормах. Без юридичного затвердження державою реалізація прав і свобод людини виявилася би проблематичною, а в деяких випадках — неможливою. Права і свободи людини визначають її правовий статус (становище) у відносинах із державою в особі державних органів, службових та посадових осіб.

У статті 3 Конституції України наголошено: “людина, її життя і здоров’я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю”. Це означає, що людина є цінністю не тільки сама для себе, а й для всього суспільства. Всі інші цінності мають бути підпорядковані цінності людини. Не існує жодної цінності в суспільстві, заради якої можна було б пожертвувати людиною.

У цій статті зазначено також: “Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов’язком держави.” Із цього випливає, що держава не всевладна щодо людини — у своїй діяльності вона має бути обмежена її правами і свободами. Це означає також, що держава має створювати умови, за яких стає можливою реалізація прав громадян, тобто держава має забезпечити гарантії цих прав. Саме тому в багатьох статтях Конституції України зафіксовано, що держава “гарантує”, “забезпечує” права і свободи людини, створює умови для реалізації прав людей, дбає про здійснення прав людини.

У статті 22 проголошено, що перелік гарантованих у Конституції України прав і свобод не є вичерпним, тобто є такі права та свободи, які гарантовано у законах і ухвалених Верховною Радою міжнародно-правових актах, але в Конституції вони не відображені. Тобто права і свободи людини і громадянина не вичерпуються гарантованими в Конституції України. І це зрозуміло, адже людські потреби зростають і урізноманітнюються, що збільшує і розширює права і свободи людини.

Права людини поширюються на всіх осіб, які проживають в Україні, а права громадянина — лише на тих осіб, які є громадянами цієї держави. Наприклад, право брати участь в управлінні державними

справами, у всенародному та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування (ст. 38) визнається лише за громадянами України, а іноземні громадяни та особи без громадянства таких прав не мають.

Конституційні права і свободи, подібно до гарантованих міжнародними правовими документами, поділяються на громадянські (особисті), політичні, соціально-економічні, культурні та інші (наприклад, екологічні).

До громадянських (особистих) прав і свобод людини належать такі права людини: на життя та його захист, на повагу до її гідності, на свободу та особисту недоторканість, на невтручання в особисте життя та таємницю листування, на недоторканість житла, на свободу думки і слова, на свободу світогляду і віросповідання, на свободу пересування.

У Конституції гарантовано найголовніші політичні права і свободи: на участь в управлінні державними справами, на об'єднання, на мирні збори та демонстрації, на свободу друку та інформації, виборчі права тощо.

Конституція гарантує громадянам соціально-економічні права, насамперед право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, право на підприємницьку діяльність, а також різноманітні соціальні права: на працю, на страйк, на відпочинок, на соціальний захист, на житло, на достатній життєвий рівень, на охорону здоров'я тощо.

До культурних конституційних прав належать право на освіту, на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості тощо.

Держава покладає на себе відповідальність забезпечувати реалізацію прав і свобод людини і громадянина, охороняти і захищати права і свободи людини в Україні.

Свої права і свободи громадяни можуть захищати в суді.

15.2. Виконайте та обміркуйте

Об'єднайтеся в групи по три особи, оберіть одну із запропонованих проблем щодо застосування і дотримання в суспільстві реальних прав людини. Придумайте і розіграйте перед класом коротеньку ситуацію, яку можна завершити словами, що розкривають обрану вами проблему.

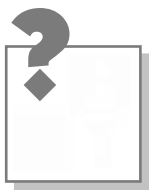
Перелік проблем:

1. Кожен громадянин має право сповідувати свою релігію.
2. Кожен громадянин може жити там, де забажає. Кожен має право виїздити зі своєї країни та повертатися до неї.

3. *Кожна людина має право бути громадянином своєї держави. Ніхто не може бути позбавлений свого громадянства або права змінити своє громадянство.*
4. *Кожен громадянин має право обирати і бути обраним до органів влади. Вибори мають бути загальними, вільними та рівними.*
5. *Усі громадяни мають право шукати захисту в суді. Закони повинні бути однаковими для всіх і захищати кожного.*
6. *Ніхто не має права втручатися в особисте життя громадян, входити без дозволу в їхні домівки, читати чужі листи.*
7. *Усі громадяни мають право ходити до школи й навчатися безкоштовно.*
8. *Усі громадяни мають право збиратися разом і створювати групи та спілки. Ніхто не може примусити громадянина вступати до спілок, якщо вони цього не бажать.*
9. *Усі громадяни мають право на справедливий суд.*
10. *Кожен громадянин має право володіти майном. Ніхто не може позбавити громадян їхньої власності.*

2. ЩО ТАКЕ КОНСТИТУЦІЙНІ ОBOB'ЯЗКИ

15.3. Подумайте і дайте відповідь

Доберіть два-три словосполучення зі словом обов'язок, що описують реальні ситуації із вашого життя і є для вас звичними (наприклад: “я завжди прибираю свою кімнату — це мій обов'язок”).

Чи завжди ви виконуєте ваші обов'язки? Чому?

Чи важко вам виконувати свої обов'язки? Чому?

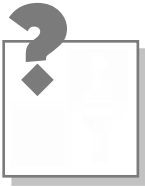
Поясніть, чи є обов'язки обмеженням ваших прав? Чому?

Права людини не є абсолютними та безмежними. Межею здійснення власних прав і свобод є права і свободи інших осіб. Ця межа охарактеризована в статті 68 Конституції України як обов'язок кожного не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей. Його дотримання — запорука того, що всі люди зможуть здійснювати свої права, і таким чином задовольняти власні потреби та інтереси.

Однак уявлення про те, де “починаються” права інших, у різних людей часто не збігаються, адже поряд із однаковими в усіх членів суспільства інтересами існують інтереси групові та індивідуальні, а розуміння того, як їх задовольнити, нерідко суттєво відрізняється.

Важливим елементом взаємодії держави, права і особи виступають **конституційні обов’язки**. В обов’язках виражено як особисті, так і загальнозначущі інтереси. Під **конституційними обов’язками** розуміють такий тип поведінки людини, здійснення якого забезпечує нормальне життя суспільства і держави. Їх небагато, але кожен обов’язок має величезне значення. Залежно від змісту деякі обов’язки є обов’язками кожної людини, котра живе в Україні, інші — тільки громадянина України (наприклад, захист Вітчизни).

Важливими обов’язками громадян України є захист Вітчизни, незалежності й територіальної цілісності України, шанування її державних символів (ст. 65). Згідно з Конституцією України обов’язок кожного і кожної не заподіювати шкоди природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані збитки (ст. 66). Всі особи зобов’язані сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом (ст. 67). Важливим обов’язком громадянина і громадянки, як і кожної особи, що проживає в Україні, є неухильне дотримання Конституції України та законів України, повага до прав і свобод, честі та гідності інших людей.

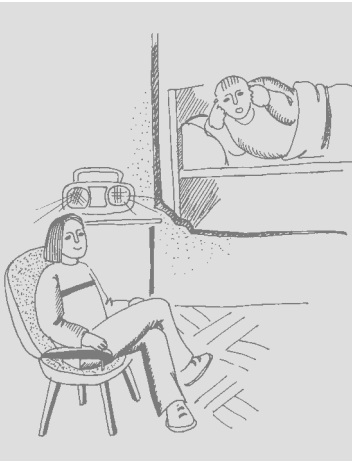
15.4. Подумайте і дайте відповідь

Як ви вважаєте, що є важливішим — здійснювати свої права чи виконувати свої обов’язки? Чи може існувати перше без другого?

Аргументуйте свою відповідь.

3. ЯКІ ПРОБЛЕМИ МОЖУТЬ ВИНΙΚАТИ ПРИ РЕАЛІЗАЦІЇ НАШИХ ПРАВ

Кожна людина має використовувати свої права таким чином, щоб це не порушувало прав інших людей. Можна сказати, що право однієї людини закінчується там, де починається право іншої. Але в житті ви напевно опинялися в ситуації, коли здійснення вами своїх прав порушувало права інших. Наприклад, ви бажаєте послухати музику після школи, реалізуючи своє право на дозвілля, а ваш сусід у цей час зібрався поспати. Кореспондент газети, використовуючи своє право на свободу

слова, повідомляє у статті подробиці політичної події. Утім ця подія пов'язана з проблемами особистого життя громадського діяча, котрий вважає, що його права на повагу його честі та гідності порушено.

У таких випадках нерідко виникає конфлікт. Але, як правило, його можна вирішити, виявляючи толерантність і бажання досягти компромісу. Якщо дійти згоди не вдається, вирішення конфлікту доручають незалежному арбітру — суду.

У реальному житті окрім **конфлікту прав** доволі часто трапляється **конфлікт прав і обов'язків**. Вам хочеться затриматись на дискотеці ввечері, але ви знаєте, що мама хвилюватиметься, тож вашим обов'язком є повернутися додому вчасно. У вас є право на освіту і право на відпочинок, але ви маєте розпорядитися цими правами так, щоб виконати встановлений законом обов'язок — здобути загальну середню освіту.

Кожна людина має певні обов'язки стосовно самої себе та інших людей і несе моральну відповідальність за виконання їх навіть тоді, коли це не передбачено чинним законодавством. Водночас, інколи важко знайти вихід із ситуації, коли право й обов'язок суперечать одне одному.

Перевірте себе

1) Пригадайте ситуації, над якими ви сьогодні працювали:

— як ви вважаєте, наскільки важливим для вас було їх відтворення?

— чи можете ви скористатися цими знаннями в житті? Чому ви так думаєте?

— чи змінилось після цього уроку ваше ставлення до проблеми прав і свобод громадян в Україні? Як саме?

2) Проаналізуйте наведені нижче приклади ситуацій і визначте:

— хто є учасниками ситуації?

— якими є факти (що ми знаємо про цих учасників)?

— якими є права і обов'язки кожної сторони?

— чи суперечать вони одні одним, чи наявний у ситуації конфлікт?

Які шляхи вирішення конфлікту ви можете запропонувати?

1. Учитель математики звернувся на уроці до учнів одинадцятого класу із проханням поприбирати все з парт і підготувалися до контрольної роботи. Однак учні були незадоволені. Впродовж двох попередніх днів

вони вже писали три контрольні роботи, і ніхто не встиг належним чином підготуватися до контрольної з математики.

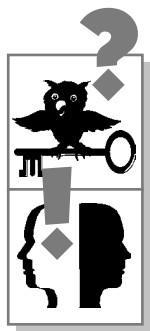
Староста класу підвівся й пояснив учителеві ситуацію, нагадавши, що в Законі про освіту записано, що протягом тижня учні не можуть мати більше трьох контрольних робіт. На це вчитель відповів так: якщо він не проведе контрольну роботу в цей останній день занять, то буде змушений завтра виставляти підсумкові оцінки на підставі поточних. Учні продовжували галасувати... Але вчитель повернувся і почав записувати на дошці завдання контрольної роботи.

2. Юнак, якому виповнилося 18 років, отримав повідомлення про призов на строкову військову службу. Він і його батьки були членами пацифістської організації "Люди за мир", тож за своїми переконаннями юнак не міг тримати зброю в руках. Його батьки звернулися до райвійськкомату з проханням замінити військову службу їхньому синові на альтернативну. Їм відмовили.

3. В одній зі шкіл міста А. адміністрація ухвалила рішення про те, що кожен навчальний день починатиметься і завершуватиметься виконанням Державного Гімну і підняттям Прапора. Всі учні школи в цей час мають вишикуватися на шкільній лінійці. Одна дівчинка відмовилася вийти на лінійку, мотивуючи свою поведінку тим, що це суперечить її релігійним переконанням.

4. Десятикласник Микола В. пропускає уроки з окремих предметів, які, на його думку, не знадобляться йому в житті. Батьки карають його за це. Вчителі наполягають на відвідуванні всіх уроків, пояснюючи це необхідністю виконання державного навчального плану.

5. Податкова міліція виявила зловживання у сплаті податків підприємцем К. У ході розслідування з'ясувалося, що значну частину незадекларованих доходів своєї фірми К. передавав на утримання дитячого будинку в місті. Передбачені законом штрафні санкції, яким підлягав К., означали для нього закриття підприємства. Дирекція дитячого будинку звернулася до податкової інспекції з проханням не вживати штрафних санкцій до К.

ПОНЯТТЯ І ТЕРМІНИ: права і свободи людини і громадянина; конституційні обов'язки; конфлікт прав і обов'язків.

Це ви можете зробити самі

1). На підставі переліку прав і свобод громадян України і тексту Конституції заповніть таблицю:
 — права і свободи, важливі для мене сьогодні;
 — права і свободи, реалізація яких буде для мене важливою після закінчення школи.

Обґрунтуйте свій перелік.

2). Запитайте своїх батьків, чи траплялися в їхньому житті випадки, коли виникали конфлікти між їхніми правами та правами інших людей або між правами й обов'язками? Як вони виходили з таких ситуацій? Стисло опишіть ці випадки.

3). Проведіть серед дорослих невеличке опитування на тему: "Для мене важливо, щоб місцева влада займалася такими питаннями:

1. Культурне життя нашої місцевості.
2. Допомога нужденним верствам населення.
3. Будівництво житла.
4. Ремонт шляхів.
5. Профілактика злочинності.
6. Подолання безробіття.
7. Розвиток освіти.
8. Упорядкування території.
9. Захист прав громадян.
10. Заснування засобів масової інформації.
11. Захист довкілля.
12. Запропонуйте свій варіант".

Оцініть кожну відповідь за 4-бальною шкалою:

4 — дуже важливо; 3 — іноді важливо; 2 — не має значення; 1 — це має робити центральна влада. Підсумуйте відповіді й зробіть висновки. Підготуйтеся до презентації своїх результатів у класі.

ЩО ТАКЕ МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ

Що таке самоврядування. Якими є завдання місцевого самоврядування

“Демократія пропонує правити кожному з нас, інакше кажучи, всі ми маємо владу втручатися в суспільні справи.

Іспанський філософ Х. Ортега-і-Гассет (XIX–XX ст.)

“Якщо хтось нехтує суспільними справами, він набуває погану репутацію, навіть якщо він нічого не вкрав і взагалі не скоїв жодної несправедливості.”

Давньогрецький філософ Демокріт (V ст. до н. е.)

Після цього уроку ви зможете:

розповідати про завдання, структуру й діяльність органів місцевого самоврядування;
розрізняти повноваження центральної та місцевої влади, органів місцевого самоврядування;
оцінювати рівень відповідності діяльності органів влади основним завданням місцевого самоврядування й ознакам демократії.

1. ЩО ТАКЕ САМОВРЯДУВАННЯ

16.1. Подумайте і дайте відповідь

Яке визначення ви можете дати терміну “самоврядування”?

Наведіть приклади самоврядування, поширені в українському суспільстві в різні історичні часи.

Слово *самоврядування* легко зрозуміти. Адже походить воно від слів “*врядувати, керувати самому*” і прямо пов’язане з поняттям та принципами демократії. У сучасних демократичних країнах верховна державна влада належить представникам народу, обраним на вільних і відкритих виборах. Але державна влада не в змозі вирішувати всі питання суспільного життя — від загальнодержавного рівня до рівня окремих населених пунктів і районів у них. Окремі території різняться за географічним розташуванням,

кліматом, характером економіки (промислові чи сільськогосподарські райони), транспортною системою, нарешті за історичною спадщиною та культурою.

Щоб вчасно й ефективно вирішувати проблеми місцевого значення в більшості країн управління на місцях здійснюється органами *місцевого (муніципального) управління* (муніципалітети, управління, регіональні ради, планові комісії тощо) .

Самоврядування було відоме ще стародавнім грекам як “автономія” (свій закон). Автономією або самоврядуванням користувалися всі грецькі колонії, які із занепадом грецької держави поступово ставали незалежними. Це право виборювали середньовічні міста у феодалів-сеньйорів, країни Африки та Азії за доби колоніалізму, окремі провінції або райони країн у наш час (наприклад, край Косово у Сербії).

За Середньовіччя деякі українські міста, подібно до більшості європейських, жили на засадах міського самоврядування, ґрунтованого на Магдебурзькому праві (від назви німецького міста Магдебург, де його вперше було запроваджено), яке зокрема, передбачало власні закони і правила поведінки для громадян міста; види і розміри податків та мита до місцевого бюджету тощо.

Першими українськими містами, що здобули привілеї магдебурзького права у XVI столітті, були міста Сянок, Львів, Кам'янець на Поділлі та Берестя. Втім варто пам'ятати, що за умов іноземного панування в українських землях лише 20% українських міст жили за принципами самоврядування.

За часів розподілу українських земель між Річчю Посполитою, Австро-Угорською та Російською імперіями місцеве самоврядування в Україні, як і решта органів влади, було підпорядковане інтересам імперської влади.

За радянських часів конституції Радянської України формально проголошували багато прав, зокрема й на місцеве самоврядування, але тоталітарний політичний режим із пануванням комуністичної партії унеможлилював реальний доступ громадян до влади всіх рівнів.

Отже, місцеве самоврядування не є чимось новим, притаманним лише демократії. Суттєвим є те, якими правами наділені ці органи влади, якою мірою громадяни можуть вирішувати через них поточні проблеми й реалізовувати перспективні плани розвитку своєї місцевості. В тоталітарному й авторитарному суспільстві верховна влада постійно втручається у дії місцевого самоврядування, призначає керівників, жорстко контролює вибори, чинить фінансовий тиск, відбираючи всі кошти, зібрані чи зароблені місцевою громадою, централізовано розподіляючи їх на власний розсуд. У демократичних

країнах місцеве самоврядування має широкі права й можливості, в тому числі фінансові та організаційні, для вирішення нагальних проблем розвитку села, району або міста. Таким чином, ще однією ознакою демократії можна вважати незалежність громадян у створенні своїх органів місцевого самоврядування, а також незалежність цих органів від верховної державної влади в управлінні життям місцевих громад.

Із проголошенням державної незалежності України в 1991 році й початком демократичних перетворень перед нашим суспільством постало завдання запровадження системи справжнього, демократичного самоврядування громадян. Згідно з Конституцією України, в нашій державі визнається і гарантується місцеве самоврядування. Для реалізації конституційного положення Верховна Рада ухвалила Закон “Про місцеве самоврядування в Україні”.

16.2. Подумайте і дайте відповідь

Основу самоврядування завжди становили місцеві територіальні громади. Як ви вважаєте, що означає це словосполучення?

Який зв'язок існує між словами “громада” і “громадяни”?

Членом якої територіальної громади ви є?

Як ви вважаєте, у межах якої території має бути організоване місцеве самоврядування: вулиця, квартал, мікрорайон, селище, село, місто, кілька сусідніх населених пунктів, район?

Документи розповідають...

Стаття 7 Конституції України

В Україні визнається і гарантується місцеве самоврядування.

Стаття 140 Конституції України

Місцеве самоврядування є правом територіальної громади мешканців села чи добровільного об'єднання у сільську громаду мешканців кількох сіл, селища чи міста самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України.

Місцеве самоврядування здійснюється територіальною громадою в порядку, встановленому законом, як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування: сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи.

Органами місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ та міст, є районні та обласні ради.

Стаття 141 Конституції України

До складу сільської, селищної, міської ради входять депутати, які обираються мешканцями на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на чотири роки.

Територіальні громади на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування обирають строком на чотири роки відповідно сільського, селищного та міського голову, який очолює виконавчий орган ради та головує на засіданнях ... .

Голова районної та голова обласної ради обираються відповідною радою і очолюють виконавчий апарат ради.

Стаття 26 Закону “Про місцеве самоврядування в Україні”

До компетенції місцевих рад народних депутатів належить установлення відповідно до законодавства правил з питань благоустрою території, населеного пункту, забезпечення в ньому чистоти, порядку, торгівлі на ринках, додержання тиші ... .

Отже, *місьцеве самоврядування* в Україні — це гарантоване державою право територіальних колективів громадян і обраних ними органів самостійно вирішувати всі питання місцевого значення в рамках Конституції і законів України. Так само, як громадяни цілої держави делегують (передають) повноваження на владу обраному ними парламенту і президенту, так і члени певної територіальної громади обирають свої *органи місцевого самоврядування — ради*, які складаються з депутатів. Кандидати в депутати і кандидати на посаду голови пропонують виборцям свої програми вирішення тих чи інших місцевих проблем. Ради створюють *виконавчі комітети* — органи, відповідальні за виконання рішень цих рад, підконтрольні та підзвітні їм.

Таким чином, *місьцеве самоврядування здійснюється:*

- ▶ територіальними громадами сіл, селищ, міст безпосередньо шляхом виборів, місцевих референдумів, загальних зборів громадян;
- ▶ через сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи;

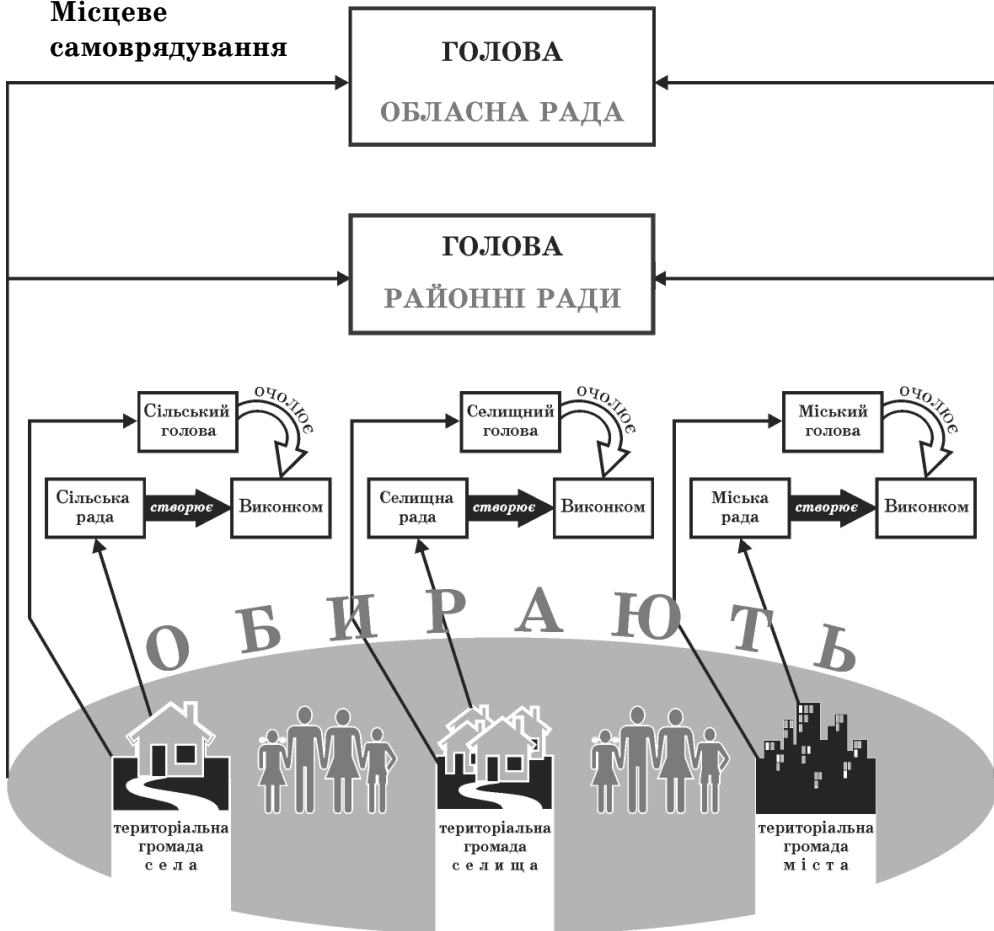
- » через районні та обласні ради, які представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст.

Закон України “Про місцеве самоврядування в Україні” передбачає обрання сільських, селищних і міських голів на прямих виборах самими мешканцями. Районні та обласні ради представляють інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст, а голови районних та обласних рад обираються не безпосередньо, а депутатами на засіданнях цих рад.

Такий порядок формування керівних органів місцевого самоврядування ілюструє наведена далі схема.

Самоврядування здійснюється також через будинкові, вуличні, та інші органи самоорганізації населення, які наділені певними повноваженнями, фінансами, майном.

СХЕМА 1.
Міське
самоврядування

16.3. Подумайте і дайте відповідь

З якими формами місцевого самоврядування ви зустрічалися в своєму житті? В яких випадках?

Що ви можете розповісти про їхню діяльність, конкретні досягнення, заходи? Назвіть три найважливіші справи.

Чи могли ви взяти участь у цих справах?

2. ЯКИМИ Є ЗАВДАННЯ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Основною метою запровадження самоврядування всіх рівнів є забезпечення можливості громадянам самим вирішувати конкретні питання свого співжиття.

Чого ж ми очікуємо від місцевого самоврядування?

Передовсім треба розуміти, що не всі проблеми можна вирішити на місцевому рівні. Поділ повноважень між центральним урядом, виконавчою владою обласних, районних рад та сільськими, селищними, міськими виконавчими комітетами відповідних територіальних громад є складною проблемою як в Україні, так і в інших державах.

У країнах, де основна частина коштів, сплачуваних громадянами у вигляді податків, залишається на місцевому рівні, вирішення більшості питань залежить від місцевої влади. У разі зосередження коштів у центральній владі на неї перекладається відповідальність за вирішення головних проблем. Як правило, поділ таких повноважень закріплює Конституція країни та інші законодавчі акти.

У демократичних суспільствах спостерігається поступове обмеження повноважень центральної влади і заохочення розвитку місцевого самоврядування, адже хто, крім самих громадян, найкраще знає свої потреби?

Суспільні потреби	Центральні органи виконавчої влади	Місцеві органи виконавчої влади	Органи місцевого самоврядування
1. Утримання армії			
2. Визначення і розподіл бюджету країни			
3. Затвердження розміру податків			
4. Утримання і розвиток дошкільної, середньої та вищої освіти			
5. Утримання бібліотек, театрів, кінотеатрів, музеїв			
6. Будівництво і утримання доріг			
7. Упорядкування вулиць			
8. Охорона довкілля			
9. Забезпечення населення електрикою та водою, в тому числі визначення, які саме населені пункти потребують води й електрики			
10. Ухвалення законів проти дискримінації в державі, включно з розробленням антидискримінаційних заходів			
11. Визначення мови викладання в школах та іноземних мов, які мають вивчати учні			
12. Ухвалення законів щодо володіння землею та визначення суб'єктів цього права			
13. Ухвалення закону про військовий обов'язок, включно з тим, скільки людей мають служити у лавах збройних сил			
14. Ведення міжнародних переговорів, в тому числі з сусідніми країнами			
15. Запропонуйте свій варіант			

16.4. Виконайте та обміркуйте

Зазначте в запропонованій таблиці, вирішення яких суспільних проблем, на вашу думку, належить до повноважень уряду як центральної влади, органів територіальної (обласної, районної) влади і що можуть вирішувати самі громадяни через різні органи самоврядування. При виконанні завдання можете

скористатися статтями розділу IX Конституції України. Обговоріть ці проблеми з сусідом чи сусідкою по партії. Виробіть спільну точку зору, представте її класу.

Стосовно деяких позицій повноваження органів влади різних рівнів можуть збігатися. У такому випадку докладно обґрунтуйте свою думку.

Отже, органи місцевого самоврядування можуть і повинні вирішувати численні проблеми, які стосуються мешканців певної території.

Нашу державу можна порівняти з великим житловим будинком. Усі мешканці мають докладати спільних зусиль для підтримання його у належному стані. Однак це не заважає мешканцям кожної квартири обирати найсприятливіший для них спосіб життя й господарювання, який не шкодить сусідам і всьому будинку.

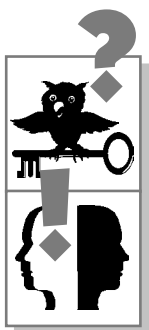
Перевірте себе

Обговоріть з сусідами по партії:

— Чи потрібна власна міліція у кожній територіальній громаді? Чому?

— Чи потрібні місцеві податки? Якщо так, то які саме ви пропонуєте ввести в своїй територіальній громаді?

— Які питання, на вашу думку, є першочерговими для вашого місцевого самоврядування?

ПОНЯТТЯ І ТЕРМІНИ: самоврядування; місцеве самоврядування; органи місцевого самоврядування; рада; голова ради; виконавчий комітет ради.

Це ви можете зробити самі

1) Дізнайтеся і запишіть у вигляді схеми чи стислого плану: як влаштоване місцеве самоврядування там, де ви живете? Як називається його голова? Які створено органи самоврядування? Хто зараз очолює органи самоврядування (назвіть конкретне ім'я)?

Чи є на вашій вулиці, в будинку, в школі органи самоврядування?

2) Прислухайте напередодні уроку ввечері кілька інформаційних випусків різних радіостанцій або телестудій, перегляньте 2-3 свіжі щоденні газети. Коротко зафіксуйте, які відомості й у якій послідовності висвітлюються в них.

ЩО ТАКЕ ЗАСОБИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ ТА ЯК ЇХ ВИКОРИСТОВУЮТЬ ГРОМАДЯНИ В ДЕМОКРАТИЧНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Що таке засоби масової інформації
Як засоби масової інформації можуть
впливати на громадян і суспільне життя
Чи є інформація ЗМІ правдивою

Після цього уроку
ви зможете:

визначати і пояснювати поняття “засоби масової інформації”;
розповідати, як добирається й подається інформація ЗМІ;
пояснювати, як можна визначити об’єктивність інформації.

“Людина — суспільна істота.”
Римський філософ, поет Сенека
(I ст. до н. е.)

“Що громада скаже, то й пан не pomoже.”
“Лагідні слова роблять приятелів, а гострі слова завзятих ворогів.”
“Стій за правду горою, то й люди з тобою.”
“Посієш вітер, пожнеш бурю.”
Українські прислів’я

1. ЩО ТАКЕ ЗАСОБИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ

17.1. Подумайте і дайте відповідь

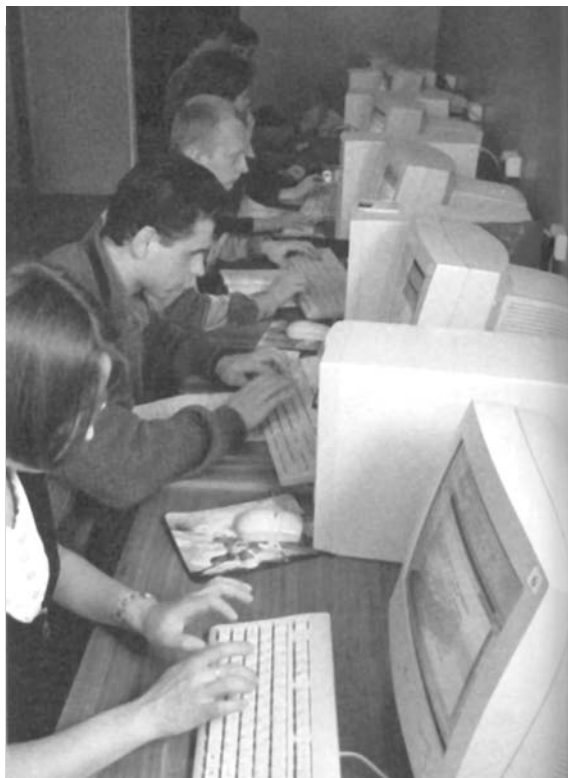
Чи доводилось вам коли-небудь надовго залишитися без газет, радіо чи телевізора? Що ви відчували? Чому? Якого з перелічених джерел інформації вам бракувало найбільше? Обґрунтуйте свою відповідь.

Що може статися, якщо ціле суспільство, держава будуть позбавлені інформації?

Що ми називаємо засобами масової інформації?

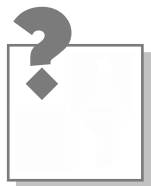
Людина — суспільна істота. Люди не можуть обходитися без спілкування. Від цього залежить їхнє життя, діяльність, взаємини як в глобальних масштабах, коли сучасне життя вимагає спілкування і співпраці величезної кількості людей у різних точках земної кулі, так і на регіональному рівні, де до участі у громадському житті свого міста, села, території, країни залучається дедалі більше людей, а також на індивідуальному. Для успішної діяльності у будь-якій сфері нашого життя нам необхідна інформація. Одним із джерел її є засоби масової інформації.

Засоби масової інформації (ЗМІ) — це періодичні друковані й електронні видання та технічні засоби, які забезпечують збирання, опрацювання, передавання та поширення інформації серед необмеженого кола осіб з метою оперативного інформування про події та явища. Про появу засобів масової інформації можна говорити тоді, коли суспільство забезпечує передумови для їхнього функціонування, тобто існує технічна, економічна і політична можливість публічно висловлювати свою думку. Винахід друкарського верстата, революційне завоювання свободи слова були першими кроками до створення ЗМІ в сучасному розумінні цього слова й перетворення їх на впливову силу суспільства, яку інколи називають “четвертою владою” поряд із законодавчою, виконавчою і судовою.

1. Яким джерелом інформації користуються учні?
2. В чому переваги та недоліки цього джерела інформації.

2. ЯК ЗАСОБИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ МОЖУТЬ ВПЛИВАТИ НА ГРОМАДЯН І СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ?

17.2. Подумайте і дайте відповідь

Роман К. вирішив вкласти значну суму грошей в радіостанцію. Він стверджує, що вона буде цілодобово подавати новини в такий спосіб, щоб інформувати абсолютно про всі події, які сталися впродовж

доби у цілому світі. Його знайомий і одночасно конкурент Василь С. заперечує йому, стверджуючи, що це неможливо. Хто з них правий і чому?

17.3. Виконайте та обміркуйте

На підставі матеріалів із газет та інших ЗМІ, що ви опрацювали до уроку, запишіть на дошці: в одному стовпчику відомості, висвітлені в усіх інформаційних випусках радіо і телебачення; в другому — зміщені на перших шпальтах газет.

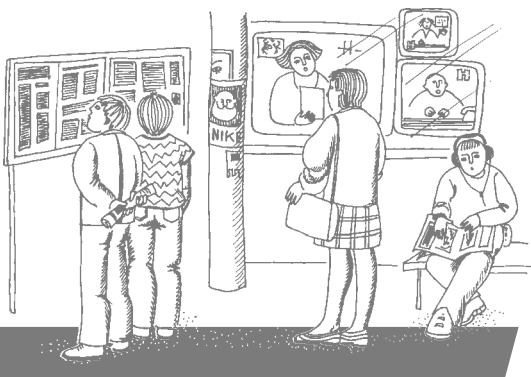
Обговоріть: чи була якась важлива інформація, висвітлена в газеті, не представлена в інформаційних випусках радіо і телепрограм? Яка?

Чи містять газети інформацію про всі події, що сталися в світі та в нашій країні попереднього дня?

А тепер спробуйте витерти записане на дошці й по пам'яті скласти перелік повідомлень про новини попереднього дня. Зверніть увагу на те, яку кількість інформації вам не вдалося запам'ятати.

Більшість людей дізнається про події в сучасному світі з преси, радіо, телебачення. Кожного дня в світі трапляється безліч подій, тож неможливо поінформувати людей про кожен з них. Тому ЗМІ здійснюють добір інформації. Редактори кожного видання самі вирішують, які повідомлення є найважливішими, яким з них треба присвятити більше часу та місця. Практично з величезної кількості фактів можуть бути відібрані 10-20 для оприлюднення в інформаційному випуску.

Добір інформації необхідний, однак він містить певну небезпеку. Висвітлюючи одну подію й ігноруючи іншу, журналісти можуть несвідомо (а подеколи й свідомо) формувати спотворений образ дійсності у читачів або глядачів, особливо якщо люди користуються лише одним джерелом (наприклад, дивляться тільки один канал телебачення).

Важливим є також розміщення інформації: на якій шпальті газети, яким шрифтом чи кольором вона надрукована, повідомлять її на початку чи наприкінці випуску новин, що їй передує і що йде після неї.

Нерідко якість і зміст інформації істотно залежить від того, хто має вплив на ЗМІ, наскільки цей вплив сильний, хто фінансує ефір теле- і радіопрограм, накладки газет

і часописів. В Україні за умов переходу від тоталітарного до демократичного суспільства становище ЗМІ залишається складним, адже існують політичні сили, які, прагнучи влади, намагаються маніпулювати свідомістю громадян — чинити прихований вплив на свідомість задля формування певної політичної поведінки.

Тому велике значення для суспільства загалом має рівень культури, свідомості, відповідальності за свої дії у працівників ЗМІ. Це те, що називається *журналістською етикою*. Для нас як споживачів інформації важливою є орієнтація на використання якомога більшої кількості джерел інформації.

17.4. Виконайте та обміркуйте

Об'єднайтеся в три групи. Кожна з груп — це команда журналістів, які працюють на місцевій телестудії.

Прочитайте наведені повідомлення і вирішіть, в якій послідовності ви подаєте їх глядачам у випуску новин, а також скільки часу відведете на кожне з них. Загальні правила: випуск містить новини, відібрані з наведеної інформації, випуск має тривати рівно 5 хвилин, кожне повідомлення не може бути коротшим за 20 секунд, у випуску мають бути спортивна інформація та прогноз погоди.

Коли ви доберете інформацію, підрахуйте загальний час трансляції. Оберіть 1-2 дикторів, які вестимуть ваш випуск новин, повідомте свої новини у класі.

В цей час “спеціальні секретарі з питань преси при міській раді” мають записати на дошці перелік повідомлень кожної редакції.

Порівняйте зміст, послідовність, спосіб подання, вміння розпорядитися часом у різних редакцій.

Визначте, які чинники впливають на появу в ЗМІ тих чи інших новин або повідомлень.

Місцеві новини

Пожежа на вулиці Зеленій.

Прокурор звинувачує районного суддю в корупції.

ДАІ повідомляє: вчора у місті зареєстровано 9 дорожньо-транспортних пригод, у яких одна особа загинула і вісім травмовані.

У найбільшому концертному залі міста відбувся концерт відомого російського співака.

Зареєстровано погіршення якості питної води, зумовлене потраплянням ґрунтових вод у міські водозабори.

Безпритульні діти — пасажери міського трамваю. Відбулося засідання міської Ради: розмір кварти плати для малозабезпечених буде зменшено за рахунок місцевого бюджету.

У найбільшому районі міста відкрито нову школу.

Учора відсвяткували ювілей педагогічного інституту, на який завітав мер міста.

Новини з країни

Упродовж трьох тижнів 27-річна домогосподарка з гірського закарпатського села виграла в лотерею чотири імпортованих телевізори і автомобіль.

З нагоди річниці державної незалежності уряд оголосив амністію.

Інваліди вчора провели пікетування Верховної Ради: вони вимагали не пільг, а роботи.

Прем'єр-міністр повернувся з Росії, де брав участь у переговорах щодо українсько-російських торговельних зв'язків.

Президент України зустрівся з Президентом Таджикистану, який перебуває в Україні з офіційним візитом.

На засіданні Верховної Ради тривала дискусія щодо виборчого закону.

Відбулася прес-конференція за участю Міністра внутрішніх справ та Генерального прокурора країни.

Уряд розпочав роботу з проекту бюджету на наступний рік.

Вже 180 мешканців України отруїлися грибами у цьому році, серед них 47 дітей.

Міжнародні новини

Президент Росії та Президент США готуються до зустрічі.

Нову ракету буде запущено з російського підводного човна у Баренцовому морі.

Вручено нагороди відомого кінофестивалю.

У Парижі підписано угоду про охорону довкілля.

У районі Бермудського трикутника загинув японський танкер.

Спортивні новини

У фіналі Вімблдонського турніру визначилися переможці.

Матч "Шахтаря" і "Динамо" завершився перемогою фаворита чемпіонату країни.

На чемпіонаті Європи зі спортивної гімнастики наші спортсмени здобули 6 медалей: 1 золоту, 2 срібних, 3 бронзових.

Українські альпіністи дісталися однієї з найвищих вершин світу.

Черговий тур чемпіонату світу з шахів Каспаров-Ананд завершився нічиєю.

Під час турне Росією молодіжна збірна Києва з волейболу перемогла сильну московську команду.

Прогноз погоди

(самостійно опрацюйте його зміст).

3. ЧИ Є ІНФОРМАЦІЯ ЗМІ ПРАВДИВОЮ

17.5. Виконайте та обміркуйте

Центральний будинок культури міста планує святкувати 10-річний ювілей, з приводу якого відбудеться вечір.

Складіть текст однохвилинної реклами на радіо або телебаченні (це приблизно 10-15 речень), обравши одну із запропонованих позицій (не забувайте про відомі вам способи пропаганди):

- *ви просто повідомляєте глядачів про вечір з метою максимально широкого інформування їх про всі події у вашому місті;*
- *ви намагаєтесь подати інформацію про вечір як про надзвичайно веселий і фантастично привабливий захід, щоб зібрати якомога більше людей;*
- *ви не можете не повідомити про вечір у своїй програмі; водночас, ви намагаєтесь запросити можливих відвідувачів на інші міські заходи, в яких зацікавлені ваші спонсори.*

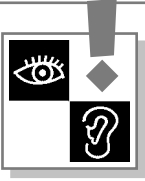
Після презентації ваших реклам обговоріть: у чому полягає необ'єктивність кореспондентів? Як її можна розпізнати? Які пропагандистські способи використала кожна група? Наскільки вони ефективні?

Перевірте себе

Як не стати жертвою маніпуляції ЗМІ? Спробуйте спочатку парами, а потім усім класом сформулювати кілька порад споживачеві інформації ЗМІ.

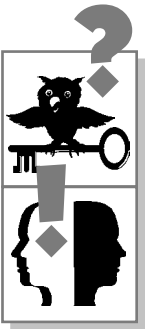

Зверніть увагу!

- » Коли інформація є для вас важливою або цікавою, намагайтеся отримати її з кількох різних джерел.
- » Якщо інформація стосується конфлікту — шукайте висвітлення різних позицій, бажано всіх, сторін конфлікту.
- » Пам'ятайте, що інколи ЗМІ висвітлюють незначні факти як суттєві, і навпаки, аби тільки завоювати аудиторію.
- » Обираючи надійне джерело інформації, будьте обережні: зараз в Україні існує чимало видань, які розраховуючи на поганий смак і низьку культуру людей, відволікають читача від проблем сучасності. Вони привертають увагу сенсаційними повідомленнями про вбивства та інші злочини, про черговий візит НЛО, плітками про життя “зірок” тощо.

ПОНЯТТЯ І ТЕРМІНИ: засоби масової інформації.

Це ви можете зробити самі

Проаналізуйте вміщену в двох газетах інформацію щодо будь-якої актуальної і цікавої для вас проблеми сучасного життя в Україні.

Зверніть увагу на таке: чи вказують журналісти джерела використаної інформації? Чи є інформація повною, тобто чи можна зрозуміти з неї суть проблеми, місце, час, перебіг подій, що відбувалися? Якщо повідомлення описує конфлікт, то чи висвітлено позиції усіх його сторін? Чи є в тексті власні оцінки журналіста, автора повідомлення? Чи можна їх відрізнити від фактів?

Позначте в тексті статей одним кольором інформацію суто про події, а іншим — оцінки, коментарі та погляди автора тексту або редакції.

Зробіть висновок: яка стаття є найбільш ґрунтовною? Об'єктивною? Цікавою? Чи завжди ці характеристики збігаються? Чому?

Підготуйтеся до короткого викладу власних думок у класі.

Сьогодні в усьому світі говорять про невідомий раніше феномен — об'єднання груп людей і окремих осіб з метою спільного і самостійного вирішення проблем розвитку суспільства, в якому вони живуть. Люди об'єднуються, щоб захистити демократію і права людини, боротися за гідний рівень життя і чисте довкілля. Такий рух ставить у центр громадянина, котрий намагається активно впливати на життя у межах своєї громади, регіону, держави.

Як діють активні громадяни, до яких засобів впливу вони вдаються і чому їхні дії не завжди є успішними — про це йдеться в четвертому розділі курсу.

Розділ

4

ЯК ГРОМАДЯНИ МОЖУТЬ ВПЛИВАТИ НА ВЛАДУ

ВИРІШУЄМО БЕЗПОСЕРЕДНЬО І ЧЕРЕЗ ПРЕДСТАВНИКІВ

Що таке пряма
і представницька
демократія
в Україні

Що таке
референдум

“Справедлива влада над людьми встановлюється лише шляхом служіння цим людям.”

Французький філософ В. Кузен (XIX ст.)

“Воля народу — найкращий закон.”

Американський політичний і державний діяч У. Грант (XIX ст.)

Після цього уроку
ви зможете:

пояснювати, як співвідносяться пряма і представницька демократія в Україні;
набути навичок участі у референдумі;
сформувати власну оцінку ефективності референдуму.

1. ЩО ТАКЕ ПРЯМА І ПРЕДСТАВНИЦЬКА ДЕМОКРАТІЯ В УКРАЇНІ

18.1. Подумайте і дайте відповідь

В історії відомі різні шляхи здійснення безпосередньої, або прямої демократії. Найдавніший — це народні збори, де кожен міг висловлювати свою думку. Для ухвалення рішень під час народних зборів різні народи використовували різні способи голосування. У Давній Греції та Римі громадяни голосували піднятими руками або кидали у величезний глек чорні й білі боби. У Великому Новгороді голосували вигуками. Звідси походить саме поняття “голосувати” — подавати голос, вигукувати. Перемагав на виборах той кандидат, за якого голосніше кричали. У Запорізькій Січі, голосуючи, козаки кидали шапки на купи — “за” і “проти”.

— Який спосіб подобається вам?

— Про які ще способи волевиявлення народу ви знаєте?

У житті нам часто доводиться приймати рішення. Часом вони прості, часом — надто складні. Найскладніше ухвалювати ті рішення, які торкаються життєво важливих питань, суспільної справи. Суспільно важливі рішення стосуються долі багатьох людей із різноманітними інтересами. Ухвалення таких рішень покладено законодавством України на державну владу, головним завданням якої у цьому разі є визначитися стосовно того, яке і як ухвалити рішення, в якій мірі воно відповідає волі народу, хто буде його виконувати.

В Україні, згідно з Конституцією, єдиним джерелом влади є самі громадяни, які безпосередньо можуть вирішувати важливі питання власного життя, своєї держави. Спосіб здійснення влади самим народом, його пряме (без посередників) волевиявлення щодо питань державного й суспільного життя є *прямою демократією*.

Утім народ складається з багатьох різних за світоглядом, переконаннями, інтересами людей. До того ж, для ухвалення важливих рішень у сфері політичного й економічного життя, у створенні законів, вирішенні судових спорів потрібні спеціальні знання, освіта, досвід роботи. Тобто, цю працю доцільніше доручити людям компетентним, котрі знають, як досягти найкращих результатів. Інакше кажучи, народ має створити представницьке правління, тобто здійснювати державну владу, або місцеве самоврядування шляхом делегування (передання) громадянами своїх повноважень представникам (депутатам), які обираються до представницьких органів. Так із прямої демократії виростає демократія представницька.

Представницька демократія є засобом реалізації волі народу через обраних ним представників до органів влади або посадових осіб, які безпосередньо здійснюватимуть владу (наприклад, президент).

Пряма і представницька демократії у нашій країні не відокремлені одна від одної. Елементи прямої демократії є у представницькій. Своєрідним містком між ними є *вибори*, під час яких громадяни безпосередньо висловлюють свою волю і водночас передають свої повноваження обраним до органів влади представникам від народу.

Представницька демократія може діяти і в зворотному напрямі, впливаючи на пряму. Це відбувається, коли, скажімо, Верховна Рада або Президент України виступають ініціаторами проведення *виборів* чи *референдуму*. В такому разі органи влади чинять організаційний вплив на процеси прямої демократії.

18.2. Подумайте і дайте відповідь

*Розгляньте схему.
Доведіть, що пряма і представницька демократія не можуть існувати окремо одна від одної.
Яка з них є підставою для виникнення іншої?
До якої з них ви б віднесли вибори?*

СХЕМА 2.

Пряма і представницька демократія

Чому вибори зображені як перехідна ланка?
 Як представницька демократія може впливати на активізацію прямої? Що ви про це знаєте?

2. ЩО ТАКЕ РЕФЕРЕНДУМ

У сучасному демократичному суспільстві популярним шляхом здійснення народовладдя є *референдум* (від лат. *referendum* — те, що має бути повідомлене) — ухвалення законів або вирішення важливих питань державного і місцевого значення шляхом всенародного голосування. Цей спосіб здійснення волі народу доволі популярний у багатьох країнах світу. Загалом у XX столітті загальнонаціональні референдуми проводилися дуже часто. В деяких країнах, наприклад у Швейцарії, відбувається кілька референдумів на рік.

Акт Незалежності України, проголошений Верховною Радою, був підтверджений Всеукраїнським референдумом 1991 року. Питання про відділення провінції Квебек від Канади не було позитивно

вирішене, бо на референдумі його схвалили тільки 49% виборців. У 2000 році австралійці референдумом визначали, чи бути Австралії республікою, і вирішили залишитися підданими Британської корони.

В Україні, згідно із законодавством, можливе проведення всеукраїнського й місцевого референдумів і референдуму Автономної Республіки Крим. Кожен з них може вирішувати тільки питання свого рівня. За законом, з ініціативою проведення референдумів можуть виступати й органи державної влади, й громадяни.

Документи розповідають...

Стаття 72 Конституції України.

Всеукраїнський референдум призначається Верховною Радою України або Президентом України відповідно до їхніх повноважень, встановлених цією Конституцією.

Всеукраїнський референдум проголошується за народною ініціативою на вимогу не менш як трьох мільйонів громадян України, які мають право голосу, за умови, якщо підписи щодо призначення референдуму зібрано не менш як у двох третинах областей і не менш як по сто тисяч підписів у кожній області.

18.3. Виконайте та обміркуйте

Уявіть собі, що зараз ви будете проводити референдум. Запитанням референдуму може бути будь-яке (наприклад: чи потрібна шкільна форма?).

З чого б ви почали таку справу?

Що, на вашу думку, потрібно підготувати для проведення референдуму?

За якими правилами ви б його провели?

Обговоріть питання в групах.

Занотуйте запропоновані вами правила, порівняйте їх із результатами роботи інших груп. Виробіть спільний перелік правил.

Референдуми проводяться за чітко встановленими правилами. В усіх демократичних країнах, і в Україні зокрема, правила проведення референдумів закріплені в Конституції і окремих законах. В Україні діє Закон про всеукраїнський та місцевий референдуми, в якому встановлено наступне:

- » рішення референдуму мають найвищу юридичну силу порівняно із законодавчими актами органів влади;
- » на референдум не виносяться питання про податки, бюджет і амністії;
- » право брати участь у референдумі мають всі дієздатні громадяни з 18 років;
- » запитання формулюється чітко, щоб можна було відповісти лише “так” або “ні”;
- » рішення ухвалюється за більшістю голосів;
- » референдум вважається таким, що не відбувся, якщо в ньому взяли участь менше половини громадян, внесених у списки для голосування, і менше двох третин у випадках, коли йдеться про вибори Президента, дострокове припинення повноважень Верховної Ради, зміни в Конституції;
- » рішення набуває чинності з моменту оприлюднення результатів.

Для проведення референдумів слід дотримуватися таких правил:

- » визначити і сформулювати питання;
- » створити організаційну комісію;
- » призначити день, час і місце проведення референдуму;
- » провести роз’яснювальну роботу, агітацію;
- » підготувати списки виборців, бюлетені;
- » обладнати приміщення для голосування;
- » забезпечити “прозорість” проведення і оголошення результатів референдуму.

18.4. Виконайте та обміркуйте

Порівняйте складений вами перелік правил із запропонованих вище.

Які правила ви не врахували? Що цікавого запропонував ваш клас?

Які ваші пропозиції виявляються зайвими?

Що із запропонованого переліку ви внесете до свого списку?

Обговоріть, чому важливо проводити референдум за чітко встановленими правилами.

Що може статися, якщо такі правила не будуть узгоджені заздалегідь?

Чи впливає це на активність громадян?

Чому громадяни мають бути активними у вирішенні суспільних питань шляхом референдуму? Обґрунтуйте свою думку.

Які наслідки може мати байдуже ставлення громадян до участі в референдумі?

18.5. Виконайте та обміркуйте

Проведіть референдум на рівні свого класу.

Подумайте, які важливі питання в житті вашого класу залишаються невирішеними або вирішуються незадовільно? Складіть список таких питань.

Шляхом простого голосування (за більшістю піднятих рук) визначте, яке з цих питань має бути винесене на референдум. Пам'ятайте, що ваш референдум має принести користь, не повинен суперечити законним правам громадян (наприклад, здобуття освіти) або мати деструктивний характер.

Для підготовки референдуму об'єднайтеся в ініціативні групи по 3–4 особи:

Одна з груп чітко формулює запитання, що передбачає однозначну відповідь “так” або “ні”, агітує за необхідність прийняття цього рішення.

Інші: 1) складає списки виборців; 2) готує бюлетені; 3) готує скриньки і кабінки для голосування; 4) створює комісію для проведення референдуму, видає бюлетені, підраховує голоси, складає протоколи і оголошує результати голосування; 5) відповідає за проведення агітації, повідомляє громадян про день, місце і час проведення референдуму (з цією метою співпрацює з групою, яка формулює запитання); 6) готує листівки й плакати.

Проведіть референдум з обраного питання. Підрахуйте голоси і повідомте результати. Обговоріть, чи однаково задоволені результатами референдуму всі його учасники? Що ви пропонуєте для врегулювання цієї ситуації?

Громадянин, який прагне жити у вільному суспільстві, якому не байдужа доля його близьких, дітей, його власна і який хоче бути володарем свого життя, має бути активним учасником суспільних справ, щоб не нарікати потім, що рішення ухвалені без нього.

Перевірте себе

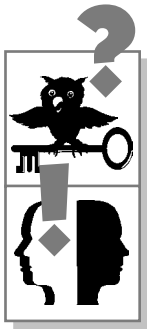
Ця форма дає змогу оцінити роботу малої групи самими учасниками групи. Можна просто робити позначку (наприклад, ставити хрестик) у відповідній

графі, відзначаючи, як працювала група в цілому, або вписувати імена окремих учасників.

ПОКАЗНИКИ	Завжди	Звичайно	Іноді	Ніколи
1. Ми виконували всі завдання, які отримували				
2. Ми перевіряли, чи всі учасники групи розуміють, що треба зробити				
3. Ми відповідали на питання, даючи пояснення, коли це було необхідно				
4. Ми з'ясували те, що нам було незрозуміле				
5. Ми допомагали один одному, щоб усі могли зрозуміти і застосувати на практиці набуті знання				

Підписи членів групи: _____

ПОНЯТТЯ І ТЕРМІНИ: вибори; референдум.

Це ви можете зробити самі

Подумайте, які позитивні і негативні риси має така форма прямої демократії. Занотуйте свої міркування у дві колонки. Обговоріть ваші думки з батьками. Подумайте, чи всі питання суспільного життя можна вирішити шляхом референдуму? Чому?

Що ще потрібно для успішного вирішення проблем суспільного життя?

ЯК ЗРОБИТИ НАЙКРАЩИЙ ВИБІР

ВИБОРЧА ДІЛЬНИЦЯ

Що таке вибори

Як через вибори формуються представницькі органи влади

“З політикою завжди поруч іде мораль. Якщо тут немає гармонії, то народжується або політиканство, або диктатура.”

Російський історик Д. Волкогонов (XX ст.)

“Влада має належати кращим, обраним особам, на яких покладається велика відповідальність, і які самі покладають на себе великі обов’язки.”

Російський філософ М. Бердяєв (XX ст.)

“Хоча загальне голосування і має певні темні боки, але попри все це єдиний спосіб розумного правління, бо воно є могутнім засобом стримування грубої сили.”

Французький письменник В. Гюго (XIX ст.)

Після цього уроку ви зможете:

**визначати поняття вибори та пояснювати, що таке демократичні вибори;
навчитися обирати представників до органів влади.**

1. ЩО ТАКЕ ВИБОРИ

19.1. Подумайте і дайте відповідь

Продовжіть речення:

У більшості країн світу представницькими є органи законодавчої влади й місцевого самоврядування. В Україні представницькими органами державної влади є ...

Представницькими органами місцевого самоврядування в Україні є ...

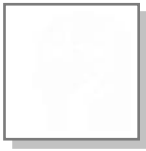
У демократичному суспільстві ми можемо самі вирішувати серйозні питання нашого життя, адже, за Конституцією України, єдиним джерелом влади є народ. Народ може здійснювати владу

безпосередньо, прямо виявляючи свою волю. Але пряме волевиявлення, наприклад референдум, не завжди можливе і зручне, воно потребує чималих грошей і часу, організаційних зусиль, а також чіткого і стислого формулювання винесеного питання. Тому народ створює представницькі органи влади і делегує (передає) їм свої владні повноваження.

Представницькі органи покликані зосередити волю багатьох людей у волі представників, які здійснюватимуть владу, гармонійно поєднуючи волі різних людей у суспільну волю. Створення таких органів реалізується через вибори. *Вибори* — це процедура безпосереднього висунення і обрання осіб для виконання громадських функцій та створення органів представницької влади шляхом відкритого або закритого (таємного) голосування. Вони є способом поєднання прямої і представницької демократії.

Люди висловлюють свою волю на виборах прямо, віддаючи свій голос за конкретного кандидата, водночас вони передають своєму обранцеві повноваження діяти від їхнього імені. Часто кажуть, що система виборів у країні є своєрідним тестом на рівень демократії.

Як можна визначити, які вибори є по-справжньому демократичними?

19.2. Виконайте та обміркуйте

Об'єднайтеся в групи по 4–5 осіб. Кожна з груп представлятиме уявну країну А, Б, В, Г, Д, Е, Є, де відбуваються вибори. Прочитайте фрагменти законодавства своєї країни, обговоріть у групі. Чи вважаєте ви таку систему демократичною, чому? Підготуйтеся до презентації своєї думки у класі.

- А. Право голосувати надається тільки чоловікам, бо, на їхню думку, жінки не настільки переймаються політичним життям, щоб ухвалювати важливі рішення.*
- Б. Громадяни мають право голосу залежно від майнового стану. Чим вищим є рівень доходів виборців, тим більше виборчих бюлетенів вони отримують, оскільки, маючи більше багатства, вони ризикують більше втратити в разі невдалих виборів.*
- В. Вибори не є таємними. Виборці мають повідомити свої персональні дані в бюлетені для голосування, щоб при підрахунку підсумків виборів знати, хто як проголосував.*
- Г. Вибори Президента не обов'язково остаточні. Наприклад, той, хто програв, але вважає себе кращим кандидатом, може вимагати переголосуван-*

ня, щоб дати виборцям шанс остаточно визначитися.

- Д. Президент обирається безстроково, щоб не обтяжувати громадськість витрачанням зайвих коштів, пов'язаних із частими виборами. Крім цього, Президент матиме шанс удосконалювати своє правління, набираючись досвіду.*
- Е. Вибори оголошені і у бюлетень занесені кілька прізвищ кандидатів, але тільки один кандидат має доступ до засобів масової інформації під час виборчої компанії. Ім'я цього кандидата виділене у виборчому бюлетені жирним шрифтом, щоб виборці знайшли правильного кандидата.*
- Є. Вибори непрямі. Громадяни можуть не голосувати безпосередньо, а повідомити про свій вибір спеціальних делегатів, котрі, як правило, є поліцейськими чинами. Вони, в свою чергу, передають зібрану інформацію до центральної виборчої комісії, яка підраховує голоси і оголошує результати. Таким чином заощаджується час, який громадяни мали б витратити на вибори.*

Обговоріть у класі:

— Чи є процедура (порядок проведення) виборів тестом для демократії? Чому?

— Яку виборчу систему ви вважаєте по-справжньому демократичною?

— Чи може така виборча система свідчити, що ця країна є демократичною? Доведіть.

— Чи потребує впровадження демократії коштів? Чому?

— Чи можлива реальна демократія в суспільстві, де громадяни є пасивними і не цікавляться державним життям? Чому?

Вибори відбуваються на основі принципів, проголошених у Конституції та законах про вибори, які забезпечують виконання волі народу, тобто роблять передання влади від громадян до представницьких органів легітимним (законним).

Документи розповідають...

Стаття 69 Конституції України

Народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії.

Стаття 70 Конституції України

Право голосу на виборах і референдумах мають громадяни України, які досягли на день їх проведення вісімнадцяти років...

Не мають права голосу громадяни, яких визнано судом недієздатними.

Стаття 71 Конституції України

Вибори до органів державної влади та органів місцевого самоврядування є вільними і відбуваються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування.

Виборцям гарантується вільне волевиявлення.

19.3. Подумайте і дайте відповідь

Ознайомтеся зі статтями 69–71 Конституції України і визначте, на основі яких принципів відбуваються вибори в Україні.

Поясніть кожен із принципів.

Загальне виборче право — це ...

Вільні вибори — це ...

Рівність — це ...

Таємність виборів — це

Прямі вибори — це ...

Відкриті (прозорі) вибори — це ...

Саме такі принципи роблять вибори в Україні демократичними, надають рівні широкі можливості для активної участі всіх громадян у суспільному і державному житті. Виборче право громадян передбачає не лише можливість обирати (*активне право*, з 18 років), а й право бути обраним до органів державної влади (*пасивне право*, з 21 року).

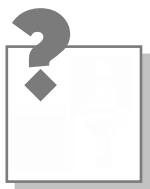
У багатьох країнах світу при здійсненні виборів існували **виборчі цензи** — спеціальні умови надання або обмеження виборчого права. Наприклад, за розмірами майна, рівнем освіти, осілості, наявності громадянства, досягнення певного віку, належності до певної верстви населення (жінок, військових, найманих робітників), благонадійності, репутації.

Станом на сьогодні діючими цензами є:

- ценз громадянства;
- віковий ценз;
- ценз на стан здоров'я;
- ценз осілості.

віковий ценз — встановлена законом вимога, за якою право участі у виборах отримується із досягненням

певного віку (на сьогодні — 18 років, у Великобританії до 1969 р., у Франції до 1974 р. — 21 р.);
ценз осілости — вимога, за якою виборче право надається лише тим громадянам, які проживають на тій чи іншій території протягом певного часу (в США — 1 місяць, у Франції — 6, в Канаді — 12 міс., у Норвегії — 10 років, в певних країнах цензом осілости є наявність постійного місця проживання);
ценз громадянства — необхідність бути громадянином держави;
ценз на стан здоров'я — участь у виборах можуть брати лише дієздатні особи, тобто розумово здорові.

19.4. Подумайте і дайте відповідь

Перегляньте ще раз статті 69–71 Конституції України.

Чи помітили ви які-небудь обмеження виборчого права в Україні?

Обговоріть це питання в парах.

Спробуйте пояснити, чому неповнолітні і особи, визнані судом недієздатними, не можуть брати участі у виборах?

(Дієздатність — це можливість і здатність людини діяти самостійно і своїми діями породжувати права та обов'язки, а також нести відповідальність за свої неправомірні вчинки.

Недієздатність це протилежний вищеназваному стан людини, коли вона не може діяти самостійно через психічну хворобу або неповноліття.)

2. ЯК ФОРМУЮТЬСЯ ПРЕДСТАВНИЦЬКІ ОРГАНИ ВЛАДИ ЗА ДОПОМОГОЮ ВИБОРІВ

Важливим для життя суспільства є не тільки питання про те, хто буде обирати представників до органів влади, значно важливіше — як і кого обирати.

У світовій практиці відомі такі системи або способи формування представницьких органів влади й обрання повноважних осіб:

- ▶ **мажоритарна** (від англ. *majority* — більшість) — обраним вважається кандидат, за якого віддано більшість голосів виборців. Наприклад: на виборах Президента України у 1999 р. за Л. Кучму голосувало

1. Що зображено на фото?
2. Що ви бачили на виборчій дільниці, коли разом з батьками були присутні на виборах?

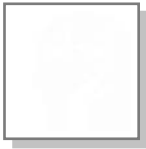
близько 14 млн осіб, а за П. Симоненка близько 10 млн. осіб. Президентом став Л. Кучма, який набрав більше голосів виборців;

» **пропорційна** — відносна кількість місць у парламенті збігається з відсотком голосів виборців, поданих за політичні партії під час виборів. Так, уявимо собі, що в Парламенті 100 місць. У виборах беруть участь три партії. Одна набрала 50% голосів виборців, друга — 30%, третя — 20%. Відповідний відсоток місць у парламенті посядуть їхні представники — 50, 30 і 20;

» **змішана** — поєднання мажоритарної та пропорційної систем під час виборів. Наприклад, в Україні до виборів 2006

року половину місць у Верховній Раді України заповнювали за пропорційною системою, другу половину — за мажоритарною.

Від діяльності Верховної Ради, Президента та інших органів влади і повноважних осіб залежить вирішення багатьох важливих питань суспільного і державного життя. Тому громадяни мають добре знати, кого вони обирають.

19.5. Виконайте та обміркуйте

Об'єднайтеся в групи. Прочитайте і обговоріть прочитане. Виберіть з наведеного переліку якості, які, на вашу думку, мають бути притаманні голові міської Ради. Занотуйте в порядку їхньої важливості 5 головних рис. Обґрунтуйте свій вибір.

Ось ці риси:

- » рішучість і сміливість в ухваленні рішень,
- » справедливість, чесність і порядність,
- » досягнення мети за будь-яку ціну,
- » високий рівень культури й освіченості,
- » спеціальні знання й уміння,
- » амбіційність, прагнення влади,
- » чуйність і вміння працювати з людьми, щирість,
- » об'єктивність і політична незалежність,
- » твердість характеру, безкомпромісність,
- » уміння чітко і зрозуміло викладати свої думки,
- » м'який характер, поступливість,
- » відповідальність.

Зробіть висновки щодо того, які риси необхідні народним обранцям.

Яке значення має знання виборцями біографії і характеристик кандидатів до органів влади?

19.6. Виконайте та обміркуйте

Оберіть бажаних трьох кандидатів на посаду міського голови і трьох довірених осіб кандидатів.

Дайте змогу кожному з них виступити перед “виборцями” зі своїми програмами та на підтримку кандидатів.

Після виступів обговоріть, хто з кандидатів, на вашу думку, має більше шансів бути обраним на цю посаду. Обґрунтуйте свій вибір.

Проголосуйте за обраних вами кандидатів.

Поясніть, чому ви проголосували саме так.

Що ви відчували під час виборів? Чи ваша активність була високою? Що стимулювало чи гальмувало її?

Програма першого кандидата:

- Збільшення кількісного складу працівників муніципальних правоохоронних органів і запровадження в місті комендантської години для ефективнішої боротьби зі злочинністю.
- Боротьба з корупцією шляхом збільшення зарплати чиновникам і посадовим особам.
- Розширення прав місцевої влади, зокрема у розподілі коштів місцевого бюджету на потреби соціальної сфери.

Програма другого кандидата:

- Розвиток науки і культури, зміцнення системи освіти і безкоштовного медичного обслуговування.
- Своєчасна виплата зарплат, пенсій, стипендій за допомогою розширення безготівкових розрахунків.
- Благоустрій міста (освітлення, водопостачання, транспорт, дороги) за рахунок спонсорських коштів та місцевих податків.
- Підтримка великого, середнього і малого бізнесу.

Програма третього кандидата:

- Боротьба зі злочинністю з участю загонів народних дружин для патрулювання міста.
- Поліпшення роботи комунальних служб за рахунок підвищення цін на комунальні послуги.
- Розвиток системи закладів платної освіти і медицини.
- Охорона довкілля за рахунок збільшення місцевих податків.

Обираючи представників до органів влади, громадяни хочуть бути впевненими, що ті, кому вони довірили здійснення владних повноважень, захищать їхні права і законні інтереси.

Лише таким шляхом можна забезпечити вирішальну роль громадян у формуванні органів державної влади.

Перевірте себе

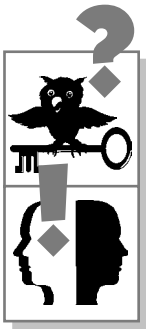
Що таке вибори?

За якими принципами відбуваються вибори в Україні?

Які існують способи формування (обрання) органів влади й уповноважених осіб?

Що означає бути свідомим і активним громадянином?

Чому в демократичному громадянському суспільстві саме від активності громадян на виборах залежить, яким буде суспільне життя і життя окремих людей?

ПОНЯТТЯ І ТЕРМІНИ: виборчий ценз; мажоритарна, пропорційна та змішана система виборів.

Це ви можете зробити самі

Напишіть невеличкий твір на тему: “Чому важливо бути свідомим і активним учасником виборів”? Прочитайте й обговоріть свої твори в класі. Зробіть узагальнення.

ДЛЯ ЧОГО І ЯК ГРОМАДЯНИ ОБ'ЄДНУЮТЬСЯ

Чому варто бути активними

Чому люди об'єднуються в політичні партії

Що таке громадські організації

“Громадянином в широкому розумінні є той, хто причетний і до володарювання, і до підкорення”.

*Давньогрецький філософ Арістотель
(IV ст. до н. е.)*

“Демократія пропонує правити кожному з нас, інакше кажучи, всі ми маємо владу втручатися в суспільні справи”.

*Іспанський філософ Х. Ортега-і-Гассет
(XIX ст.)*

“Завдання людини полягає у тому, щоб бути якомога кориснішою для свого оточення”.

*Український учений В. Вернадський
(XX ст.)*

**Після цього уроку
ви зможете:**

розповідати про діяльність політичних партій і громадських (неурядових) організацій;

визначати різницю між ними, використовуючи різні джерела інформації;

пояснювати, як громадяни можуть впливати на суспільство і владу через членство в політичних партіях і громадських організаціях.

1. ЧОМУ ВАРТО БУТИ АКТИВНИМИ

20.1. Подумайте і дайте відповідь

Багато молодих людей вважають, що залучення до громадських справ є нудним і навіть підозрілим. Вони говорять: “Шкода часу”, “І навіщо мучитися”, “Так нічого не змінити”, “Ті, хто там працює, напевно, мають якийсь приватний інтерес ...”

А що ви думаєте з цього приводу? Чи ви самі залучені до такої діяльності?

Чи можемо ми як пересічні громадяни впливати на владу? Коли під час виборів опускаємо бюлетені до урни, на мить ми стаємо справжніми господарями демократичної держави. Потім, однак, ця влада переходить до інших: Президента, депутатів Верховної Ради, членів міської або сільської ради, а ми змушені чекати кілька років, щоб знову хтось зацікавився тим, про що ми думаємо і чого хочемо. . . Але від нас, громадян, залежить, щоб обрані представники не забували про своїх виборців і реалізовували свої передвиборчі програми. Тому при здійсненні вибору ми маємо виходити не з того, що кандидат має симпатичне обличчя або роздає продукти виборцям, а з того, як він бачить свою місію як представника народу в органах державної влади. Важливо зіставляти **обіцянки** кандидатів швидко усунути наявні недоліки й вирішити проблеми з **реальним виконанням** їх. Відповідальне ставлення до виборів і до вибору це суттєва ознака зрілості й активності громадянина.

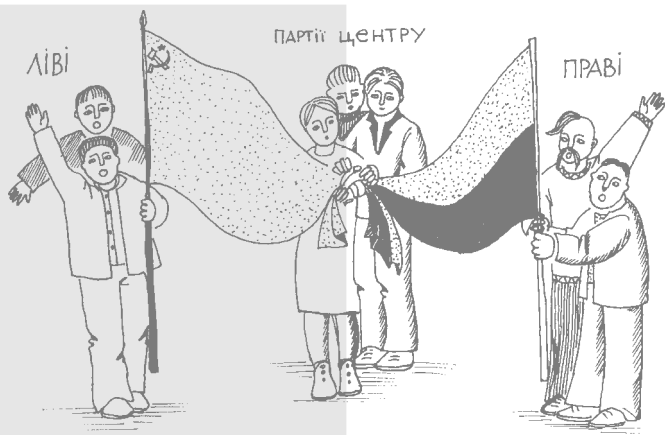
У період виборів можна почути розмови про низьку активність виборців, що свідчить про розчарування громадян в ефективності виборчого процесу. Проте в небажанні громадян іти на вибори криється небезпека. Вона полягає не в тому, що посади державних діячів залишаться незайнятими, а в тому, що офіційні особи, що обіймають ці посади, обиратимуться дедалі меншою кількістю виборців, а отже, презентуватимуть інтереси щораз вужчого кола громадян. У такому разі решта громадян муситиме погоджуватися з будь-якими результатами виборів. Отже, для демократії особливе значення має **активність громадян**, яка не зводиться суто до участі у виборах. Не менш важливим є привернення уваги влади до існуючих проблем, висловлення власних поглядів, протест проти помилкових і несправедливих рішень.

Громадянська активність нерідко буває не вигідною для чиновників і влади. Тільки активні громадяни змушують їх ухвалювати рішення, ініціюють вирішення нагальних проблем. Такі люди не зупиняються на **контролі влади**, часто-густо вони беруть справу у власні руки, бо відчувають, що це їхня власна держава.

Утім, поодинокі ми мало що здатні зробити. Тому люди об'єднуються в спілки, організації, партії, колективно обстоюючи свої інтереси перед владою та іншими впливовими силами. Ваші батьки, напевно, є членами професійних спілок, які мають стежити за тим, щоб адміністрація заводу чи установи не порушувала їхніх прав. Ви самі можете створити учнівську організацію для захисту своїх інтересів. Ваші вчителі також об'єднуються у профспілки або беруть участь у діяльності громадських об'єднань. Мабуть, хтось із ваших знайомих є членом політичної партії, релігійної громади, молодіжної організації. Ці об'єднання набагато сильніші за кожного з нас окремо. Вони слугують противагою державній владі. Всі

політичні партії, громадські організації та об'єднання, незалежні засоби масової інформації тощо називають *громадянським суспільством*. У демократичній країні громадянське суспільство діє незалежно від вказівок державної влади і водночас є протиположністю їй і помічником у вживанні корисних для людей заходів. Громадські організації допомагають органам влади в таких важливих справах, як охорона довкілля, підтримання порядку, збирання інформації та формулювання проблем, які необхідно якнайшвидше вирішити.

2. ЧОМУ ЛЮДИ ОБ'ЄДНУЮТЬСЯ В ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ

Політичною партією, згідно з Законом України “Про об'єднання громадян”, є об'єднання громадян-прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, які мають головною метою участь у виробленні державної політики, формуванні органів влади, місцевого та регіонального самоврядування і представництво у їх складі.

Структура будь-якої політичної партії містить ядро (керівники та найактивніші члени партії), рядових членів партії та прихильників, тобто тих, хто формально не є членами партії, але співчуває їй і підтримує у її діяльності.

У світі існують різні політичні системи, тобто можлива різна кількість політичних партій, різна структура і принципи їх участі в державному управлінні. Наприклад, у Радянському Союзі офіційно існувала лише Комуністична партія, інші були суворо заборонені. Однак у багатьох країнах соціалістичного табору, крім комуністичних, існували інші партії, які, проте, не відігравали значної ролі в державному управлінні. У Сполучених Штатах Америки діє чимало політичних партій, зокрема й комуністична, але найвпливовішими, такими, що майже цілком домінують у політичній системі, є Демократична і Республіканська партії.

Наявність принаймні двох рівноправних політичних партій у державі свідчить про політичний плюралізм і дає змогу громадянам

розглядати різні програми розвитку суспільства. Політична боротьба між партіями сприяє відкритості політичного процесу, поліпшує доступ усіх громадян до інформації про діяльність державної влади, допомагає людям із різних боків поглянути на одні й ті самі проблеми суспільного життя. У тих країнах, де діє велика кількість партій, пересічним людям легко заплутатися в їхніх назвах, програмах, спрямуваннях. Щоб розрізнити партії не лише за назвою, а й за характером їхніх ідей, прагнень і способів діяльності, існує кілька класифікацій.

Найпоширенішою у світі й найчастіше використовуваною в Україні є класифікація за ідеологічними спрямуваннями. За нею всі партії можуть бути розташовані в широкому спектрі від “лівих” (традиційно це партії, що сповідують соціалістичну ідеологію) до правих (націоналістичні, консервативні партії). Між цими крайнощами розташовуються партії центру, тобто, ті, що намагаються поєднати інтереси крайніх лівих і крайніх правих в одній програмі, задовольнити очікування якомога ширших верств населення з різними достатком, рівнем освіти, культурою тощо.

Ще одна класифікація — це за способом діяльності партії. Радикальні партії (в тому числі революційні) прагнуть глибоких і швидких змін у суспільстві, реформістські мають на меті поступове поліпшення суспільного життя, консервативні декларують бажання зберегти сучасний порядок без жодних перетворень, реакційні й переважно контрреволюційні відкидають будь-які зміни, виступають за повернення до попереднього стану суспільства.

Частина партій характеризується релігійним спрямуванням (християнські, мусульманські) або ставленням до чинної влади (легальні чи нелегальні, правлячі, опозиційні, умовно нейтральні) тощо.

Отже, будь-яку партію можна схарактеризувати за кількома системами одразу.

Партійна система в Україні після здобуття незалежності переживає процес свого становлення. Нині в Україні зареєстровано понад сто політичних партій. Більшість із них нечисельні за своїм складом і не мають стійкої підтримки виборців у всіх регіонах України. Вони нестабільні, тобто часто розпадаються і знову об’єднуються. Та попри їх велику кількість, зареєстровані в Україні політичні партії можна класифікувати за прийнятими у світі ознаками.

20.2. Виконайте та обміркуйте

Перед кожними виборами в Україні поширюють програми політичних партій, які братимуть у них участь. Знайдіть у газетах чи спеціальних виданнях програми кількох політичних партій України і спробуйте класифікувати їх за наведеними ознаками.

— Чи знайшли ви бодай одну партію, яку можна класифікувати лише за одним принципом?

— Чи виявили ви партії, які класифікуються однаково? Як ви гадаєте, чому вони не об'єднуються, незважаючи на свою схожість?

— Чи є серед ваших знайомих члени якихось політичних партій?

— Чи самі ви є прихильником якоїсь політичної партії? Чому саме цієї партії?

Як ви вважаєте:

— Чи можуть програми партій допомогти громадянам визначити їхню політичну спрямованість?

— Як знання про політичну спрямованість тієї чи іншої партії можуть використати пересічні громадяни?

— Яким чином знання про належність конкретної партії до певної частини політичного спектру можуть допомогти виборцям голосувати на виборах?

Політичні партії гуртують прихильників, визначають кандидатів на посади в органах влади і проводять кампанії з метою їх обрання, складають політичні програми для уряду, якщо мають більшість голосів, а також критикують урядові програми і пропонують альтернативні, якщо належать до опозиції (так називають партії та групи, які виступають проти правлячої партії або проти політики уряду). Політичні партії намагаються забезпечувати суспільну підтримку свого загального політичного курсу серед різноманітних верств населення, інформують суспільство про державні проблеми.

20.3. Виконайте та обміркуйте

Об'єднайтеся в групи по три особи. Оберіть для себе один із напрямів політичного спектру, до якого належать існуючі в Україні політичні партії: правий, лівий або центристський. Вигадайте політичне гасло, яке відбиває актуальні завдання вашої партії стосовно економічного та соціального розвитку України. Ваше гасло має бути водночас привабливим і забезпечувати вашій партії підтримку населення країни. Пригадайте відомі вам засоби пропаганди!

Занотуйте гасло на аркуші паперу й продекламуйте його класові.

Після виконання завдання обговоріть усіма групами, яке з гасел ви вважаєте найудалішим, чому.

20.4 Зробіть та поміркуйте

Об'єднайтеся в групи по 5–6 осіб. Ваша мета — створити власну політичну партію. Для цього скористайтеся інформацією, наведеною нижче. Підготуйтеся до представлення результатів своєї діяльності однокласникам та однокласницям.

Інформація

Створювати політичну партію можуть тільки особи у віці не менше 18 років. Їм треба зібрати не менше 1000 однодумців, які хочуть об'єднатися і готові поставити свої підписи під заявою про реєстрацію, скласти статут, в якому має бути назва партії, її мета та завдання, умови і порядок прийому та вибуття з партії, права і обов'язки учасників, джерела надходження і порядок використання коштів, які є партійною власністю, провести установчі збори та оформити їх рішення протоколом.

Для нової партії необхідна реєстрація, яка здійснюється через подання заяви її засновниками до органів юстиції, до якої додаються статут, протокол установчих зборів, дані про керівний склад.

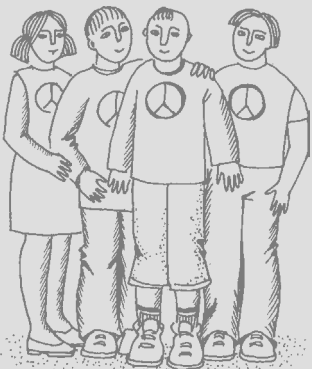
Політичні партії повинні додати свою програму.

Партії можуть мати свою затверджену символіку, яка не повинна відтворювати державні чи релігійні символи.

Отже вашим завданням є:

- Визначити, яку партію ви створюєте.
- Придумати їй назву.
- Скласти статут: хто є членами; за яких умов вони приймаються; фінансові джерела існування; права та обов'язки членів партії.
- Підготувати програму партії, де зазначити, якою є мета вашої партії; якими є її завдання (конкретні заходи, що будете здійснювати, коли об'єднаєтесь), як будете боротись за владу та як її використовувати.

„Грінпіс“

3. ЩО ТАКЕ ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ

Громадяни демократичного суспільства мають можливість вступати до численних недержавних організацій, асоціацій і добровільних груп. Їх називають *громадськими організаціями*. За Законом України “Про об'єднання громадян”, громадською організацією є об'єднання громадян для задоволення та захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національ-

но-культурних, спортивних та інших інтересів. Їх ще називають неурядовими, або неприбутковими організаціями (НУО або НПО). Головна відмінність громадських організацій від політичних партій полягає в тому, що вони не прагнуть брати безпосередню участь в управлінні державою, тобто не є державотворчими елементами політичної системи.

Право людей вільно вступати до співтовариств і організувати найрізноманітніші групи є засадничим для демократії. Інколи кажуть: “За умов демократії у нашому суспільстві існує і розвивається третій сектор”. *Перший сектор становлять державні структури, установи або організації* (міністерства, комітети, відомства тощо). *Другим сектором у державі називають бізнесові організації та підприємницькі структури* (заводи, фабрики, підприємства, фірми, фермерські господарства). *Третій сектор формують громадські організації та об’єднання громадян*. Через такі об’єднання ми можемо брати активну участь у суспільному житті, висловлювати свою громадську позицію. Усі ці сектори взаємопов’язані і впливають на політичне й економічне життя в Україні, на соціальне забезпечення та рівень життя людей.

Справжнє багатоманіття громадянського суспільства, що стає можливим завдяки демократії, створюють економічні співтовариства громадян (кооперативи, акціонерні компанії тощо), творчі, наукові, професійні спілки, товариства, благодійні організації та церкви, групи з охорони довкілля, недержавні установи та організації, недержавні засоби масової інформації тощо. Деякі громадські неурядові організації діють на місцевому рівні, деякі мають загальнонаціональний статус.

В авторитарному суспільстві практично всі організації такого типу контролює держава. Вона надає дозвіл на існування, здійснює тотальний контроль, їй звітуються в різних формах. У демократичному суспільстві взаємини між державою та громадськими організаціями визначені законом. Зв’язок між ними здійснюють Міністерство юстиції та місцеві органи державної виконавчої влади, в яких громадські організації різного спрямування мають зареєструватися. Недержавні організації не підлягають урядовому контролю; навпаки, чимало їх мають можливість впливати на уряд і вимагати від нього звіту.

За підрахунками фахівців, в Україні існує близько 5 тисяч асоціацій, фондів, спілок, благодійних організацій тощо. Наприклад, Асоціація практичних психологів України, Асоціація викладачів історії та суспільних дисциплін “Нова Доба”, Спілка журналістів України, ресурсний центр “Жінка для жінки” та ін. Деякі міжнародні громадські організації та рухи мають свої відділення в Україні —

наприклад, Всесвітній рух прихильників миру, екологічна організація “Грінпіс”, правозахисна організація “Міжнародна амністія”, “Лікарі без кордонів” тощо.

Об’єднання громадян представляють інтереси своїх членів у різноманітні способи: підтримуючи кандидатів на державні посади, беручи участь в обговоренні проблем, намагаючись впливати на ухвалення політичних рішень. Окремі особи як члени таких груп можуть чинити істотний вплив як у державних справах, так і в справах своїх співтовариств.

Документи розповідають...

Зі статті 2 Закону України “Про молодіжні та дитячі громадські організації”

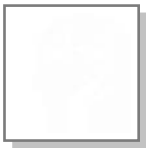
... молодіжні громадські організації-об’єднання громадян віком від 14 до 28 років, метою яких є здійснення діяльності, спрямованої на задоволення і захист своїх законних соціальних, економічних, творчих, духовних та інших спільних інтересів;

... дитячі громадські організації-об’єднання громадян віком від 6 до 18 років, метою яких є здійснення діяльності, спрямованої на реалізацію та захист своїх прав і свобод, творчих здібностей, задоволення власних інтересів, які не суперечать законодавству, та соціальне становлення як рівноправних членів суспільства.

Зі статті 4 Закону України “Про молодіжні та дитячі громадські організації”

Засновниками молодіжних та дитячих громадських організацій можуть бути громадяни України, а також іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, які досягли 15-річного віку...

Членами молодіжних та дитячих громадських організацій можуть бути громадяни України, а також іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах.

20.5. Виконайте та обміркуйте

Об’єднайтеся в групи по 5–6 осіб. Вашим завданням буде, виходячи з положень законодавства, створити дитячу або молодіжну громадську організацію.

Для реєстрації організації слід подати заяву від засновників, до якої додаються статут, протокол установчих зборів, дані про керівний склад, а також програма організації.

Громадська організація може мати затверджену символіку, яка не має відтворювати державні чи релігійні символи.

Отже, вам належить:

- визначити, яку організацію ви створюєте, дати їй назву;
- написати заяву про реєстрацію організації до Міністерства юстиції;
- скласти статут, відповідаючи на питання: якою є мета і завдання вашої організації; хто є членами; за яких умов вони приймаються; права та обов'язки членів; фінансові джерела існування;
- розробити символіку вашої організації.

Підготуйтеся до презентації результатів своєї діяльності серед однокласників та однокласниць.

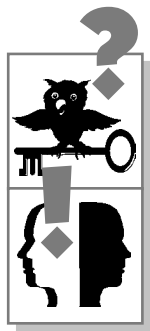
Перевірте себе

Обговоріть питання:

Що таке громадянське суспільство?

Як пов'язані громадянське суспільство і демократія? Для чого в громадянському суспільстві створюють політичні партії та громадські організації?

Чи є можливість вільно створювати й ставати членами об'єднання громадян тестом для демократії? Чому?

ПОНЯТТЯ І ТЕРМІНИ: активність громадян; контроль влади; політична партія; праві; ліві; центристи (поміrkовані); опозиція; громадська організація.

Це ви можете зробити самі

Прогляньте будь-яку свіжу газету:

- Про які політичні партії чи громадські організації йдеться на її шпальтах? Якого типу повідомлення стосовно політичних партій та громадських організацій ви знайшли?
- Що ви можете сказати про їхню діяльність та роль у суспільстві?
- Чи з'явилося у вас бажання приєднатися до них, чому?

Стисло занотуйте результати.

ЯК ГРОМАДЯНИ БЕРУТЬ УЧАСТЬ У ЖИТТІ СУСПІЛЬСТВА ТА ЗАХИЩАЮТЬ СВОЇ ПРАВА

Як захистити свої права в нашій країні

Які засоби впливу на громадське життя можуть використовувати громадяни

“Кожен громадянин повинен, в міру своїх можливостей, спрямовувати свої прагнення на те, щоб бути здатним володарювати у своїй власній державі”.

*Давньогрецький філософ Арістотель
(IV ст. до н. е)*

“Людина цінна для суспільства лише настільки, наскільки вона служить цьому суспільству”.

*Французький письменник А. Франс
(XIX–XX ст.)*

**Після цього уроку
ви зможете:**

розповідати, як можна захистити права громадянина в Україні;
пояснювати, які засоби впливу на громадське життя можуть використовувати громадяни;
брати участь у різних формах громадської діяльності.

1. ЯК ЗАХИСТИТИ СВОЇ ПРАВА В НАШІЙ КРАЇНІ

Зрозуміло, що в кожній державі, демократичній чи ні, права і обов'язки громадян дещо відрізняються. А що робити, якщо наші права порушуються?

21.1. Подумайте і дайте відповідь

Чи доводилося вам у своєму житті потрапляти до ситуацій, коли ваші права чи права ваших рідних і знайомих порушувалися?

Чи намагалися ви захистити свої права? Як саме? Що робити, коли права людини і громадянина порушують представники органів влади?

Якщо проблема пов'язана із захистом прав та свобод громадян, несправедливим законом або політикою самої держави, то існують законні способи її вирішення із застосуванням державних процедур: звернення до суду, до міжнародних організацій, насамперед правозахисних, до депутатів різних рівнів. У кожній демократичній державі на захисті прав людини стоять *незалежні суди*. Їх завдання — перевіряти, чи виконавча влада діє у межах права, і захищати права громадян.

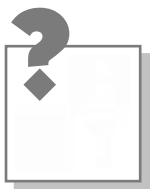
Якщо громадянин України вважає, що його права порушені іншими особами або державною владою, то він шукає справедливості у суді, подаючи відповідну заяву.

До державних органів, які згідно з Конституцією України зобов'язані захищати й гарантувати права і свободи людини, належать:

- Верховна Рада України,
- Президент України,
- Кабінет Міністрів України,
- центральні та місцеві органи державної виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, органи міліції,
- служба безпеки, прокуратура, суд.

Конституція України 1996 року започаткувала посаду *Уповноваженого Верховної Ради з прав людини*, обов'язком якого є захист прав і свобод, проголошених Конституцією, законами і міжнародними угодами України, запобігання порушень прав і свобод людини.

Якщо людина вичерпала всі можливості захисту прав на рівні своєї країни, це ще не остаточна поразка. Вона може подати скаргу до *Європейського Суду* в місті Страсбурзі. Він розглядає індивідуальні скарги громадян держав, що входять до *Ради Європи* і визнають рішення цього суду. Головною функцією Європейського Суду є захист прав і свобод людини, гарантованих Європейською конвенцією про права людини і основні свободи.

21.2. Подумайте і дайте відповідь

Прочитайте уважно наведені дані.

За даними опитування, проведеного Інститутом політики у 2000 році:

1. Дві третини громадян не вважають Україну державою, в якій дотримуються права і свободи людини;
2. Тільки 2,5 відсотка респондентів змогли назвати близько 20 прав і свобод, які вони мають, причому найвідомішими є права, що стосуються повсякденного життя: право на працю (це найбільш

відоме право) знають 70% опитаних, на охорону здоров'я 50,5%, на освіту 49%, на соціальний захист 19,2% на свободу світогляду та віросповідання 13,2%, право на громадянство та зміну громадянства 4,4%, право на навчання рідною мовою та вивчення рідної мови 1,5%, свободу об'єднання в партії та громадські організації 0,9%, право оскаржити в суді рішення, дії або бездіяльність органів влади і самоврядування, посадових і службових осіб 0,8%;

3. Жоден з респондентів не назвав: право оскаржити в суді своє затримання чи арешт, право захищати свої права і свободи всіма незабороненими законом способами, подавати індивідуальні або колективні звернення або особисто звертатись до органів державної влади і до посадових осіб, право звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, право отримувати інформацію про себе в органах державної влади тощо;
4. Населення переважно знає, куди треба звертатися в разі порушення прав, проте в середньому чверть опитаних не змогли сказати, до кого звертатися при порушенні конкретних прав і свобод;
5. У разі порушення прав і свобод дві третини громадян України нікуди не звертаються.

Як ви вважаєте, чи існує зв'язок між рівнем обізнаності населення і рівнем дотримання прав і свобод в Україні, між рівнем обізнаності й активності населення щодо захисту своїх прав і свобод? Який саме?

Які думки відносно майбутнього нашої країни викликають ці дані?

Які завдання стоять перед усіма громадянами України, виходячи з цих даних?

2. ЯКІ ЗАСОБИ ВПЛИВУ НА ГРОМАДСЬКЕ ЖИТТЯ МОЖУТЬ ВИКОРИСТОВУВАТИ ГРОМАДЯНИ

Конституція України та її законодавство надають громадянам право і можливості впливу на громадське життя. Вони надані нам, наприклад, у Конституції і Законах України “Про друковані засоби масової інформації” та “Про звернення громадян”.

Документи розповідають ...

Стаття 2 Закону України “Про друковані засоби масової інформації”

Свобода слова і вільне вираження у друкованій формі своїх поглядів і переконань гарантується Конституцією України і відповідно до цього Закону означають право кожного громадянина вільно і незалежно шукати, одержувати, фіксувати, зберігати, використовувати та поширювати будь-яку інформацію за допомогою друкованих засобів масової інформації.

Із Закону України “Про звернення громадян”

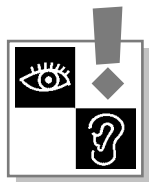
Громадяни України мають право звернутися до органів державної влади, місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, засобів масової інформації, посадових осіб відповідно до їх функціональних обов'язків, із зауваженнями, скаргами та пропозиціями, що стосуються їх статутної діяльності, заявою або клопотанням щодо реалізації своїх соціально-економічних, політичних та особистих прав і законних інтересів та скаргою про їх порушення.

Звернення громадян можуть бути індивідуальні чи колективні, усні чи письмові, передані особисто чи відправлені поштою. Громадянам слід брати до уваги, що надсилати письмові звернення треба з повідомленням про вручення, або реєструвати у відповідній посадовій особі. Термін розгляду звернень громадян від 15 до 30 днів із дня надходження, у випадку переадресування іншим посадовим особам — не більше 45 днів.

Забороняється пересилати скарги чи зауваження на розгляд тим посадовим особам, яких вони стосуються. Анонімні звернення не розглядаються. Неправильно оформлені звернення відсилаються адресату. Посадові особи зобов'язані письмово повідомити громадянина про результати перевірки заяви чи скарги і суть прийнятого рішення.

Зверніть увагу!

Звернення (листи, скарги, пропозиції, заяви, прохання) громадян до державних службовців, організацій та установ складаються за наступною формою:

Адреса органу
або посадової особи
Прізвище, імя, по-батькові,
місце проживання громадянина

ЗВЕРНЕННЯ

(суть порушеного питання, зауваження, пропозиції, заяви чи скарги, прохання чи вимоги)

Дата

Підпис

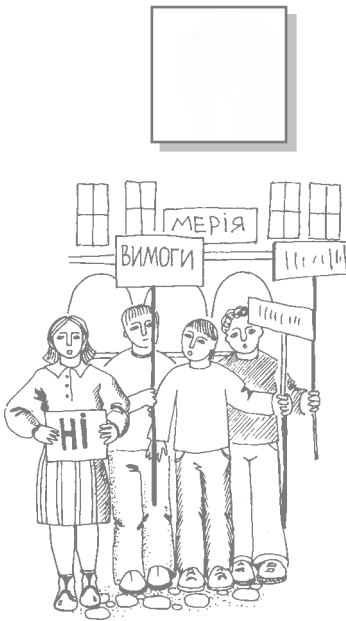
21.3. Виконайте та обміркуйте

Уявіть собі, що ви живете в містечку Зеленогай на красивій затишній вулиці, де багато дерев і квітів. Одного ранку на вулиці з'являються будівельники, які повідомляють вас, що вашу вулицю будуть розширювати і перетворять на велику міжміську автомобільну трасу. Вам не подобається ця ідея. Щоб захистити свої права, ви разом з іншими громадянами вирішуєте звернутися до місцевої влади, а також до засобів масової інформації.

Об'єднайтеся в малі групи й обговоріть, куди ви можете звернутися в такому разі. Користуючись наведеними документами і зразком звернення, складіть відповідні звернення і поясніть, які наслідки матиме ваше звернення, які ще заходи можна вжити в такому випадку.

Якщо ці засоби використані але мета не досягнена, то застосовують недержавні, ненасильницькі методи впливу, серед яких:

- **мирні демонстрації, марші та походи** — їх учасники висувують різні конкретні вимоги;
- **збори та мітинги**, що також пов'язані з певними вимогами;
- **пікетування** — чергування невеликих груп людей біля урядових будинків або біля закладу, де відбувається страйк, щоб поінформувати населення;
- **кампанії у засобах масової інформації** — публікації статей у газетах, виступи на радіо і телебаченні з метою привернення уваги, формування громадської думки в країні та за кордоном;
- **бойкоти** — відмова від певних дій, наприклад від участі у виборах;
- **громадянська непокоря** (бойкот несправедливих законів та політики держави) — відмова від виконання цих законів і розпоряджень державних органів;

- **акції протесту** проти певних рішень і солідарності з певними подіями в країні та за кордоном;
- **громадянська ініціатива** — не завжди треба боротися проти чогось або когось. Інколи для вирішення проблеми достатньо щось зробити самим.
- **лобіювання** — сприяння проходженню проекту, його відхиленню чи зміні існуючого закону. Зазвичай використовують доведення переконливої інформації до законодавців, щоб схилити їх до бажаних для лобіюючої сторони дій;
- **страйк** — радикальний метод вирішення колективних трудових суперечок (конфліктів) заради захисту соціально-економічних прав та інтересів. Згідно з Конституцією України, політичні страйки заборонені.

Усі ці методи — можливості реалізації різних прав людини: свободи думки, слова, друку, права на інформацію, права на мітинги, демонстрації, асоціації та об'єднання.

Беручи участь у Суспільній Акції школярів України „Громадянин”, проблемною своєю дослідження обрали критичну ситуацію, що склалася із забрудненням Вашим підприємством єдиного у нашому місті ставка.

Зібраний нами у ході дослідження матеріал (копії додаються) говорить про причетність підприємства до цієї екологічної катастрофи.

Просимо вас розглянути питання припинення викиду брудних відходів в ставок лише як екстремно необхідного

1. Які форми громадянської активності зображені на цих фото?
2. Яка мета учасників акцій, що зображені на цих фото?
3. Чи зустрічалися ви з подібними заходами в своєму житті?

21.4. Виконайте та обміркуйте

Об'єднайтеся в 6 груп і продемонструйте різні легальні форми вирішення (чи протесту) суспільно значущої проблеми. Це може бути, наприклад, будівництво промислового об'єкту на території парку, впровадження нового місцевого податку з власників домашніх тварин, приватизація приміщення музичної школи тощо.

I група готує й організовує демонстрацію;

II група пише листа або звернення до офіційних органів влади;

III група готує серію плакатів, листівки із закликами до вирішення питання;

IV група пише повідомлення (статтю) в пресу;

V група готує і проводить пікетування і митінг.

Групи мають домовитися про порядок дій протесту або підтримки, оскільки вони відбуватимуться з метою впливу на місцеву владу.

VI група — це представники органів місцевого самоврядування, які готують відповідну табличку, визначають критерії оцінки, а потім оцінюють різні форми впливу на владу, продемонстровані I–V групами, з огляду на те, наскільки вони справді можуть вплинути на вирішення проблеми.

Після виконання завдання визначте, який шлях впливу на владу ви вважаєте найефективнішим, у чому переваги й недоліки кожного методу впливу.

Через вибори до парламенту, громадські ініціативи, звернення до президента та уряду громадяни можуть вплинути на суспільне життя. На жаль, українські громадяни звикли до думки, що від них нічого не залежить, і стали байдужими до суспільних справ. Сьогодні знайдеться не так уже й багато людей, які не тільки хочуть змінити життя на краще, скористатися правами людини і громадянина, а й знають, як це зробити. Особливо важливо це знати і вміти на місцевому рівні, у своїй територіальній громаді.

Перевірте себе

1) Придумайте невеличке оповідання (не менше 10 речень) зі словосполученнями: “права і свободи людини”, “демократія”, “громадянське суспільство”, “громадянин”, “держава”, “громадянська активність”, “громадські організації”.

2) Обговоріть питання.

Які можливості мають громадяни для впливу на владу?

Чому саме громадські організації через свою гро-

мадську активність намагаються впливати на ухвалення рішень?

Чому державні або бізнесові структури не можуть цього робити? Що буде, якщо держава ухвалюватиме рішення самотійно, без огляду на громадську думку?

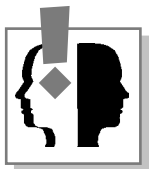
Для чого необхідна громадська активність?

Чи є взаємодія між політичними партіями, громадськими організаціями та громадянами свідченням демократичності суспільства? Чому?

Що потрібно для успішної взаємодії державної влади і громадян?

ПОНЯТТЯ І ТЕРМІНИ: незалежні суди; Уповноважений Верховної Ради з прав людини; Європейський суд; мирні демонстрації, марші та походи; збори та мітинги; пікетування; кампанії у засобах масової інформації; бойкоти; громадянська непокора; акції протесту і солідарності; громадянська ініціатива; лобіювання; страйк.

Це ви можете зробити самі

Уявіть собі, що ви щойно приїхали до новоствореної демократичної країни. Раптом ви почули розмову між громадянами, які живуть у цій країні:

- Демократія означає, що уряд усіх забезпечить їжею та житлом!
- Я це бачу не так! Демократія забезпечить кожного можливістю мати роботу й житло. Тож від кожного особисто залежатиме, чи скористається він цією можливістю.
- Я вважаю, що демократія зробить багатьох лінивими. Якщо уряд забезпечить усім необхідним, хто захоче працювати? Люди зазвичай працюють заради задоволення своїх потреб.
- У демократичній державі ті, хто має власність, мають підтримувати тих, хто нічого не має. Демократія це один із шляхів забезпечення соціальної справедливості.
- Демократія не може вирішити всіх проблем країни за один день. На це знадобиться деякий час, але свобода, надана людям, врешті-решт принесе свої плоди.
- Демократія має забезпечити краще життя людям, інакше її доведеться замінити на інший суспільний лад.

Напишіть коротке есе, відповідаючи на запитання:

Що ви думаєте про кожну з цих думок?

Який з поглядів відповідає вашому уявленню про демократію?

Чого ви очікуєте від демократії для України?

Чого ви очікуєте від демократії для себе?

ГРОМАДЯНИ, ЗРОБІМО ЩОСЬ...

**Як територіальні
громади
вирішують свої
проблеми**
**Як можна брати
участь у житті
громади**

“Перш ніж займатися політикою, кожній людині варто зайнятися вдосконаленням власного життя”.

*Російський письменник Л. Толстой
(XIX–XX ст.)*

“Громада — великий чоловік”.

Українське прислів'я

**Після цього уроку
ви зможете:**

**розповідати про роботу місцевої ради;
пояснювати, як люди можуть брати участь
у самоврядуванні, та визначати конкретні шляхи
впливу громадян на органи місцевої влади;
виробити власну позицію стосовно важливості
участі в житті громади і самоврядуванні.**

1. ЯК ТЕРИТОРІАЛЬНІ ГРОМАДИ ВИРІШУЮТЬ СВОЇ ПРОБЛЕМИ?

22.1. Виконайте та обміркуйте

Разом з однокласниками чи друзями завітайте до будинку місцевої Ради. Зверніться до секретаря та дізнайтеся, які комісії створені депутатами вашої місцевої Ради і хто їх очолює.

Об'єднайтеся в групи і після попередньої домовленості спробуйте з'ясувати, які завдання і як саме виконують такі комісії.

Приготуйтеся розповісти про діяльність комісій у класі або написати статтю в шкільну чи місцеву газету.

Виборче право України надає громадянам можливість висувати своїх обранців не тільки до найвищого представницького органу країни, а й до різних органів самоврядування. Сільські, селищні, міські ради, подібно до Верховної Ради України, обираються громадянами на 4 роки і проводять свою роботу сесійно. Обрані депутати

обговорюють проблеми й ухвалюють рішення на спільних пленарних засіданнях — сесіях. Такі рішення мають ухвалюватися після ознайомлення з висновками та рекомендаціями створених з числа депутатів постійних комісій.

Як правило, в кожній місцевій раді є окрема, дуже важлива комісія, без діяльності якої неможливо виконати завдання, поставлені виборцями перед місцевими депутатами. Це комісія з питань фінансів і бюджету. (Бюджет — сукупність доходів та видатків у державі, місцевій громаді, установі, організації, сім'ї).

У наш час точиться низка дискусій з приводу того, в якому бюджеті — загальнонаціональному, обласному, районному чи суто місцевому має зосереджуватися більшість коштів. Одні вважають, що гроші, зосереджені в державному бюджеті, використовуватимуться більш справедливо, оскільки розподілятимуться між усіма жителями країни. Інші обстоюють точку зору, що доцільнішим є використання на місцях тих коштів, які заробила громада. Часто можна почути від дорослих, що немає жодної різниці, де саме зосереджені гроші — аби проблеми вирішувалися.

22.2. Виконайте та обміркуйте

Обговоріть зі своїм сусідом чи сусідкою по партії (батьками) список статей бюджету, необхідних для добробуту вашої територіальної громади. Він має складатися з двох частин.

1) необхідні витрати для задоволення потреб мешканців;

2) необхідні податки для діяльності місцевого самоврядування.

Порівняйте своє уявлення про місцевий бюджет з реальним, ухваленим вашою місцевою радою у минулому чи поточному році.

1. Що зображено на фото?
2. Чи зустрічалися ви з подібною ситуацією в житті?
3. Як пов'язаний сюжет фотографії з темою уроку?

2. ЯК МОЖНА БРАТИ УЧАСТЬ У ЖИТТІ ГРОМАДИ

Суттєвим чинником впливу на діяльність місцевих органів влади є активність громадян та їх обізнаність з місцевими проблемами та шляхами їх вирішення — так звана громадська думка.

22.3. Виконайте та обміркуйте

Довідайтесь, як жителі вашого села (міста) оцінюють старанність влади.

Об'єднайтеся в малі групи. Підготуйте анкету для вивчення громадської думки. Проведіть анкетування групи громадян з 20–25 осіб, насамперед ваших батьків та знайомих.

Можлива така форма анкети:

А н к е т а (зразок)

Місцеві проблеми	6	5	4	3	2	1
Водопостачання						
Прибирання сміття						
Енергопостачання						
Утримання парків і зелених зон						
Охорона громадського порядку						
Господарський розвиток						
Усунення безробіття						
Утримання закладів культури і спорту						
Утримання дитячих садків і шкіл						
Підтримка місцевих газет, радіо, ТВ						
Доступність представників місцевої влади						
Ваші варіанти						

Шановні мешканці!

Оцініть, будь ласка, як місцева влада виконує свої зобов'язання стосовно вирішення наступних проблем. Для оцінки скористайтеся шкалою:

6 – дуже добре;

5 – майже добре;

4 – задовільно;

3 – погано;

2 – дуже погано;

1 – важко визначитися.

Анкету роздайте знайомим та сусідам, пояснивши мету своєї роботи. Зберіть її за кілька днів, проаналізуйте і підготуйтеся презентувати результати перед класом (за можливості — у місцевій пресі або на зустрічі з представниками місцевої влади).

Що, на вашу думку, слід зробити для поліпшення становища?

Які суспільні проблеми можна побачити на фотографії?

Пам'ятайте, що не тільки критика, а перш за все зацікавленість у вирішенні проблеми, пошук найкращих для цього способів і добір здатних до їх реалізації людей, не звинувачення когось у недієздатності, а готовність самим покласти на себе відповідальність, — ось реальні шляхи поліпшення життя спочатку в найближчому осередку, а потім і в країні загалом.

Згідно з Законом України “Про місцеве самоврядування в Україні”, громадянам надається право і можливість впливати на місцеву владу законним мирним шляхом.

Документи розповідають...

Зі статті 9 Закону України “Про місцеве самоврядування в Україні”

Члени територіальної громади мають право ініціювати розгляд у раді (в порядку місцевої ініціативи) будь-якого питання, віднесеного до відання місцевого самоврядування.

Місцева ініціатива, внесена на розгляд ради у встановленому порядку, підлягає обов'язковому розгляду на відкритому засіданні ради за участю членів ініціативної групи з питань місцевої ініціативи.

Зі статті 13 Закону України “Про місцеве самоврядування в Україні”

Територіальна громада має право проводити громадські слухання — зустрічатися з депутатами відповідної ради та посадовими особами місцевого самоврядування, під час яких члени територіальної громади можуть заслуховувати їх, порушувати питання та вносити пропозиції щодо питань місцевого значення, що належать до відомо місцевого самоврядування.

Громадські слухання проводяться не рідше одного разу на рік.

Пропозиції, які вносяться за результатами громадських слухань, підлягають обов'язковому розгляду органами місцевого самоврядування.

22.4. Виконайте та обміркуйте

Об'єднайтеся в групи А, Б, В і на підставі даних анкети спробуйте виконати наступні завдання:

- А. До якої комісії місцевої ради ви звернулися б для вирішення зазначених в анкеті проблем? Спробуйте написати текст заяви-звернення або телефонної розмови до депутатів такої комісії.*
- Б. Як ви вважаєте, яка з зазначених в анкеті проблем заслуговує на розгляд у порядку громадських слухань? Кого з депутатів та посадових осіб місцевого самоврядування ви запросили б на таке громадське слухання? Аргументуйте свій вибір.*
- В. Яку ініціативу ви з однокласниками можете висунути? Аргументуйте свій вибір. Від уявної ініціативної групи підготуйте текст письмового звернення або виступ на засіданні місцевої ради з пропозиціями розглянути поставлену вами проблему.*
- Які почуття викликала у вас участь у цій роботі? Як ви вважаєте, що потрібно для того, щоб жителі вашого села, селища, міста користувалися наданими законом правами і були суспільно активними? Чи можна відчувати від такої діяльності задоволення, якщо не отримувати за неї грошової винагороди? Чому?*

Іноді громадяни розчаровуються в таких методах впливу, вважаючи їх громіздкими й такими, що не забезпечують швидкого вирішення проблем. Тоді можна обрати інші, дозволені законодавством методи: пікетування органів влади, маніфестації та демонстрації, відкликання депутатів, котрі не виконують своїх обов'язків, вплив засобів масової інформації.

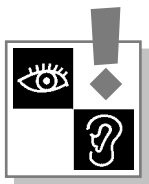
Управління народом за допомогою народу означає, що громадяни демократичного суспільства поділяють не тільки його блага. Покладаючи на себе тягар самоврядування, сьогоднішнє покоління громадян прагне зберегти для майбутнього здобутий ним скарб особистої свободи, прав людини і справедливого законодавства. У кожному суспільстві й у кожному поколінні народ має знову і знову виконувати роботу демократії звертатися до принципів минулого і застосовувати їх у практиці нового століття і суспільства, що змінюється.

Перевірте себе

Обговоріть питання.

Чи погодилися б ви відпрацювати бодай два дні на місяць на загальне благо свого селища, села або міста? Чи слід, на вашу думку, ввести такий обов'язок для кожного жителя вашого міста або села?

Зверніть увагу!

Участь в управлінні державою, почуття любові до Батьківщини починається з невеличких справ задля загального блага вашого міста, селища, села. Право на місцеве самоврядування, записане в Конституції України, не може бути дієвим без вашого обов'язку брати участь у вирішенні загальних справ!

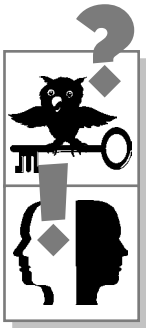
1. Які заходи місцевого самоврядування здійснювалися у вашому селі, районі, місті?
2. Чи брали ви в них участь?

- ▶ Спробуйте ознайомитися з законами, що регулюють місцеве самоврядування: Конституція України (розділ IX), Закон “Про місцеве самоврядування в Україні”.
- ▶ Зверніться до органів місцевого самоврядування і дізнайтеся, які важливі завдання стоять перед вашим містом чи селом. Ви можете й самі знайти загальну справу, яка вам до душі. Покладіть на себе відповідальність за цю справу, запросіть до співпраці своїх друзів і всіх зацікавлених людей, а також представників органів місцевого самоврядування. Створіть асоціацію, раду чи ініціативну групу для вирішення цієї справи. Складіть план дій і почніть діяти. Спробуйте винести обговорення цієї справи на загальні збори. Тісно співпрацюйте з органами місцевого самоврядування.
- ▶ Серед загальних справ можуть бути питання обладнання дитячого садка, дитячого або спортивного майданчика, організація самоврядування в школі, благоустрій і озеленення міста чи села, захист від злочинності тощо.

- » Беріть активну участь в обговоренні та вирішенні спільних проблем на зборах мешканців. Було б корисно обговорювати місцеві справи в школі, класі. Такі обговорення допомагають зрозуміти один одного, знайти спільні інтереси і проблеми, відчути єдність, підтримку, необхідність у спільних діях. Можливо, саме вам варто проявити ініціативу щодо зборів мешканців. Залучайте до обговорення місцеві газети, радіо, телебачення.
- » Подумайте, чи не доцільно створити громадське самоврядування — раду вашого будинку, вулиці, мікрорайону, школи, класу — це допомагає вирішити спільні проблеми вдома і в школі (наприклад, чистота і порядок, виховання дітей, навіть захист від злочинів). Виявляйте ініціативу!
- » Беріть участь у місцевих референдумах та виборах, намагайтеся якомога більше дізнатися про кандидатів — із ними ви працюватимете й житимете.
- » Ви можете написати проект рішення місцевої ради щодо вирішення гострого питання, зібрати під ним підписи і представити цей проект місцевій раді або іншому органу місцевого самоврядування.
- » Ви можете запропонувати й інші шляхи вирішення місцевих проблем і потреб. Але треба мати на увазі, що брати участь у виборах і референдумах ви зможете з 18 років. Решта форм участі в місцевому і громадському самоврядуванні не обмежені віком.

ПОНЯТТЯ І ТЕРМІНИ: територіальна громада; місцеве самоврядування; бюджет.

Це ви можете зробити самі

1) Прогляньте одну-дві місцеві газети. Знайдіть повідомлення про приклади активності громадян у засобах масової інформації. У чому вона полягала? Чи результативними були заходи громадян? Коротко занотуйте отриману інформацію.

2) Запитайте своїх батьків, які форми дитячого самоврядування вони пам'ятають зі свого дитинства. Як були побудовані ті органи? Чим займалися органи дитячого самоврядування в їхній школі, класі, районі? Чи брали батьки участь у цій роботі? Чому?

ДЕМОКРАТІЯ ПОЧИНАЄТЬСЯ ЗІ ШКОЛИ

**Навіщо школі потрібне самоврядування
Як розбудувати органи самоврядування
у вашій школі**

**Після цього уроку
ви зможете:**

“Бути! Жити! Творити! Світити вільною душею!”

*Перший Президент України, історик,
громадський діяч М. Грушевський
(XX ст.)*

**пояснювати, що таке учнівське самоврядування;
обговорювати структуру та функції
самоврядування;
почати створення органів самоврядування у вашій
школі, класі.**

1. НАВІЩО ШКОЛІ ПОТРІБНЕ САМОВРЯДУВАННЯ

23.1. Виконайте та обміркуйте

Готуючись до уроку, проведіть у своєму та паралельному класах анкетування. Для узагальнення результатів знайдіть двох бажаних, які заздалегідь зберуть анкети і виконають цю роботу.

АНКЕТА

— Чи є у нашій школі учнівське самоврядування? Назвіть відомі вам органи учнівського самоврядування в школі.

— Чим вони займаються?

— Ваша власна участь у громадському житті в школі, ваше ставлення до цього:

— відчуваєте потребу працювати на благо людей, на користь своєї школи;

— виконуєте тільки те, що доручають.

— У чому виявляється ваша турбота про однокласників, про імідж класу, школи?

— Як будувати шкільне життя на засадах демократизації, гуманізації?

— Як спонукати учнів у школі до творчої та практичної діяльності?

— Якби у школі був оголошений конкурс проектів “Учнівське самоврядування”, що б ви запропонували?

В час, коли процеси демократизації торкнулися всіх сфер суспільного життя, освіта загалом і школа, зокрема, не можуть залишатися поза їх впливом. Невід’ємною складовою демократизації навчання є **учнівське самоврядування**, яке має багату і повчальну історію в нашій країні і в усьому світі.

Перші згадки про учнівське самоврядування пов’язані із давньогрецькою школою та іменами філософів Платона і Арістотеля. В українській історії освіти демократичні засади розвивалися з XVII століття у братських школах, де створювались окремі “молодячі” братства, до яких входили всі учні школи. Учні обирали свою управу, присягалися Україні бути патріотами і чесними людьми, шанувати свій народ, привчалися до самостійності.

У сучасному світі учнівське самоврядування доволі поширене і має цікаві традиції, особливо в таких країнах як Данія, Англія, Польща, Канада. Інколи школярі різних країн збираються разом і обговорюють спільні проблеми шкільного життя. На одній із таких зустрічей у 2000 році були присутні учні та вчителі України, Росії та Голландії. Вони обговорили та запропонували світовій громадськості проект Міжнародної шкільної Конституції.

Документи розповідають...

Міжнародна шкільна конституція

Ми, учні та вчителі з України, Польщі, США та Голландії, зібралися разом, щоб розробити проект Міжнародної шкільної Конституції.

1. ВСТУП

1.1. Ця Конституція є основним законом шкільного життя.

Вона ґрунтується на Міжнародній Конвенції про права дітей ООН, а також на Конституціях країн у розділі про освіту.

Ця Конституція ґрунтується на взаємній повазі всіх учасників шкільного життя (шкільного співтовариства).

1.2. У цій Конституції вжито такі поняття:

1.2.1. *Права*: право — це можливість здійснити чийсь бажання, потреби та свободи, якщо вони не суперечать інтересам інших людей і законам країни.

1.2.2. *Обов’язки*: обов’язок — це необхідність створювати найсприятливіші умови для реалізації іншими людьми своїх прав.

Обов'язки — це правила, яких має дотримуватися кожен.

1.3. Ця Конституція адресована всім категоріям учасників шкільного навчально-виховного процесу.

1.4. Мета Конституції — забезпечити найсприятливіші умови шкільного життя для всіх, чия діяльність пов'язана зі школою.

2. ПРАВА ТА ОBOB'ЯЗКИ

2.1. Вступ

Права та обов'язки викладені для того, щоб:

- дотримуватись структури та запобігати хаосу;
- дати людям у школі почуття задоволення та безпеки;

- забезпечити знання кожним своїх прав;

- встановити демократію у школі.

2.2. Основні права учнів

Кожен учень має право:

- висловлювати свою думку;

- обирати та бути обраним до шкільної ради;

- брати участь у доборі вчителів для школи;

- вибирати шкільну форму та зовнішній вигляд;

- одержувати обґрунтування своїх оцінок;

- подавати скарги.

2.3. Основні обов'язки учнів

Кожен учень зобов'язаний:

- бути ввічливим і дотримуватися норм поведінки, встановлених у співтоваристві;

- старанно вчитися;

- виконувати рішення, ухвалені вищими органами управління в школі.

2.4. Усі скарги розглядає спеціальна комісія.

3. ПРОЦЕС УХВАЛЕННЯ РІШЕНЬ У ШКОЛІ

3.1. В ухваленні рішень беруть участь:

- учні;

- батьки;

- вчителі;

- працівники, що забезпечують навчальний процес;

- адміністрація.

3.2. Кожна з вищезгаданих категорій обирає своїх представників.

3.3. Функції шкільного органу, який ухвалює рішення:

- ухвалювати загальні рішення;

- забезпечувати добрі взаємини між різними категоріями в школі;

— вносити до адміністрації пропозиції щодо ухвалення рішень;

— розробляти правила щодо заохочень і покарань.

3.4. У школі має діяти незалежна комісія з питань конфліктів.

4. Цей документ (ця Конституція) може вдосконалюватися школами з урахуванням їхньої специфіки.

23.2. Подумайте і дайте відповідь

— Чи згодні ви з текстом цієї Конституції? З якими положеннями? Чому?

— Чи вважаєте ви за необхідне щось змінити або додати в цьому тексті? Що саме?

— Чи хотіли б ви запровадити її у своїй школі? Чому?

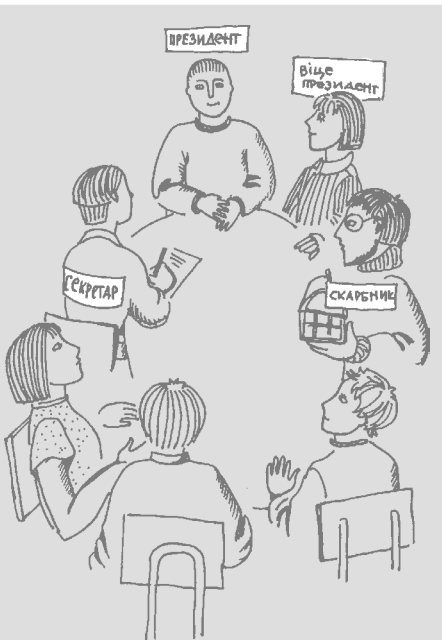
— З чого б ви почали процес її запровадження?

Орган учнівського самоврядування ваших польських ровесників, що існує у більшості шкіл, називається Учнівською Радою. Вона складається з 7 учнів — президента, віце-президента, секретаря, скарбника та ще трьох членів. До її компетенції належить утворення й організація діяльності створених у школі комісій та секцій, випуск шкільної газети, представлення інтересів учнів у раді школи, проведення певної господарської та фінансової діяльності.

Крім Учнівської Ради, в школі функціонує Рада представників самоврядування класів. Вона займається організацією чесних та справедливих виборів, затвердженням статуту самоврядування і правил для учнів, утвердженням складу комісій та секцій, розробленням напрямів їх роботи, виборами з числа вчителів опікуна органів самоврядування учнів.

Серед комісій, які створені в польських школах, є не тільки ті, що стосуються навчання, дозвілля, спорту тощо, а й конче важлива комісія з охорони прав учня. Як правило, є серед них і так звана ревізійна комісія, яка контролює діяльність органів учнівського самоврядування.

Отже, як бачимо, **самоврядування** у школі — це особливий спосіб організації життя учнівського колективу, який реалізується у залученні всіх

його членів до планування, організації та контролю за навчальною та іншими видами діяльності у стінах школи.

Пошвавленню активності шкільної молоді сприяє створення відповідного законодавства, насамперед щодо засад самоврядування, закладених Конституцією України.

Документи розповідають...

Зі статті 51 Закону України “Про освіту”

Учні мають право на:

- доступ до інформації в усіх галузях знань;
- особисту (або через своїх представників) участь у громадському самоврядуванні;
- участь в об’єднаннях громадян.

Зі статті 63 Закону України “Про загальну середню освіту”

Вищим колегіальним органом громадського самоврядування у загальноосвітньому навчальному закладі є загальні збори (конференція) учасників навчально-виховного процесу, які скликаються не рідше одного разу на рік.

Зі статті 64 Закону України “Про загальну середню освіту”

У період між зборами (конференціями) діє рада загальноосвітнього навчального закладу, діяльність якого регулюється статутом загальноосвітнього навчального закладу, і в якій пропорційно представлені педколектив, учні (вихованці) 2–3 ступеня, громадськість.

З Положення про загальноосвітній навчальний заклад.

Постанова Кабінету Міністрів України від 14 червня 2000 року, № 964

У загальноосвітньому навчальному закладі за рішенням загальних зборів (конференції) або ради загальноосвітнього навчального закладу можуть створюватися і діяти опікунська рада, учнівський комітет, батьківський комітет, методичні об’єднання, комісії, асоціації тощо.

Чверть населення нашої країни становить молодь, і саме від неї залежить майбутнє нашої держави, бо через 10–15 років ви, молоді люди, котрі навчаються нині в школах, інститутах або ще зовсім малі, посядете найвищі адміністративні й державні посади. На жаль, уже сьогодні в державі бракує управлінців зі сформованим новим мисленням, знанням сучасних управлінських технологій, здатністю перенести й адаптувати передові світові знання на український ґрунт. Набути певні управлінські знання і навички, навчитися демократії ви можете, беручи активну участь у громадському житті, в місцевому та шкільному самоврядуванні.

23.3. Подумайте і дайте відповідь

Якими мають бути завдання учнівського самоврядування у школах України? Чи важливим є існування такої форми самоврядування? Поясніть свою думку.

2. ЯК РОЗБУДУВАТИ ОРГАНИ САМОВРЯДУВАННЯ У ВАШІЙ ШКОЛІ

23.4. Виконайте та обміркуйте

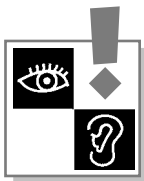
Проведіть “мозковий штурм” з питання: які функції має виконувати самоврядування в вашій школі, класі, які питання воно має вирішувати.

Обміркуйте й узагальніть свій перелік. Пам’ятайте, що в школі, крім учнів, є вчителі, адміністрація, інші працівники, тож вам потрібно встановити з ними певні відносини щодо ухвалення та виконання рішень.

Зверніть увагу!

Функції самоврядування у школі можуть бути такими:

- » Участь у розробленні плану роботи школи на новий навчальний рік.
- » Проведення соціологічних досліджень з проблем життєдіяльності учнівських колективів.

- » Забезпечення порядку в школі, організація чергування в школі, в класах.
- » Участь у проведенні педагогічних рад, на яких розглядаються питання життєдіяльності учнівських колективів.
- » Організація дозвілля учнів: підготовка і проведення конкурсів, творчих свят, змагань.
- » Проведення загальношкільних лінійок, зборів, конференцій.
- » Організація дозвілля на перервах.
- » Організація роботи з благоустрою школи та шкільної території.
- » Організація роботи зі збереження шкільного майна, води, електроенергії, підручників, з дотримання санітарно-гігієнічних вимог та самообслуговування.
- » Організація літнього відпочинку учнів.

23.5. Виконайте та обміркуйте

А) Якщо у вашій школі немає учнівського самоврядування або воно є недієвим:

Об'єднайтеся в малі групи і, виходячи з напрацьованих вами функцій самоврядування, визначте:

- мету і завдання учнівського самоврядування у вашій школі (навіщо воно потрібно);
- якою є схема (модель) вашого самоврядування, перелік необхідних для вашого учнівського колективу комісій;
- правила виборів до органів самоврядування;
- проект статуту самоврядування вашої школи;
- план дій, з яких варто почати створення самоврядування;
- плакат зі зверненням до учнів вашої школи про створення учнівського самоврядування.

Представте у класі свої ідеї, обговоріть їх, внесіть доповнення, якщо необхідно. Розробіть план подальших дій для створення учнівського самоврядування.

Б) Якщо у вашій школі успішно діє учнівське самоврядування:

в малих групах проаналізуйте діяльність вашого шкільного самоврядування, виходячи з напрацьованих вами функцій, а також з огляду на дотримання прав дитини, Закон України “Про освіту”, Положення про

загальноосвітній навчальний заклад, Статут вашої школи. Продумайте можливі шляхи вдосконалення його діяльності.

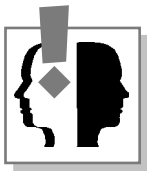
Підготуйте матеріали про результати вашого дослідження до статті в шкільну чи місцеву газету. Розкажіть про найяскравіші сторінки діяльності вашого органу учнівського самоврядування.

ПОНЯТТЯ І ТЕРМІНИ: учнівське самоврядування.

Перевірте себе

- Чи завжди ви використовуєте права й виконуєте обов'язки учнів? Від чого це залежить?
- Чи є такі права, яких, на ваша думку, бракує вам або вчителям?
- Як можна було б їх розширити? Чим може допомогти у цьому шкільне самоврядування?
- Чи плануєте ви брати участь у його роботі? Чому?

Це ви зможете зробити самі

В а р і а н т 1.

Організуйте за розробленими вами правилами вибори до органів учнівського самоврядування. Зверніться до дирекції школи із пропозиціями про спільні дії, узгодьте дату проведення виборів, запросіть представників педагогічного колективу на перше засідання створеного вами органу учнівського самоврядування.

В а р і а н т 2.

Стисло викладіть перелік пропозицій стосовно вдосконалення роботи органу самоврядування у вашому класі, школі.

ЯК ЗНАЙТИ ШЛЯХ ДО КРАЇНИ ДЕМОКРАТІЇ

“Запорозжці, по суті, не визнавали над собою жодного чужоземного володаря. Я вже згадував, що в своїй невеликій республіці вони обирали лише тимчасових отаманів, майже завжди на час їхнього військового походу. Пристрасно віддані ідеї самостійності, вони захищали право кожної людини коритися лише власним бажанням.”

**Французький письменник
П. Меріме (XIX ст.)**

“...всі люди мають дотримуватись закону природи, який є один мірою їхньої свободи і рабства, прав і обов'язків; дотримання законів не обмеження, а запорука справжньої свободи.”

**Польський мислитель
Станіслав Оріховський (XIX ст.)**

“Дотримання закону і наявність влади встановлюють порядок, порушення закону і відмова від влади призводять до безладу.”

**Китайський філософ Хань-Фей
(III ст. до н. е.)**

**Після цього уроку
ви зможете:**

**застосовувати знання про основи та принципи демократії;
визначати умови й чинники розбудови демократичного суспільства;
розпізнавати й пояснювати на прикладах, які небезпеки криються на шляху до демократії.**

24.1. Подумайте і дайте відповідь

За словами Прем'єр-міністра Великобританії часів Другої світової війни та повоєнного періоду В. Черчіля, “демократія — поганий спосіб правління, але кращого людство не вигадало”. Чому відомий британський політик так вважав? Чи погоджуєтесь ви з ним?

24.2. Виконайте та обміркуйте

На шляху до демократії

Об'єднайтеся в малі групи. Зараз кожна з груп вирушить у подорож до країни ідеальної демократії, складаючи власну мапу з позначенням свого шляху.

Україна буде демократичне суспільство.

1. Які ситуації, наведені у вправі 24.3 відбуваються в житті нашої країни?

2. Які приклади з вправи 24.3, на вашу думку, на користь демократичного суспільства, а які ні?

Пам'ятайте!

1) На карті треба позначити вихідний і кінцевий пункт вашої подорожі.

Дайте назву своїй країні демократії.

2) Правильний шлях до нашої країни веде через ознаки демократії, умови її розвитку, демократичні цінності та закони.

На окремому аркуші занотуйте все, що, на вашу думку, допомагає на шляху до ідеальної демократії. Намалюйте вздовж дороги дорожні знаки, які про це інформують. Вони мають повідомляти назви основних елементів, необхідних у державі з ідеальною демократією.

3) На будь-якому шляху ми зустрічаємо річки, озера, болота, гори, ліси. Вони можуть бути небезпечними. Існує загроза неправильних поворотів та заїздів у глухі кути.

Визначте чинники, що заважають вам дістатися до ідеальної демократії. Тепер зобразіть їх у вигляді знаків про неправильні повороти, перешкоди й небезпеки вздовж дороги. Ці знаки попереджають про труднощі на шляху досягнення демократії. Все це допоможе тому, хто подорожуватиме після нас, уникнути зайвих ускладнень.

4) Підготуйтеся до презентації своєї мапи в класі.

4) Підготуйтеся до презентації своєї мапи в класі.

1. Які події зображені на фотографії? Опишіть ваші враження.

Сесійна зала Верховної Ради України — місце для засідань народних депутатів.

24.3. Виконайте та обміркуйте

Розгляньте в групах наведені далі ситуації, що складаються в країні, й з'ясуйте, яка з них є ознакою того, що ця країна прямує до справжньої демократії. По черзі повідомте класу свою обґрунтовану відповідь.

1. Парламент країни ухвалив закон про загальну середню освіту, згідно з яким усі діти віком від 6 до 18 років мають відвідувати школу. Державні школи забезпечені всім необхідним.

2. Президент країни виголосив промову, в якій закликав громадян підтримати його на наступних виборах.

3. Політична партія, що прогала на виборах, вимагає негайного проведення повторних виборів.

4. У будинку, де засідає Парламент, є спеціальна зала з балконами, звідки пересічні громадяни як відвідувачі можуть спостерігати за перебігом засідань.

5. У Конституції записано, що президентські вибори в країні мають проводитися кожні 5 років.

6. Президент країни може обиратися на цю посаду стільки разів, скільки його підтримуватиме населення країни.

7. Учителі шкіл країни незадоволені умовами праці, тому вони вирішили страйкувати.

8. У Конституції записано, що брати участь у виборах можуть тільки громадяни, котрим виповнилося 18 років і які проживають на території країни понад 5 років.

9. Закон вимагає від усіх працюючих громадян вступати до профспілок.

10. Конституція зобов'язує всіх працюючих дорослих сплачувати невеличку суму для проведення виборів.

11. Якщо людина в своєму житті принаймні раз була позбавлена волі, вона не може бути обраною до органів державної влади.

12. Президент зобов'язаний щороку подавати народові звіт про те, що зроблено за рік і якими є його (або її) плани на майбутнє.

Розділ **5**

ЛЮДИНА ТА ЕКОНОМІКА В ДЕМОКРАТИЧНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Демократія характеризується не тільки вільними виборами та народовладдям. Демократичне суспільство створюється шляхом взаємодії багатьох складових і чинників. Одна з найважливіших складових — це економіка. Світовий досвід свідчить, що економічною основою демократії є ринкова економіка. Але перехід до неї ще не означає встановлення демократії. Якою має бути економіка демократичної держави? Як пов'язані економічні відносини з громадянським суспільством? Що нам необхідно для забезпечення гідного рівня добробуту за умов ринкової економіки? Про це розповідає нам цей розділ курсу.

ЩО ВИВЧАЄ ЕКОНОМІКА ТА НАВІЩО ЇЇ ЗНАТИ

**Для чого нам
потрібні економічні
знання
Що таке
господарство
та економіка**

“Вік лицарства минув; настав вік софістів, економістів та обчислювальних машин”.

Американський економіст Едмунд Берке (XX ст.)

“Будь-який стислий виклад економічних питань сприяє помилковості”.

Американський економіст Альфред Маршалл (XX ст.)

**Після цього уроку
ви зможете:**

**визначати і пояснювати поняття господарство, економіка;
аргументувати значення економічних знань для сучасної людини.**

1. ДЛЯ ЧОГО НАМ ПОТРІБНІ ЕКОНОМІЧНІ ЗНАННЯ

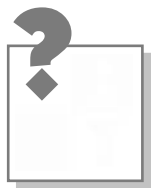

25.1. Подумайте і дайте відповідь

Які асоціації викликає у вас слово “економіка”? Як ви розумієте, що таке економіка? Чи пов’язані, на вашу думку, економіка і демократія, як саме? Спробуйте пояснити свою думку.

Суверенітет держави передбачає її політичну й економічну самостійність. Історичний досвід засвідчує, що без створення ефективної економіки, зорієнтованої на добробут народу, неможливе утвердження політичної незалежності, а погіршення економічного становища населення може поставити під загрозу державну самостійність. Отже, за нових політичних умов розбудови незалежної демократичної держави в Україні життєво необхідним є швидкий розвиток економіки. Демократія визначається не тільки вільними виборами та народовладдям. Громадянам України потрібна економіка, здатна забезпечити кожній людині гідний рівень життя, можливість реалізувати свої права і свободи, задовольнити власні потреби. Щоб зрозуміти, як наша економіка може вирішити ці та інші

важливі завдання, як ми маємо брати участь в економічному житті держави, як обстоювати власні та суспільні інтереси, нам потрібні спеціальні економічні знання.

2. ЩО ТАКЕ ГОСПОДАРСТВО ТА ЕКОНОМІКА

25.2. Подумайте і дайте відповідь

Слово “економіка” походить від грецького слова, яке означає господарство. Що, на вашу думку, означають терміни “господарство”, “господарювати”, “господар”? Наведіть приклади господарської діяльності окремої людини, вашої сім’ї, держави.

Для чого людина господарює? Чи може вона обійтись без господарства?

Людина, яка господарює, перетворює природні багатства на корисні для її життя речі. Наприклад селянин, обробляючи землю, вирощує урожай, а металеві сокири й ножі виготовляє коваль з видобутої гірниками залізної руди. Отже, *господарювання* (від давньослов'янського *господа* — житло, майно, багатство) це діяльність.

Щодня ви спостерігаєте, як господарюють ваші батьки, знайомі й, напевно, допомагаєте їм. Праця заради отримання необхідних для життя речей, поліпшення умов власного побуту є щоденною господарською діяльністю кожної людини, отже обов'язковою умовою існування суспільства.

Із розвитком суспільства господарська діяльність людей стає складнішою. І природні багатства люди використовують у дедалі більшій кількості та різноманітності. Проте корисні копалини та інші природні ресурси, наявні у суспільстві, не безмежні. Так само ресурси (наприклад їжа, гроші, час) кожної окремої людини завжди є обмеженими. Як людині краще використати те, що вона має, чим володіє, щоб досягти своїх цілей? Як правильно організувати свою господарську діяльність: що зробити насамперед, від чого необхідно відмовитись, а від чого відмовитись неможливо? Для ухвалення господарських рішень людині постійно доводиться вибирати.

25.3. Виконайте та обміркуйте

Проаналізуйте наведені ситуації, визначте, що в них спільного. Ухваліть рішення щодо кожної з них. Порівняйте із сусідом або сусідкою по партії ваші рішення в обох випадках і обговоріть: чому ви зроби-

ли саме такий вибір. Подумайте, чому різні люди вирішують такі проблеми по-різному.

1. У вас сьогодні після школи є вільний час з 14:00 до 22:00, тобто вісім годин. Ви запланували витратити цей час приблизно таким чином:

обід — 30 хв.;

виконання домашнього завдання — 2,5 год.;

відвідини басейну — 2,5 год.;

вечеря — 30 хв.;

люблена телепрограма — 1,5 год.;

30 хвилин — різні дрібниці.

Батьки зранку доручають вам обов'язково сьогодні пофарбувати двері, що займе орієнтовно три години. Від яких планів ви відмовитесь?

2. Уявіть собі, що ви — голова сім'ї з п'яти осіб (чоловік, дружина, двоє дітей та дідусь). Дідусь розпоряджається усіма сімейними коштами.

Ви вже розподілили витрати цього тижня таким чином:

— купівля осінньої куртки для сина;

— щоденне придбання продуктів для всієї сім'ї;

— кишенькові витрати на проїзд та обіди доньки-студентки;

— відвідини у вихідний з дружиною кафе (кіно, театр тощо);

— щоденна газета, яку завжди читає дідусь;

— ремонт телевізора (викликати майстра й оплатити його роботу);

— оплата рахунку за телефон (термін закінчується цього тижня).

Але дідусь несподівано захворів, тож третину грошей, заплановану на інші витрати, треба сплатити за ліки.

Від чого ви відмовитесь?

Пронумеруйте перелік витрат у такому порядку: під першим номером те, від чого ви на цьому тижні не можете відмовитися, під останнім — те, від чого ви відмовитесь в першу чергу.

Суспільні ресурси, на відміну від потреб людей, є обмеженими. Тому окремі люди, групи і все суспільство стикаються з проблемою обмеженості, на власний розсуд розподіляючи свій час і доходи. Проблему обмеженого часу вирішує, наприклад, кожен підприємець: як досягти найбільшої особистої вигоди за найкоротший час? Питання обмеженості ресурсів вирішує ціле суспільство (держава): як найдоцільніше використати ресурси для задоволення потреб усіх громадян? І кожен такий вибір має альтернативу — інше рішення, іншу можливість використання часу й ресурсів.

25.4. Подумайте і дайте відповідь

Як ви розумієте поняття “економити”? Що людина може зекономити?

Що і як ви могли б зекономити у прикладах із грошима й часом, щоб досягти всіх цілей і ні від чого не відмовлятися? Чи буде це вашим успіхом? Чому?

Всі економічні рішення вимагають порівняння витрат і вигод, здійснення альтернативного вибору. Як же зробити найудаліший вибір? На це та інші питання відповідає наука **економіка**, яка вивчає економічні явища та процеси. Якщо для господарської діяльності окремої людини потрібні найпростіші економічні знання, для організації господарства сім'ї — вже складніші, то для керівництва економікою держави потрібна глибока обізнаність з економічними законами.

Отже, **економіка** — це наука, яка вчить людину успішно господарювати (досягати успіху в господарській діяльності). Вона вивчає організацію господарської діяльності суспільства, що складається з виробництва і розподілу продуктів і послуг для людей. **Економікою, економічною сферою** називають також усю господарську діяльність суспільства. А галузі господарства (промисловість, сільське господарство, торгівля) називають **галузями економіки**.

Спрощено процес функціонування економіки виглядає так:

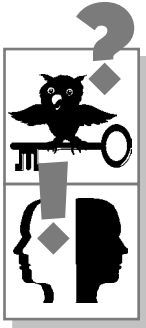
25.5. Подумайте і дайте відповідь

У прикладі з обмеженням грошей було перелічено товари та послуги, корисні для людей. Голова сім'ї ухвалював рішення щодо їх розподілу. Але, як видно зі схеми, розподіляти можна тільки продукти та послуги, одержані в процесі виробництва. Як можна визначити, що таке виробництво і розподіл, виходячи з цього прикладу? Що із запланованого головою сім'ї належить до продуктів виробництва, а що до послуг?

Перевірте себе

Дайте власні визначення понять “народне господарство”, “економічний розвиток”, “економічний розвиток держави”. Обговоріть їх у класі та занотуйте у зошит.

ПОНЯТТЯ І ТЕРМІНИ: господарство; економіка; економічна сфера суспільства.

Це ви можете зробити самі

Закінчіть речення:

1. Економічні знання — це знання про ...
2. Вони корисні для мене, бо ...
3. Господарство держави має розвиватися на основі економічних знань, тому що ...

26

тема

ЩО ТАКЕ РИНОК

Що таке виробництво і як його організувати
Що в економіці називають ринком

*На ринку виграють не більші, а прудкіші.
 Економічна приказка —
 правило підприємців.*

Ринок — це світ, повітрям у якому є свобода вибору.

Невідомий автор

Після цього уроку ви зможете:

розповідати, чому виробництво необхідне для існування суспільства, які його складові;
обговорювати, що означає ефективне виробництво та як його організувати;
пояснювати, як розподіляються товари між людьми й у чому полягає економічна роль ринку;
простежувати зв'язок між громадянськими свободами та ринковими відносинами.

1. ЩО ТАКЕ ВИРОБНИЦТВО ТА ЯК ЙОГО ОРГАНІЗУВАТИ

26.1. Подумайте і дайте відповідь

Що таке виробництво? Якщо ви маєте намір стати підприємцем — виробником певної продукції, що вам потрібно для цього? Чого ви будете прагнути під час організації процесу виробництва?

З давніх давен люди використовують природні ресурси для власних потреб. Деякі з них не потребують жодної обробки, наприклад хмиз для багаття або ягоди для їжі. Інші необхідно обробляти, щоб перетворити їх на предмети, придатні для вжитку. Приміром, щоб отримати теплий светр, треба вигодувати вівцю, зістригти з неї вовну, зробити з вовни пряжу, пофарбувати пряжу, спрясти з пряжі нитку і, нарешті, сплести з ниток светр.

Діяльність людей, спрямована на перетворення природних ресурсів (багатств) на речі, придатні для вжитку, називають **виробництвом**, а **вироблені речі — продуктом**. Виробництво — основний шлях до задоволення індивідуальних та суспільних потреб. Удосконалення принципів і способів організації виробництва змінює на краще життя всього суспільства, створює умови для найповнішої реалізації прав, свобод, особистих запитів і потреб кожної людини. Розуміння основних принципів організації виробництва необхідне кожній людині для досягнення маленьких і великих життєвих успіхів. Адже немає людини, яка б ніколи нічого не виробляла у своїй господарській діяльності.

Для виробництва необхідні:

сировина — природні ресурси (корисні копалини, земля, дерево, вода тощо);

капітал — засоби виробництва (устаткування, машини, верстати) та гроші, потрібні для виготовлення продукції;

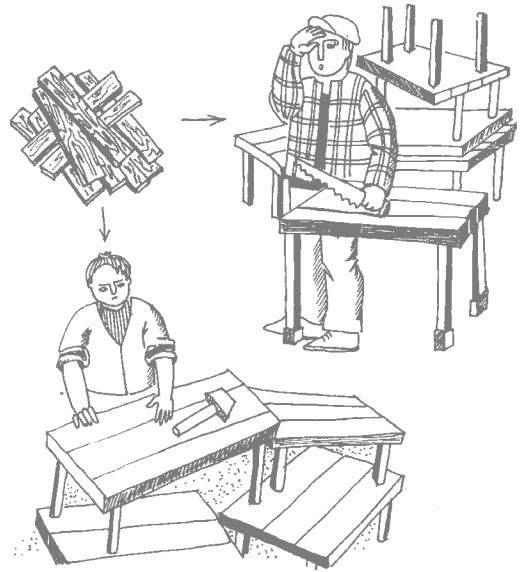
праця — діяльність людини, яка володіє професійними знаннями та навичками з перероблення сировини й організації виробництва у певній галузі.

Результатом виробництва є продукція. Деякі види продукції люди споживають і використовують майже відразу (їжа, папір, чорнило), інші — триваліший час (одяг, взуття, книжки, меблі, автомобілі, житло). Такі речі називають предметами споживання.

Щоб створювати (виробляти) предмети споживання, людині, крім природних ресурсів, необхідні інші речі (інструменти, верстати, енергія), які називають засобами виробництва.

Економіка досліджує виробництво й пояснює, як досягти найкращих результатів у господарській діяльності, зробити виробництво економічно ефективним.

Економічна ефективність дає нам можливість порівнювати, як живе і господарює та чи інша людина або сім'я, які продукти виробництва вони отримують внаслідок власної економічної діяльності, як ці продукти використовуються. Аналогічно в глобальному (тобто загальносвітовому) масштабі можна і треба порівнювати рівень господарювання окремих країн. До такого порівняння економісти вдаються, оцінюючи економіку суспільства загалом.

26.2. Подумайте і дайте відповідь

З 10 дерев'яних дощок один тесляр виготовив 4 столи, а другий з таких самих дощок зробив 5 столів. В якого тесляра виробництво економічно ефективніше? Чому?

Яку вигоду може мати той, хто організує виробництво з вищою економічною ефективністю?

Якщо в одній з двох країн виробництво є економічно ефективнішим, у якій люди заможніші? Поясніть, чому ви так вважаєте.

26.3. Виконайте та обміркуйте

Складіть рівняння, які описують процес виробництва й економічну ефективність виробництва (позначте: С — сировина, К — капітал, П — праця, Т — продукція виробництва, Е — економічна ефективність виробництва).

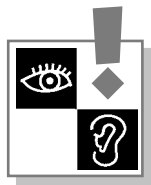
Виробництво: ... + ... + ... = ...

...

Економічна ефективність виробництва: ... = ... + ... + ...

Виходячи з ваших міркувань, поясніть, яким чином можна підвищувати ефективність виробництва (на які його складові і як потрібно впливати).

Проілюструйте свої пояснення прикладами з повсякденного господарювання вашої сім'ї.

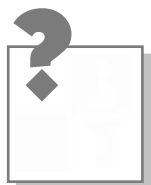

Зверніть увагу!

Кожен і кожна, хто володіє основами знань з організації виробництва, зможе:

- ▶ краще організувати власне повсякденне життя та професійну діяльність;
- ▶ правильно оцінити ефективність господарювання суспільства у різних галузях;
- ▶ порівнювати економіки різних країн та організацію в них виробництва.

2. ЩО В ЕКОНОМІЦІ НАЗИВАЮТЬ РИНКОМ

26.4. Подумайте і дайте відповідь

Пригадайте речі, які належать особисто вам, і спробуйте поділити їх на дві групи: 1) вироблені вами (або членами вашої сім'ї) особисто та 2) вироблені іншими людьми. Як предмети з другої групи потрапили до вас? Яким чином люди можуть отримати речі, яких вони самі не виробляють?

Пригадайте з уроків історії, чим відрізняється натуральне господарство від товарного? Коли продукція — результат виробництва — стає товаром?

Як ви вже знаєте, основою добробуту кожного суспільства є економічно ефективно виробництво, коли з найменшими витратами сировини, капіталу та праці виробляється найбільше високоякісної продукції, потрібної людям. Проте лише ефективного виробництва для досягнення високого рівня добробуту недостатньо, оскільки, крім виробництва, економіка включає ще одну необхідну складову — **розподіл**. Саме розподіл забезпечує людям можливість використання продукції виробництва. Розподіляють продукцію двома узаконеними способами:

- обміном на іншу продукцію або продажем за гроші;
- даруванням.

Найпоширенішим способом розподілу продукції є обмін-продаж товарів. *Де, як і за допомогою чого він відбувається?*

Історично склалося так, що люди визначали певне місце у своїх поселеннях, де обмінювали виготовлену продукцію: спочатку — один товар на інший, згодом товар на гроші і навпаки, гроші на товар. Місце торгівлі називалося ринок. У первісному значенні цього терміну в Україні та інших країнах збереглися продуктові ринки, де більшість товарів продають самі виробники.

Ринки бувають різні: продуктовий або промтоварний базари, щорічні ярмарки, біржі цінних паперів тощо. Але вони подібні в головному: на ринку всі *торгуються*. Зверніть увагу, що “базаром” називають не тільки місце торгівлі, а й безладний людський гомін (гамір), схожий на галас базару. Проте безладним базарний гомін здається тільки сторонній людині, а насправді сотні покупців *торгуються* із сотнями продавців за цілком конкретні і важливі для них речі: як купити і як продати товар?

26.5. Подумайте і дайте відповідь

Ціна сметани на базарі коливається від 15,00 до 18,00 гривень за літр. Батьки доручили вам купити на базарі за 35 гривень 2 літри сметани (густої і смачної!). Як (ким, чим) обмежена ваша свобода у встановленні ціни на сметану? Чи вважаєте ви, що виторгувавши найменшу ціну, ви заробили 5 гривень? Як можна використати заощаджені гроші?

Як, на вашу думку, пов'язані свобода людини у виборі ціни купівлі й встановленні ціни продажу товару з розвитком громадянської свободи? Які громадянські права людини забезпечує ринок? Чи існує зв'язок між розвитком ринку і розвитком приватної власності в Україні? Чому?

Коли продавець і покупець товару досягають згоди, тоді відбуваються дві важливі речі:

по-перше, встановлюється **ціна товару** — сума грошей, яку покупець готовий сплатити за одиницю товару і яка влаштовує продавця цього товару;
по-друге, товар і гроші змінюють своїх власників.

Пам'ятайте, що на ринку продавець і покупець є **вільними** (мають **економічну свободу**) у своїх рішеннях стосовно вибору товару і встановлення на нього ціни тоді, коли вони є **власниками товару**, який продається, і **власниками грошей**, за які товар купується. Отже, на ринку купівля і продаж можуть відбутися тільки за наявності **права людей на приватну власність**.

Завдяки розвитку засобів зв'язку й значному збільшенню обсягів виробництва товарів необхідність у певному фізичному місці зустрічей для взаємодії продавців і покупців стала неов'язковою. Саме тому сучасні економісти визначають терміном “ринок” будь-яку впорядковану структуру, що забезпечує нормальну взаємодію продавців і покупців.

Ринок — це сукупність економічних відносин у сфері обміну між покупцями і продавцями конкретного товару. **Ринок** — це головний економічний механізм розподілу товарів у суспільстві, який відбиває рівень забезпеченості у цьому суспільстві права громадян на свободу розпоряджатися приватною власністю. Ринок розподіляє не лише товари, а й ресурси для використання за напрямками, які індивідуальні покупці вважають найдоцільнішими, на підставі того, скільки покупці готові платити за різні товари і послуги. Ринкова система дає відповіді на основні економічні питання, що виникають у кожному суспільстві: які товари і послуги потрібно виробляти; як треба їх виробляти; до кого вони потраплятимуть внаслідок розподілу?

Перевірте себе

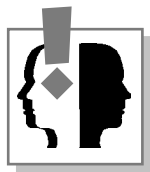
Поясніть, чому ринок можна визначати як сукупність економічних відносин у сфері обміну між покупцями і продавцями даного товару, а також як головний економічний механізм розподілу товарів у суспільстві, що відбиває, як у цьому суспільстві забезпечені права громадян на свободу розпоряджатися приватною власністю.

Як пов'язані ринкові відносини і свободи громадян?

Чи важливо для громадян демократичної держави розуміти, що таке ринкові відносини? Чому?

ПОНЯТТЯ І ТЕРМІНИ: виробництво; економічна ефективність виробництва; розподіл; ціна товару; економічна свобода; право на приватну власність; ринок; ринкові економічні відносини.

Це ви можете зробити самі

У письмовій формі стисло поясніть на прикладах:

- 1) *Що таке ефективне виробництво та як можна підвищити його ефективність?*
- 2) *Що таке економічні ринкові відносини?*
- 3) *Чому ринкові відносини пов'язані з економічною свободою?*

ЯК ПРАЦЮЄ РИНКОВА ЕКОНОМІКА

Хто встановлює ціну на ринку
Як і чому змінюються ціни на ринку
Якими є основні принципи ринкової економіки

Після цього уроку ви зможете:

пояснити, як виникають і чому змінюються ціни на товари;
визначати основні принципи ринкової економіки;
обґрунтувати принципи розвитку ринкової економіки з огляду на утвердження демократичного суспільства в Україні.

“Навіть з папуги можна зробити освіченого політеконома — все, що він має зробити, це вивчити лише два слова: “Попит” і “Пропозиція”.

Анонімний економіст XIX століття

1. ХТО ВСТАНОВЛЮЄ ЦІНУ НА РИНКУ

Ринок може розподілити тільки те, що вироблено (байдуже, коли саме). Для виробника ціна на товар, який він продає, не може бути меншою за ціну складових виробництва, адже тоді він не зможе закупити сировину, капітал і працю для подальшого виробництва тієї самої кількості товарів, і буде змушений виробляти менше продукції. Якщо кожного наступного разу виробник вироблятиме й продаватиме дедалі менше товарів, одного дня він припинить виробництво і зникне з ринку.

Отже, виробник має встановити для себе *мінімальну ціну*, за якою він погодиться продати свій товар, виходячи з підрахунку витрат на його виготовлення.

Для покупця ціна за товар (теоретично) *не може бути більшою за наявну в нього суму грошей*. Проте кожна людина потребує багато різних товарів, тому постійно розмірковує, як розподілити свої гроші між необхідними товарами (згадайте приклад з обмеженням грошей) і торгується, щоб отримати більше товарів за ті самі гроші (базарний гомін). Отже, покупець вишукує серед продавців того, хто такий самий товар продає за меншою ціною.

27.1. Виконайте та обміркуйте

Ви — виробник велосипедів. Скориставшись рівнянням виробництва, визначте мінімальну ціну продажу велосипеда за умови, що, виробивши продукції (Т) — 75 велосипедів,

ви заплатили:

- за сировину (С) — 15000 гривень,
- за капітал (К) (плата за користування верстатами) — 10000 гривень,
- за працю (П) (робітникам, які працюють на верстатах) — 20000 гривень.

Мінімальна ціна одного велосипеда: грн. ... +...+... ...

Розгляньте два випадки:

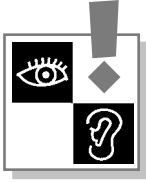
А. У вас неякісна сировина, застаріле обладнання і несумлінні працівники. Через це 15 велосипедів вироблено настільки неякісно, що продати їх неможливо.

Б. У вас якісна сировина, сучасне обладнання і найкращі спеціалісти. Завдяки цьому ви заощадили сировину і виготовили на 15 велосипедів більше.

В якому випадку виробництво економічно ефективніше і чому? Якою буде мінімальна ціна одного велосипеда в кожному випадку? В якому випадку ви швидше досягнете згоди на ринку з покупцями велосипедів щодо ціни? Поясніть, чому.

Звісно, всі виробники прагнуть продати свої товари якнайдорожче, а споживачі — купити якнайдешевше. Але ціни на ринку постійно коливаються, бо в кожного продавця є своя мінімальна ціна продажу товару, а в кожного покупця — свої можливості придбання цього товару.

Наприклад, жінка хоче продати на базарі молочні продукти власного виробництва. Яким чином вона встановлюватиме ціни? Ми можемо припустити, що жінка підрахує витрати на виробництво цієї продукції (випас і утримання корови, виготовлення з молока сиру, сметани і масла), і, виходячи з цього, *оцінить* свою працю. Та насправді вона цього не робить. Усе відбувається дещо інакше: той, хто хоче продати свою продукцію, прийшовши на базар, дізнається про вже *існуючі ціни*. І тоді вирішує для себе: чи варто продавати свою продукцію за існуючими на ринку цінами? Так само чинить і окремий покупець: приходить на ринок і вирішує, чи відповідають існуючі ціни його можливостям?

Зверніть увагу!

До існуючих ринкових цін окремі покупці й продавці пристосовуються, але свободою свого вибору (рішенням про купівлю або продаж товарів) кожен покупець і кожен продавець впливають на їх зміну.

2. ЯК І ЧОМУ ЗМІНЮЮТЬСЯ ЦІНИ НА РИНКУ

На питання, як саме відбувається зміна існуючих цін на ринку, дає відповідь економічний закон “*попиту — пропозиції*”.

Попитом на товар називають кількість товару, яку хочуть купити покупці за певну ціну. **Пропозиція** товару — це кількість товару, яку хочуть продати продавці за певною ціною.

27.2. Подумайте і дайте відповідь

Учора на ринку середня ціна сметани за попитом 200 літрів та пропозиції 200 літрів була 10,00 гривень за літр. Опишіть, як, на вашу думку, зміниться середня ціна на сметану сьогодні, якщо на ринку є пропозиція 200 літрів сметани, а попит становитиме:

- а) 150 літрів — ціна буде =, >, < 10,00 гривень за літр;
- б) 200 літрів — ціна буде =, >, < 10,00 гривень за літр;
- в) 250 літрів — ціна буде =, >, < 10,00 гривень за літр.

Поясніть, чому ви так вважаєте, і порівняйте з думкою інших учнів.

Тепер ви можете самостійно сформулювати економічний закон попиту — пропозиції (уживши слова зменшується або збільшується): якщо попит на товар перевищує його пропозицію, тоді ціна на цей товар на ринку ..., а якщо пропозиція товару перевищує попит на нього, тоді ціна на цей товар на ринку ... .

Як ви думаєте, чому в назві закону спершу названо попит?

Як немає двох однакових людей, так нема і двох однакових за ефективністю виробництв, двох однакових покупців чи продавців. Тому на ринку ціна завжди **коливатиметься** залежно від особливостей кожного продавця і кожного покупця. **Коливання ринкових цін** регулює закон “*попиту — пропозиції*”. На одному й тому самому ринку вони не можуть бути **значними**. Натомість на різних ринках (наприклад, віддаленіших від виробника або на ринках різних країн) ціни на деякі товари суттєво відрізнятимуться. Отже, *немає і двох однакових ринків*.

27.3. Виконайте та обміркуйте

Ви — продавець сметани. Ви мали 5 літрів сметани і за дві години продали тільки 2 літри за ціною 15,00 за літр. Яким буде ваше рішення щодо ціни продажу решти сметани, якщо торгувати можна лише одну годину?

Порівняйте й обговоріть із сусідом або сусідкою по парті ваше рішення.

Поясніть, керуючись цими прикладами, вислів: “час — це гроші”.

Чим така ситуація подібна до проблеми вибору з обмеженням часу? Що ви тут заощадили, а що втратили? Що станеться, якщо ви довго вагатиметься стосовно свого рішення?

Розмаїття можливостей виробників, покупців та ринків створює велику **свободу вибору та рівні можливості** для кожного громадянина: що, за якою ціною і на якому ринку купувати? Що виробляти і де продавати? Де мешкати і працювати?

Ті громадяни, які зроблять удаліший вибір, забезпечують собі кращий добробут. Разом з тим, для успішного вибору, необхідні правильні економічні розрахунки, отже — певні економічні знання.

Утім, на ринку виграє не лише той, хто зробив правильні економічні розрахунки, а й той, хто зміг швидше за інших утілити своє рішення в життя. Отже, на ринку потрібно краще підраховувати і швидше діяти. Тоді продавець може виграти в іншого продавця ліпші умови продажу, виробник в іншого виробника — кращі умови виробництва, а покупець в іншого покупця — вигідніші умови придбання. Народну мудрість “сім разів міряй, один — ріж” ринок доповнює: “не міряй повільно”!

Відносини на ринку між виробниками, продавцями і покупцями називають **конкуренцією** — змаганням (суперництвом) за кращі (вигідніші) умови виробництва, продажу й купівлі товарів.

3. ЯКИМИ Є ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ

27.4. Подумайте і дайте відповідь

Який політичний устрій є найсприятливішим для розвитку ринкових відносин в економіці? Як саме політичний устрій в Україні сприяє розвитку ринку?

Світовий досвід доводить, що економічним підґрунтям демократії є ринкова економіка. За нових політичних умов незалежної демократичної держави в Україні перехід до соціально *орієнтованої ринкової економіки* життєво необхідний. Такий перехід означає послідовне втілення в життя основних принципів ринкової економіки:

економічна свобода, ґрунтована на *приватній власності, свободі підприємницької діяльності та економічній відповідальності*. *Приватна власність* надає приватним особам право користуватися й розпоряджатися ресурсами. *Свобода підприємництва* — це можливість укладати будь-які угоди, використовувати наявні ресурси та реалізовувати вироблені товари й послуги, виходячи з власних інтересів. Зворотним боком економічної свободи, своєрідною платою за неї є *економічна відповідальність* — той, хто користується економічною свободою, розплачується за негативні наслідки своїх рішень власним майном, згаяним часом, втраченими можливостями отримати прибутки;

конкуренція, передумовою якої є економічна свобода, або, інакше кажучи, змагання за можливість якомога повніше реалізувати власний інтерес. Конкуренцію вважають досконалою за таких умов: 1) на ринку діє надмірна кількість продавців і покупців, тому жоден з них не може істотно вплинути на ціну, тобто стати монополістом; 2) кожен продавець і покупець може вільно увійти у певну галузь і так само вільно вийти з неї, тобто не існує юридичних або організаційних перешкод для переливання ресурсів із галузі у галузь. Конкуренція виконує роль механізму, що вможливорює раціональний поділ ресурсів між окремими галузями і виробництвами і миттєву орієнтацію виробника на задоволення потреб споживачів;

автоматизм регулювання. Ринкова економіка — це система надзвичайно складних зв'язків з величезною кількістю діючих осіб, кожна з яких керується власними інтересами, ухвалює само-

стійні рішення, які урівноважуються й узгоджуються автоматично завдяки конкуренції та вільному ціноутворенню. Ринкові ціни коливаються. Їхнє збільшення або зменшення надає виробникам і споживачам необхідну інформацію про те, виробництво яких товарів і послуг збільшити, а яких зменшити. Той, хто, користуючись ціновою інформацією, своєчасно переорієнтовується, отримує певні вигоди; інші втрачають майно, капітал, прибутки.

27.5. Виконайте та обміркуйте

Прочитайте текст “Основні принципи ринкової економіки” та в парах спробуйте намалювати один із зазначених принципів. Вивісіть малюнки на дошці.

Обговоріть:

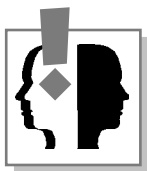
– У чому полягає суть економічної свободи? Які явища в житті країни, у вашому власному житті є проявами економічної свободи?

– Чи може економічна свобода бути безмежною?

– Не забувайте аргументувати свою позицію.

ПОНЯТТЯ І ТЕРМІНИ: попит; пропозиція; коливання ціни; свобода вибору; рівні можливості; ринкова економіка; економічна свобода; конкуренція; автоматизм регулювання ринкової економіки.

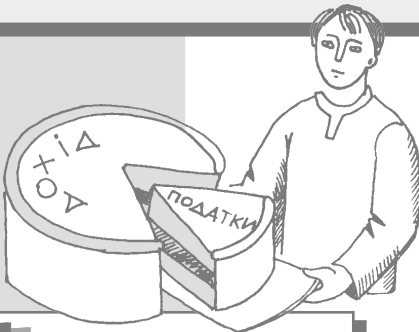
Це ви можете зробити самі

Подумайте, яку власну справу (бізнес) ви б започаткували? Що ви розумієте під “чесним підприємництвом” і чому воно має бути саме таким? Як мешканці вашого регіону (ваші батьки, інші члени родини) ставляться до підприємництва і тих, хто ним займається? Чи погоджуєтеся ви з висловом “Немає підприємців — немає ринку”? Які ще соціально-економічні права громадян України, крім права займатися підприємницькою діяльністю, ви можете назвати? Сформуйте 2-3 пропозиції до “Кодексу чесної конкуренції”.

ЩО ТАКЕ ПОДАТКИ І НАВІЩО ЇХ СПЛАЧУВАТИ

Звідки взяти гроші
Які податки існують в Україні
Як справедливо встановити розмір податків

Після цього уроку ви зможете:

пояснювати, що таке податки, знати основні види їх; обґрунтовувати, чому громадяни зобов'язані сплачувати податки; викласти загальні правила обчислювання розміру податку на дохід; аргументувати, чому громадяни мають право спільно ухвалювати рішення стосовно цілей, на які використовуватимуться їхні гроші; як можна на це впливати.

1. ЗВІДКИ ВЗЯТИ ГРОШІ

28.1. Подумайте і дайте відповідь

Які потреби громадян має, на вашу думку, задовольняти держава? Назвіть соціальні установи, функціонування яких фінансує держава. Більшість із них вам відома: це школи, лікарні, поліклініки. Держава

“— Чому ти купуєш шість буханців хліба? — запиталися в сімейного чоловіка.

— Два з'їдаємо я і моя дружина, двома сплачую борг, а два у борг даю”.

Українська народна мудрість.

“Рівняння:

1) дохід 20,00 – витрати 19,99 = ДОСТАТОК;

2) дохід 20,00 – витрати 20,01 = ЗЛИДНІ”.

За творами англійського письменника Чарльза Дікенса (XIX ст.)

Щасливий не той, у кого більше, а той, кому вистачає.

Китайське прислів'я

також підтримує сільське господарство, будівництво житла, охорону довкілля, фінансує безпеку громадян і національну безпеку.

Спробуйте описати розміри (мається на увазі порядок величини, а не реальні суми) необхідних асигнувань.

Як ви вважаєте, яким шляхом можна знайти такі великі кошти? Занотуйте усі думки на дошці!

Джерелом більшості доходів держави є **податки**.

Під податком і збором (обов'язковим платежем) до бюджетів та до державних цільових фондів слід розуміти обов'язковий внесок до бюджету відповідного рівня або державного цільового фонду, здійснюваний платниками у порядку і на умовах, що визначаються законами України про оподаткування. Тобто, податок — це обов'язковий платіж з доходів чи майна юридичних або фізичних осіб, що стягується державою. Різновидом податків є збір та мито.

Навіщо державі отримувати податки? Якщо держава не отримуватиме податків від громадян, тоді кошти, потрібні для загального використання суспільством, витрачатимуться окремими громадянами на власний розсуд, без урахування загальних потреб усіх громадян, тобто неефективно.

Суспільство організовує своє життя у формі держави, яка захищає загальні інтереси своїх громадян, забезпечує існування усіх членів суспільства в межах певного добробуту. А для того, щоб держава могла впоратися з цими завданнями, члени суспільства сплачують їй податки. Громадяни усвідомлюють: сплачуючи податки до державної скарбниці, вони водночас турбуються про себе.

Тільки через податки держава здатна вирішувати такі соціальні проблеми, як перерозподіл доходів від найбагатших до найбідніших громадян та регіонів, фінансове забезпечення дотримання прав людини тощо.

Слід розуміти, що несплата податків несподівано може обернутися проти нас самих: автомобіль швидкої допомоги не зможе вчасно приїхати на виклик через брак коштів на бензин, злочинці почнуть грабувати як на вулиці, так і вдома, бо міліція, не одержуючи зарплатні, перестане виконувати свої функції.

Отже, податки виконують три основні функції:

- є джерелом доходів держави;
- дають змогу проводити таку економічну політику, щоб державі вистачало на витрати та ще й залишалось достатньо для подальшого розвитку економіки;
- уможливають подолання соціальної нерівності.

2. ЯКІ ПОДАТКИ ІСНУЮТЬ В УКРАЇНІ

Податки поділяють на *прямі* (які стягуються просто з доходів окремих осіб або прибутку підприємств) та *непрямі*, опосередковані, які накладаються на товари і послуги. Серед прямих податків найважливішим є податок на дохід фізичних осіб. Усі громадяни, котрі мають доходи, в тому числі працюючі пенсіонери за віком, пенсіонери за станом здоров'я, безробітні, які отримують допомогу, особи, які займаються господарською діяльністю, селяни, студенти та учні, що отримують стипендії, зобов'язані сплачувати податки, розмір яких залежить від рівня їхніх доходів.

Функції податків:

- 1) фіскальна (наповнення бюджетів усіх рівнів);
- 2) контрольна (перевірка ефективності податкової системи);
- 3) розподільча (розподіл державних доходів по різних сферах суспільних потреб);
- 4) регулююча (врегулювання ринкових, товарно-грошових відносин);
- 5) стимулююча (підвищена увага та додаткове фінансування стратегічним та перспективним галузям економіки, розширення виробництва, збільшення робочих місць).

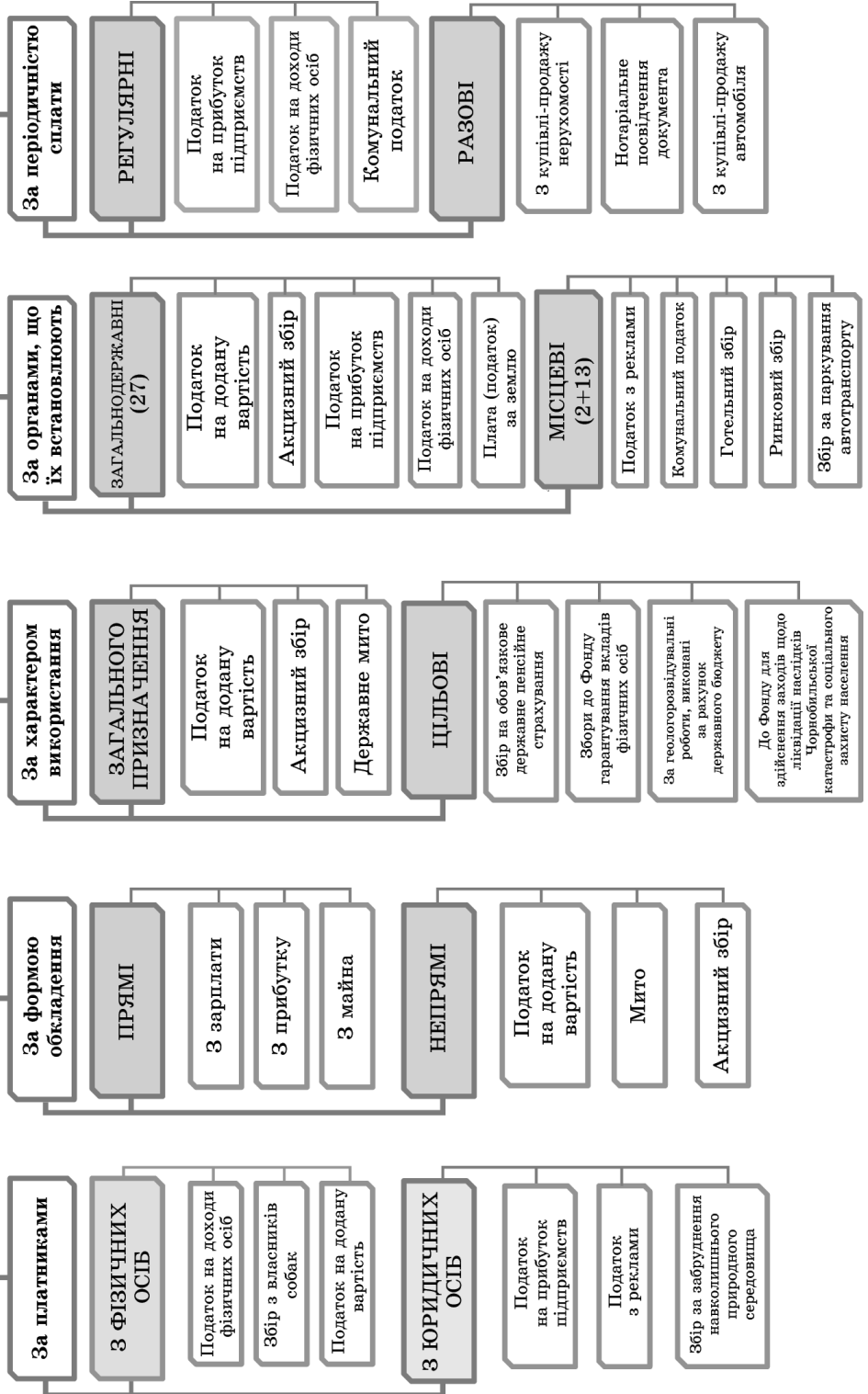
Види податків (див. схему):

- 1) За платниками: а) з фізичних осіб; б) з юридичних осіб;
- 2) За формою обкладення: а) прямі (з зарплати, з майна, з прибутку тощо); б) непрямі (ПДВ, акцизний збір, мито тощо);
- 3) За характером використання: а) загального призначення (йдуть до загального державного бюджету); б) цільові (відрахування і внески до цільових фондів);
- 4) За періодичністю сплати: а) регулярні (сплачуються постійно); б) разові (сплачуються при здійсненні певних дій (купівля-продаж нерухомості, автомобіля; нотаріальне посвідчення документа тощо);
- 5) За органами, що їх встановлюють: а) загальнодержавні, б) місцеві.

ПОДАТКИ В УКРАЇНІ

ВИДИ ПОДАТКІВ І ЗБОРІВ

28.2. Виконайте та обміркуйте

Уявіть собі, що ви вже доросла людина і працюєте за фахом. Наближається термін розрахунку з державним бюджетом, тобто складання податкової декларації. Вирішіть, яку професію ви матимете і який дохід бажаєте отримувати (ці дані слід записати й користуватися ними під час індивідуального, спрощеного обчислювання величини податку на дохід). Після виконання вправи кожен з вас запише на дошці свою професію і обчислену суму податку на дохід.

Ви є .... Ваш загальний дохід протягом року... Обчисліть податок на дохід, скориставшись наведеною нижче шкалою.

3. ЯК СПРАВЕДЛИВО ВСТАНОВИТИ РОЗМІР ПОДАТКІВ

Одразу зазначимо, що пошук відповіді на це питання триває стільки, скільки взагалі існує суспільство і держава. Мізерні податки є шкідливими, оскільки не дають державі змоги розв'язувати найважливіші суспільні завдання. Сплата невиправдано високих податків часто є причиною фінансового краху платника. У монархіях розмір податків як правило визначала одна людина — монарх, у сучасних демократичних країнах систему оподаткування постійно аналізують і вдосконалюють учені-економісти. Вони рекомендують керівництву держави вносити певні зміни у систему оподаткування, щоб національне господарство ставало дедалі ефективнішим, а народ заможнішим.

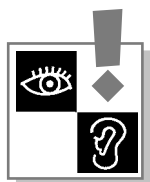
Досвід демократичних країн з розвиненою ринковою економікою свідчить, що для суспільного добробуту необхідно, щоб громадяни та підприємства сплачували податки у розмірі 20–35% від своїх доходів.

У демократичному суспільстві вважають надзвичайно важливим своєчасну і повну сплату визначених законодавством податків. Адже несплата податків зумовить брак коштів у державному бюджеті, і, відповідно, невиконання державою важливих для усього суспільства завдань. Разом із тим, громадяни мають право обговорювати справедливість податків, пропонувати зміни і законними способами боротися за впровадження більш справедливого (з їхньої точки зору) податкового законодавства, справляючи політичний тиск на парламентарів.

28.3. Виконайте та обміркуйте

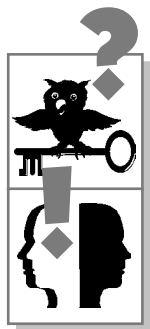
Обов'язком усіх громадян є сплата податків, однак не всі платять однаково. Чи це справедливо? Мабуть ті, хто сплачує усі податки, мають дістати більше прав у вирішенні проблем державних видатків. Чи може, всі мають платити однаково? Немає також згоди й щодо розміру податків — великою мірою він залежить від запланованих державних видатків. Держава, котра обмежується гарантуванням безпеки громадянам, не потребує таких високих податків, як держава, що забезпечує громадянам чимало безплатних соціальних послуг (наприклад, захист здоров'я, соціальну допомогу тощо). В якій державі ви хотіли би жити? Чому?

Зверніть увагу!

Засновник ринкової економічної теорії XIX ст. Адам Сміт сформулював чотири принципи організації податкової системи:

- » Піддані держави повинні, згідно зі своїми здібностями, силами і доходом, брати участь в утриманні уряду.
- » Податок має бути точно визначеним.
- » Усі питання, пов'язані зі сплатою податків, мають бути зрозумілими для платника.
- » Витрати на збирання податків слід звести до мінімуму.

ПОНЯТТЯ І ТЕРМІНИ: податки; прямі та непрямі податки; податок на дохід; ПДВ; акцизи; мито.

Це ви можете зробити самі

Подумайте над питаннями:

Яким чином громадяни в демократичному суспільстві можуть впливати на встановлення правил оподаткування?

Що можуть зробити виробники, якщо їх не влаштовують розміри податків у державі?

Що можуть зробити пересічні громадяни?

Які засади демократичного громадянського суспільства сприяють встановленню справедливого оподаткування у державі?

ТІНЬОВА ЕКОНОМІКА: ЩО ЦЕ ТАКЕ

Що означає “тіньова зона”
в економіці
У чому полягає нелегальність
діяльності “піратів”

Після цього уроку
ви зможете:

пояснювати, що таке “тіньова економіка”
і наводити приклади;
роз’яснювати, чому виробництво, яке організову-
ють комп’ютерні “пірати”, є нелегальним;
сформулювати кілька принципів, на які має
спиратися легальна економічна діяльність.

1. ЩО ОЗНАЧАЄ “ТІНЬОВА ЗОНА” В ЕКОНОМІЦІ

29.1. Подумайте і дайте відповідь

Чи відомі вам приклади нелегальної економічної діяльності? Занотуйте перелік їх на дошці. Чому в економічному житті трапляється стільки випадків нелегальної діяльності? Як цьому можна запобігти?

Як ви вважаєте, чи не є порядність в економічній діяльності пережитком, на який взагалі не варто зважати?

У кожній державі існує явище, що визначають як “тіньова зона”, або другий обіг економіки. Так називають економічну діяльність, яка здійснюється всупереч правовим нормам, без сплати податків, мита та інших виплат, які належать державі. Перехідний період між командно-адміністративною і ринковою економікою, який

переживає Україна, сприяє розширенню економічної діяльності, яка порушує обов'язкові правила або використовує недосконалість правового регулювання. Оскільки ця діяльність як нелегальна із зрозумілих причин є приховуваною, то визначити міру поширеності “тіньової економіки” у будь-якій країні дуже складно. Приблизна інформація, що надається економістами щодо цього, істотно різниться. Скажімо, за різними оцінками, тіньова економіка в Україні становить від 30% до 50% прибутків, отримуваних державою. Загалом нелегальна економічна діяльність має кілька видів:

1. *Працевлаштування* (в сфері ремонтування помешкань, автомобілів тощо) без реєстрації у відповідному органі управління, тобто без сплату податків з отриманих у такий спосіб доходів. Таку працю як додаткове заняття (можливість додаткового заробітку) часто виконують громадяни, котрі вже десь працюють легально.

2. Різні види діяльності з порушенням правових норм, здійснювані в рамках легально діючих підприємств, спілок або приватних осіб. До них можна віднести *заниження прибутків* фірми або підприємства з метою сплати нижчих податків, фальсифікування документів, незареєстровані або занижені вартості операцій купівлі-продажу, оподатковувані державою, тощо.

3. *Здійснення нелегальної діяльності*, наприклад контрабандне перевезення через кордони держави різних товарів без сплати мита, порушення авторських прав (з боку тих, хто торгує комп'ютерними програмами і магнітофонними касетами, видавців книжок). До цього типу діяльності належить також фальсифікація або підробка документів, грошей тощо.

Існуванню “тіньової економіки” в Україні сприяють такі чинники:

“правові прогалини”, коли в законі неточно сформульовані певні норми, що відкриває шлях до зловживань;

ускладнені процедури, пов'язані із працевлаштуванням (наприклад, працевлаштування окремих категорій пенсіонерів скорочує розмір пенсії, яку вони отримують; високі податкові нарахування на зарплату роблять не вигідним для роботодавців офіційне оформлення працівників);

надто високі, принаймні з точки зору платників податків, фінансові тягарі (податки, внески до структур соціального страхування тощо), які однаковою мірою стосуються як роботодавців, так і працівників;

поширене стереотипне уявлення, що ошукування державної скарбниці є радше підтвердженням спритності й життєвої винахідливості, ніж не порядності.

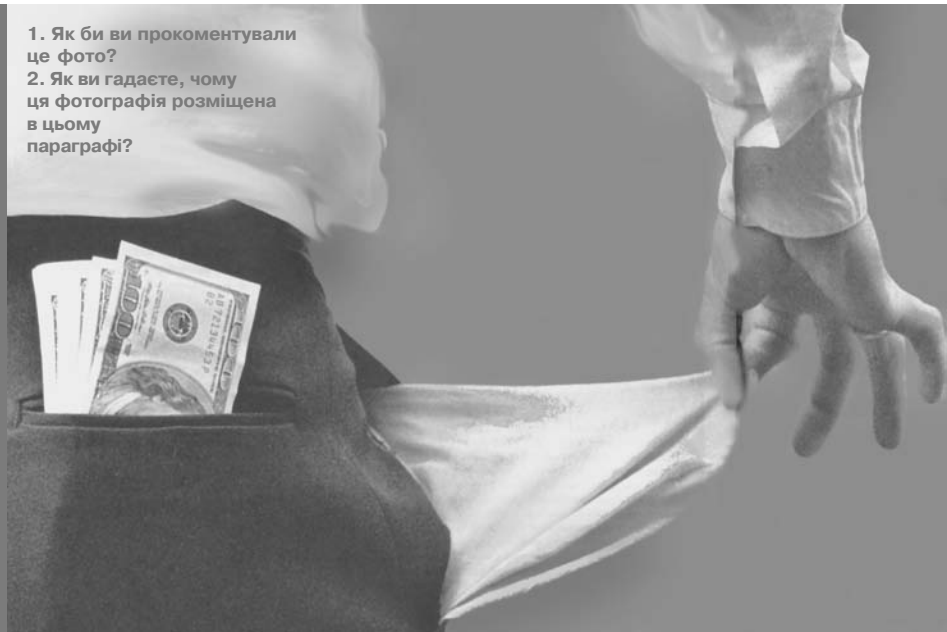
29.2. Виконайте та обміркуйте

Проаналізуйте наведені ситуації у парах і скажіть, чи є вони проявом “тіньової економіки”. Свою думку доведіть.

- A. Володимир вирішив купити автомобіль у Мар'яна. Оскільки за договором купівлі-продажу слід було сплачувати певний відсоток податку, вони домовилися, що вкажуть у договорі нижчу ціну автомобіля, ніж насправді, а гроші, що отримують у такий спосіб, поділять між собою.
- B. Як відомий фахівець, якого добре знають клієнти фірми з ремонту автомобілів, Павло вирішив приймати замовлення на послуги, котрі виконував на фірмі вечорами, після закінчення робочого часу. Оскільки ця діяльність не була зареєстрована, він міг зацікавити клієнтів нижчими цінами.
- C. Петро з великим успіхом розвиває фірму, яка займається перезаписом музики на касети з компакт-дисків. Оскільки він не платить ані виконавцям, ані офіційним фонографічним фірмам за використання їхньої продукції, касети, що їх розпродас Петро, охоче купують з огляду на низьку ціну.

1. Як би ви прокоментували це фото?
2. Як ви гадаєте, чому ця фотографія розміщена в цьому параграфі?

2. У ЧОМУ ПОЛЯГАЄ НЕЛЕГАЛЬНІСТЬ ДІЯЛЬНОСТІ “ПІРАТІВ”

Дуже поширеним явищем, яке належить до “тіньової економіки”, в Україні є так зване “піратство”, тобто порушення права власності автора програмного забезпечення, музики, записаної на касеті або компакт-диску, книжки, фільму, записаного на відеокасеті. Воно полягає в тому, що привласнюється й поширюється чужа власність, зокрема через розмноження комп’ютерних програм без згоди автора (власника авторських прав) і без сплати гонорарів за авторство, або власність. Піратські записи чи програми є дешевшими тому, що їхня ціна не включає суму, що має сплачуватися авторові.

Комп’ютерний “пірат” купує оригінальну версію програмного забезпечення і на відповідному устаткуванні для копіювання починає тиражувати власну “продукцію”. Він не тримає цілий штат програмістів, графіків і консультантів, не витрачає величезної кількості грошей на рекламування і поширення продукції. Завдяки цьому він продає програму в кілька разів дешевше за виробника. Нелегальне виробництво приносить доходи, разом з тим і необхідні інвестиції, тож домашня фабрика коштує кілька тисяч гривень.

Виробники програм часто не захищають свою продукцію, оскільки їм це не оплачують. До того ж, вони усвідомлюють, що популярна програма може бути вкрадена, незважаючи на захист. Всюди діють здібні хакери, здатні зламати будь-який захист. В Інтернеті обертаються десятки серійних номерів, яких вимагає інсталяція багатьох комерційних програм. Комп’ютерні фірми наймають приватних детективів, котрі стежать за “піратами”. На підставі їхньої інформації фірми можуть готувати заяви про правопорушення. До недавнього часу справи проти “піратів” розглядалися в законодавстві суто як правопорушення. Але зараз прийшов час ухвалення відповідних законів проти “піратів”, оскільки вони порушують права людини, зокрема право власності.

Право власності є одним із засадничих прав людини, яке має захищати держава. Власник тієї чи іншої речі має право особисто встановлювати правила її використання. Якщо хтось інший бажає скористатися нею, він має дістати на це згоду власника і зазвичай ще й заплатити. Власність не обмежується тільки такими речами як будинок або автомобіль. Існує також *інтелектуальна власність*, до якої належить *авторське право*. Хтось написав книжку, хтось

створив музичний твір, заспівав пісню або розробив цікаву комп'ютерну програму. Новостворені витвори автоматично стають власністю своїх творців, котрі мають право на зиск від їх поширення. Тим паче, що книжка, диск, комп'ютерна програма не створюються просто так — їхні автори для втілення свого задуму доклали чимало вмінь і зусиль, присвятили багато часу створенню якісної речі або твору. Поява нової книжки, нового диску чи нової програми стала можливою завдяки тому, що конкретні виробники або видавці вклали гроші у їх виробництво. При цьому вони, подібно до авторів, сподівалися на прибуток від продажу.

У давнину морські пірати не переймалися правом власника на товари, що перевозилися кораблями. Сучасні “пірати” зневажають авторські права творців і виробників. Додруковують тисячі примірників найпопулярніших книжок, перезаписують диски, відеокасети й комп'ютерні програми. Згодом їх продадуть цілком дешево, адже витрати на виробництво в них дуже низькі, до того ж вони не збираються сплачувати авторам відсоток від прибутку, одержаного від продажу цього виробу.

“Піратські” вироби знаходять в Україні багато покупців. Це відбувається передусім тому, що ціни на оригінальні диски чи комп'ютерні програми є надто високими.

29.3. Подумайте і дайте відповідь

Чому в цьому контексті вжито поняття “піратство”?

Прочитайте тексти про різні форми “піратства”, які наведені після таблиці. Заповніть таблицю. Пропозиції обговоріть.

Назва виробу	У чому полягає піратство в цій сфері?
Магнітофонні касети	
Відеокасети	
Програмне забезпечення	
Програми супутникового телебачення	
Книжки та інші видання	

29.4. Виконайте та обміркуйте

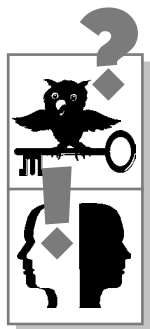
Проведіть дискусію з проблем, які вам доводиться вирішувати через необхідність дотримуватися авторського права. Чи завжди ви купуєте ліцензійне програмне забезпечення? Касети з голографією? Не переписуєте фільми в товаришів? Чи можна брати до уваги пояснення на зразок: “Я переписую неліцензійні

комп'ютерні ігри, бо мені бракує грошей на ліцензійні”? Чи можна знайти якісь аргументи на користь використання “піратських” виробів? Чи легко нам визнати, що така поведінка (використання піратських виробів) — це крадіжка чужої власності?

Перевірте себе

Намалюйте в малих групах кілька плакатів, що їх можна використати в кампанії з боротьби проти “комп’ютерного піратства”. Розмістіть їх у шкільному коридорі.

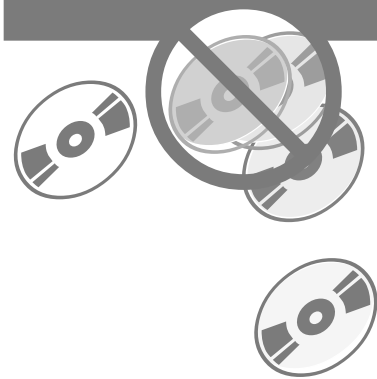
ПОНЯТТЯ І ТЕРМІНИ: тіньова економіка; другий економічний обіг; “комп’ютерне піратство”; авторські права.

Це ви можете робити самі

Перечитайте наведений нижче текст; розробіть на його основі “малий кодекс честі” — збірник принципів, яких має дотримуватися користувач комп’ютерних програм (і не тільки!).

ЩО ЗАБОРОНЕНО?

Цілковиті авторські і майнові права на програмне забезпечення має виробник. Тому користувачеві забороняється робити з такими програмами те, що порушуватиме ці права. Насамперед забороняється копіювати програмне забезпечення без дозволу виробника. Виконання бодай однієї копії понад встановлені виробником обмеження (наприклад, дозволяється виконати запасну копію), вже розглядається як порушення авторського права. Забороняється вносити зміни в програму, крім тих, що необхідні для її використання (скажімо, виправити помилки). Перероблювання програми та будь-які інші операції, що мають на меті створення нової програми, забороняється і розглядається як плагіат. Не дозволяється підписуватись замість авторів програм. Також забороняється надавати програми в користування (в оренду) без згоди виробника. Право дозволяє тільки її продаж у цілісному вигляді.

ЯК ГРОМАДЯНИ І ДЕРЖАВА МОЖУТЬ СПІВПРАЦЮВАТИ У ДОСЯГНЕННІ ЕКОНОМІЧНИХ ЦІЛЕЙ

Якими є соціальні
цілі економіки

Як громадяни
вирішують
власні соціально-
економічні
проблеми

“У твердженні “максимальний добробут для максимальної кількості громадян” одне “максимальне” зайве”.

Анонімний економіст

“Теорія “невидимої руки”: коли людина виходить із власної вигоди, це неминуче призводить до того, що вона віддає перевагу тому заняттю, яке найвигідніше суспільству”.

*Англійський економіст Адам Сміт
(XX ст.)*

Після цього уроку
ви зможете:

визначати і пояснювати на прикладах соціальні цілі економіки;

розповідати про основні завдання соціального захисту населення;

сформулювати власне ставлення до діяльності держави з визначення соціальних завдань економіки.

1. ЯКИМИ Є СОЦІАЛЬНІ ЦІЛІ ЕКОНОМІКИ

Сукупність усіх економічних відносин (принципи організації виробництва, поділу виробленої продукції, визначення розміру податків та їх використання у бюджетному процесі тощо) становить економічну систему суспільства.

Економічні системи можна оцінити за їхньою здатністю досягати основні соціальні цілі, зокрема економічної свободи, ефективності, рівності, економічної безпеки й економічного зростання.

Економічна система демократичного громадянського суспільства має сприяти збільшенню обсягу товарів і послуг, підвищенню їхньої якості на основі конкурентної боротьби. Водночас, ця система має забезпечити необхідні умови для цілковитої реалізації прав і свобод людини і громадянина, гарантувати людині захищеність

від можливих невдач у підприємстві, втрати місця роботи. Особам, які через хворобу або інвалідність не можуть забезпечити себе необхідними засобами існування, суспільство і держава мають надавати соціальну допомогу, основу для якої становлять результати економічної діяльності.

Завдання полягає в тому, щоб визначити найкращі шляхи досягнення цих цілей за умов ринкової економіки.

30.1. Виконайте та обміркуйте

Об'єднайтеся в групи по 3–4 учні. Обговоріть у групах завдання економіки і заповніть таблицю. Щоб заповнити стовпчик, скористайтеся шкалою оцінок від 1 до 5 для власної оцінки важливості кожної мети (1 — низька; 5 — висока). У третьому стовпчику оцініть, як сучасна українська економічна система досягає певної мети: 5 — відмінно; 4 — добре; 3 — середньо; 2 — задовільно; 1 — незадовільно. Виставлені у групах оцінки запишіть до зведеної таблиці на дошці.

Завершивши роботу, поміркуйте над запитаннями:

- Чому головні цілі економічної системи відрізняються в різних групах? Чи змінювалася б економічна політика держави, якби учасники кожної групи творили уряд і керували по черзі?
- Що станеться, якщо за рахунок економічної безпеки спрямовувати кошти на економічне зростання?
- До яких наслідків призведе обмеження економічної свободи?
- Як зменшення економічної ефективності відіб'ється на становищі суспільства і окремих громадян?

Ваша класифікація	Цілі економічної системи громадянського суспільства	Ваша оцінка
	Гарантувати ЕКОНОМІЧНУ СВОБОДУ. Це означає свободу для споживачів витратити чи заощаджувати свої доходи; свободу для робітників змінювати місце праці; свободу для громадян засновувати нові фірми чи закрити старі підприємства.	
	Досягти ЕКОНОМІЧНОЇ ЕФЕКТИВНОСТІ. Про економічну ефективність можна говорити лише тоді, коли отримувані прибутки перевищують витрати на організацію виробництва.	

Ваша класифікація	Цілі економічної системи громадянського суспільства	Ваша оцінка
	Створювати умови для ЕКОНОМІЧНОЇ РІВНОСТІ. Рівність у цьому сенсі тотожна справедливості: чи забезпечує держава однакові шанси для всіх у досягненні економічного добробуту на основі власної праці.	
	Гарантувати ЕКОНОМІЧНУ БЕЗПЕКУ. Це означає захищеність від виробничих ризиків, до яких належать виробничі травми, втрата роботи, невдачі в бізнесі. До економічної безпеки належить також система пенсійного забезпечення громадян, які в зв'язку з досягненням певного віку не працюють.	
	Забезпечувати ЕКОНОМІЧНЕ ЗРОСТАННЯ, тобто збільшення виробництва товарів. Економічне зростання сприяє досягненню цілей бюджету, оскільки збільшення кількості продукції зумовлює збільшення податкових надходжень, а це, своєю чергою, унеможливило збільшення витрат на задоволення суспільних потреб.	

— Чому економічна рівність є актуальною саме за умов громадянського суспільства?

— Прокоментуйте свої оцінки у третьому стовпчику таблиці.

Чи ефективним є вітчизняне виробництво сьогодні? Як, на вашу думку, треба вдосконалювати політику держави, щоб якомога повніше досягти економічних цілей?

Забезпечити досягнення одразу всіх економічних цілей у повному обсязі неможливо, адже вони взаємопов'язані, тому приділення більшої уваги одній із них неминуче зумовить обмеження можливостей для реалізації іншої.

За сучасних умов в Україні збільшення розміру пенсії для непрацюючих (підвищення економічної безпеки) не на основі економічного зростання, а за вказівкою уряду спричинить падіння економічної ефективності (уряд буде змушений зобов'язати підприємства відраховувати більше коштів до пенсійного фонду, зменшаться державні вкладення капіталів у розвиток промисловості).

Виваженість державної економічної політики полягає саме в тому, щоб визначити першочергові завдання, які потрібно вирішити для задоволення потреб більшості громадян, а також шляхи реалізації цих завдань. Водночас, якщо зовсім не приділяти уваги певній меті економічної системи, не можна досягти рівноваги в суспільних відносинах щодо виробництва і розподілу необхідних товарів та послуг. Регулювання цих відносин є однією з найважливіших цілей демократичної держави, а завдання уряду — досягати визначених цілей економічної системи. Інакше кажучи, діяльність урядовців

можна оцінювати на підставі того, як змінилося становище в економіці за час перебування їх при владі.

2. ЯК ГРОМАДЯНИ ВИРІШУЮТЬ ВЛАСНІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОБЛЕМИ

30.2. Виконайте та обміркуйте

Уважно прочитайте перелік завдань щодо забезпечення потреб громадян і держави:

придбання автомобілів; охорона кордонів; функціонування середніх шкіл; створення й утримання національних заповідників; потреби громадян в одязі; утримання шляхів у населених пунктах; забезпечення населення продуктами харчування; надання невідкладної медичної допомоги.

Поділіть їх на дві групи: 1) ті, що можна вирішити шляхом ринкових відносин; 2) ті, що має розв'язувати держава.

Заповніть таблицю:

Завдання, що мають вирішуватися шляхом ринкових відносин	Завдання, що має розв'язувати держава

На чому ґрунтується ваш вибір? Пояснить.

У громадянському суспільстві головним підходом до вирішення проблеми щодо того, які потреби людини можна задовольнити на основі ринкових відносин, а які потребують вирішення на державному рівні, є принцип споживання.

Кожна людина має власні смаки й уподобання, намагається придбати саме ті товари, які найліпшим чином можуть задовольнити її потреби. Якщо ви купуєте, наприклад, хліб для власного споживання, ви вилучаєте з процесу споживання цього буханця інших людей, обмежуєте їхній доступ до цього продукту. Інші члени суспільства не можуть претендувати на споживання придбаного вами хліба. Тому товари і послуги, призначені для індивідуального споживання, мають забезпечувати потреби громадян шляхом ринкових відносин.

претендувати на споживання придбаного вами хліба. Тому товари і послуги, призначені для індивідуального споживання, мають забезпечувати потреби громадян шляхом ринкових відносин.

Але існують товари і послуги, споживання яких не можна обмежувати. Приміром, неможливо обмежити споживання нічного освітлення вулиць, вилучивши з цього процесу конкретних осіб. Послуги, що неможливо вилучити з процесу споживання, й які споживаються населенням спільно, має надавати громадянам держава, виконуючи соціальне замовлення громадянського суспільства.

Наприклад, усі громадяни можуть здобувати безкоштовну освіту у школі. Або якщо людина дістала травму, стала інвалідом і не може працювати, держава зобов'язана підтримувати таку особу матеріально.

Міра вирішення цих проблем є показником розвитку суспільних відносин. Чим вищого рівня, передусім економічного, сягає суспільство, тим повніше воно може вирішувати ці та інші соціальні проблеми.

30.3. Подумайте і дайте відповідь

Розгляньте фотографії, визначте, які категорії населення є найменш соціально захищеними за умов ринкової економіки і потребують допомоги з боку суспільства й держави?

Прокоментуйте кожен складову системи соціального захисту. Чому саме вони є зараз актуальними

СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ

для нашої держави? Як ці складові пов'язані з рівнем економічного розвитку України?

Складіть схему соціального захисту.

У масовій свідомості соціальна захищеність поки що нерідко розцінюється як милосердя, звужується до надання матеріальної допомоги, причому найнезахищенішим верствам населення. Натомість соціальний захист лише тоді може бути ефективним, якщо він забезпечує матеріальний добробут і економічну самостійність, соціальний статус кожної особи, фізичне і духовне здоров'я всіх людей.

Соціальний захист у громадянському суспільстві передбачає також активність самої особи. Це можна визначити як самозахист. Йдеться про подолання певних стереотипів (“мені зобов'язані надавати певні блага, я не зобов'язаний нічого нікому віддавати”), активну участь громадянина у створенні свого матеріального і соціального добробуту, набуття особистісних якостей, необхідних для конкуренції на ринку праці, що існує поруч із ринком товарів.

Отже, шлях до розвиненої ринкової економіки — важкий і динамічно мінливий процес. Він потребує вирішення широкого кола проблем: реформування власності, вдосконалення податкової системи, розвитку підприємництва і конкуренції, подолання інфляційних процесів тощо. Але ринкова економіка змінює і саму людину: ринок вимагає від людини повної віддачі в роботі, відповідальності за наслідки власних економічних рішень, забезпечуючи високі прибутки лише тим, хто перемагає у конкурентній боротьбі.

Ринок, що дає простір економічній свободі, водночас вимагає від кожної людини, кожної сім'ї самостійно дбати про себе. Завдання держави полягає в тому, щоб створити для цього належні умови, здійснюючи соціально зорієнтовану економічну політику. Але в кожному суспільстві є верстви населення, які не можуть самостійно забезпечувати власне існування й існування своєї сім'ї через різні причини: старість, багатодітність, каліцтво, хвороби. Ці люди не можуть обійтися без турботи держави. Крім того, держава має опікуватися проблемами охорони довкілля, освіти, оборони, охорони здоров'я тощо, тобто тим, що називають суспільним продуктом і що, ясна річ, не становить економічного інтересу підприємців. Тому в сучасному світі фантастичним є уявлення про вільний ринок без жодного втручання держави.

Перевірте себе

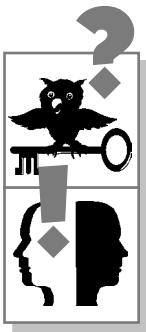
1) *За сучасних умов в Україні важливим суспільним завданням, що відіграє роль складової соціального захисту громадян, є збереження реального рівня доходів працюючих. Через кризові явища в економіці грошова одиниця знецінюється, зменшуються реальні*

доходи громадян, тобто спостерігаються інфляційні процеси. (**Інфляція** — знецінення грошей через надмірний випуск їх та нестабільність економіки.) Як ви вважаєте, чи є боротьба з інфляцією складовою соціального захисту і завданням держави, чому?

2) У результаті змін попиту і пропозиції на ринку товарів виникають зміни на ринку праці: з одного боку, існує незадоволений попит на працю (в тих галузях, де найбільший попит на товари), а з іншого — надмірна пропозиція праці в галузях виробництва, де панує низький попит на продукцію. Наслідком є скорочення виробництва і **безробіття**. Безробіття є складною соціальною проблемою країн із ринковою економікою.

Подумайте, як вплине на розвиток ринкової економіки ліквідація безробіття.

ПОНЯТТЯ І ТЕРМІНИ: ринок праці; безробіття; інфляція; соціальна справедливість; система соціального захисту; соціально зорієнтована ринкова економіка.

Це ви можете зробити самі

Подумайте і визначте позитивні й негативні аспекти розвитку ринкової економіки, наявні в Україні.

Розділ 6

УКРАЇНА — НАШ СПІЛЬНИЙ ДІМ

На етапі становлення й розвитку демократичного і громадянського суспільства в Україні існують проблеми, зумовлені сучасними процесами взаємовідносин між представниками різних народів і націй, які живуть в Україні. Як вирішити ці проблеми з позицій толерантності, співробітництва, ненасильства? Чи актуальними для сучасного українця є поняття “нація”, “національний”? Хто такі патріоти? Ці питання чекають на вашу спільну відповідь у цьому розділі.

УКРАЇНСЬКИЙ НАРОД І УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА

Яку спільноту
називають
українським
народом
Україна —
багатонаціональна
держава

Після цього уроку
ви зможете:

визначати чинники формування такої спільноти людей як народ;
пояснювати взаємозв'язок між поняттями народ і національна держава;
розрізняти поняття “громадянство” і “національність”

“Люблять батьківщину не за те, що вона велика, а за те, що вона твоя”.

*Римський державний діяч, філософ
Л. Сенека (I ст. н.е.)*

“Найкращий спосіб прищепити дітям любов до батьківщини полягає в тому, щоб така любов була у батьків”.

*Французький філософ Ш. Монтеск'є
(XVIII ст.)*

1. ЯКУ СПІЛЬНОТУ НАЗИВАЮТЬ УКРАЇНСЬКИМ НАРОДОМ

31.1. Виконайте та обміркуйте

Спробуйте методом “мікрофону” закінчити речення: “український народ — це...” Обговоріть свої висноження. Яке з них ви вважаєте найбільш точним або прийнятним для себе?

Назвіть великі народи світу і подумайте, що означає належність людини до народу.

Знову сформулюйте відповідь на питання: що таке український народ?

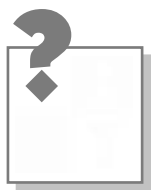
Дуже часто ми чуємо та вживаємо слово “народ”. Термін народ (етнос) не можна визначити однозначно. В одних випадках народом називають все населення, всіх жителів тієї чи іншої країни. Нерідко можна почути, як народом називають масу чи скупчення людей (наприклад, на вулиці). Поняттям “народ” також визначають різні

форми етнічної й національної належності людей (народність, нація, іноді племя).

Термін “народ” вживають і як синонім поняття “**нація**”. Слово “нація” латинське за походженням. У Давньому Римі так називали чужинців, які не були громадянами Риму, але були пов’язані походженням з одного регіону, а часто й кровними зв’язками. У такому сенсі (група людей, котрі походять з одного регіону) це слово використовували до Середньовіччя. Але вже у XVIII ст. у творах просвітителів націю почали визначати як людей, котрі живуть на певній території й управляються одним урядом.

У сучасній демократії, на відміну від попередніх часів, нація є не етнічною, а насамперед політичною спільнотою. *Етнічна нація — це усталена спільнота людей, що історично складається в процесі формування спільної території, економічного життя, мови, історії та культури.* Коли нація починає вирізняти себе серед інших націй за цими ознаками та виявляє прагнення до самостійного політичного життя, вона перетворюється на політичну націю. Отже, *під політичною нацією розуміють політичну спільноту людей, яка, зберігаючи всі ознаки етнічної нації, має або прагне мати власну державу.* Саме ця ознака є головною для нації як політичної спільноти.

У нашому суспільстві існує нація етнічна (її становлять всі українці за національністю) та нація політична (громадяни України всіх національностей, поєднані з українською державою політико-правовими зв’язками). Отже, коли ми говоримо про український народ, здебільшого маємо на увазі спільноту, яка визначається поняттям політична нація і до якої належать всі громадяни України.

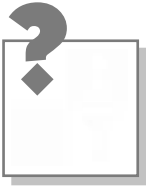
31.2. Подумайте і дайте відповідь

Стаття 11 Конституції України проголошує, що українська держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій, культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів та національних меншин в Україні.

Визначте, в якому сенсі тут ужито термін “нація” — етнічна чи політична? Доведіть свою думку.

— Як ви вважаєте, чому в тексті нашої Конституції йдеться про розвиток української нації саме у цьому розумінні?

2. УКРАЇНА — БАГАТОНАЦІОНАЛЬНА ДЕРЖАВА

31.3. Подумайте і дайте відповідь

Чи живуть в Україні тільки українці? Чи живуть українці тільки в Україні?

Назвіть, люди яких відомих вам національностей живуть в Україні. Назвіть інші країни світу, де мешкають українці, покажіть їх на карті.

Чи маєте ви родичів в інших державах? Де? Як вони туди потрапили?

Україна належить до молодих держав Європи. Її народ у 1991 році скористався правом на самовизначення, проголосивши незалежність країни.

У сучасному світі існують і національно однорідні, і багатонаціональні держави. Україна належить до багатонаціональних держав. Тісні й тривалі політичні та економічні зв'язки, спільний досвід та інтереси сформували почуття єдності, належності до українського народу в різних етнічних груп, народностей та націй, які населяють її територію. Сьогодні їх об'єднує єдина держава, в якій всі вони є громадянами.

Громадянство означає зв'язок людини з державою, її права і обов'язки. Воно не залежить від кольору волосся, шкіри, віросповідання, мови спілкування, національності. Залежить громадянство лише від закону. Згідно із законом, ми є громадянами України від народження, якщо народилися на її території або принаймні хтось із батьків є громадянином України. Не всі мешканці України є її громадянами, адже вони можуть бути іноземцями або особами без громадянства. Для тих, хто приїхав в Україну з інших держав і хоче стати її громадянином, існує певний порядок набуття громадянства за законом.

31.4. Подумайте і дайте відповідь

Обговоріть у парах: чим громадянство відрізняється від національності?

За даними моніторингового опитування, проведеного Інститутом соціології НАН України на початку 1990-х років, 70% респондентів, відповідаючи на питання: “Хто ви за національністю?”, назвали себе українцями. У 2001 році українцями назвали себе 75 — 77% опитаних.

Моніторингове питання: “Ким ви себе відчуваєте?” містило такі варіанти відповідей: 1) громадя-

нином України, 2) громадянином колишнього СРСР, 3) громадянином Росії, 4) мешканцем свого міста або регіону, 5) європейцем. На початку 1990-х років 47% респондентів ідентифікували себе громадянами України, тоді як у 2001 році громадянами України ідентифікували себе лише 35% опитаних.

Як ви вважаєте, про що свідчать ці дані?

Чому збільшилася кількість тих, хто вважає себе українцем за національністю?

Як ви вважаєте, чому зменшилася кількість тих, хто вважає себе громадянином України?

Яким може бути майбутнє України, якщо такі тенденції зберігатимуться? Чому?

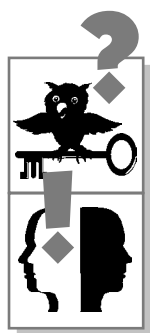

Перевірте себе

Прочитайте прислів'я, складені представниками етносів, які живуть в Україні, та спробуйте визначити, якому етносові належить кожне з них:

- Людина без Вітчизни — як соловей без пісні.
- Рідна країна — мати, чужа — мачуха.
- Найсолодший хліб на чужині смаку не має.
- Людина без Батьківщини — як птах без гнізда.
- Дерево росте на одному місці.
- Де рідний край, там рай.
- Ціну рідній стороні складеш на чужині.

Обговоріть: чому важко визначити таку належність? Яка ідея об'єднує всі ці прислів'я? Про яку державу як Батьківщину, рідну землю йдеться у прислів'ях? Чого мають прагнути представники всіх народів, щоб сприяти процвітанню нашого суспільства й держави?

ПОНЯТТЯ І ТЕРМІНИ:

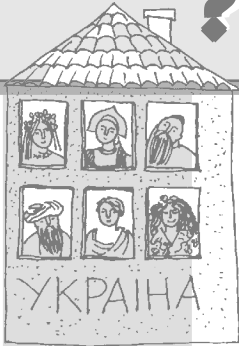
народ; український народ; громадянство.

Це ви можете зробити самі

Напишіть невеличкий твір на одну з тем:

- 1) “Для мене український народ — це...”
- 2) “Для мене Україна — це...”
- 3) “Для мене Українська держава — це...”

УКРАЇНА — НАШ СПІЛЬНИЙ ДІМ

**Що таке культура
і полікультурне суспільство?
Що таке національні меншини?**

“Ставайте дочками та синами, а не пасинками своєї святої землі, держави, свого мудрого, наділеного найвартіснішими чеснотами великого народу... Хай єднає нас свята земля, історія, мова, прадавні благородні звичаї”.

*Український літературознавець
Є. Говстуха (XX ст.)*

“Прихильюсь до народів сердечно й укліно, запозичу нове і відкину старе...”

Український поет С. Литвин (XX ст.)

“Чим міцніші зв’язки людини з культурою свого народу, тим більшого можна сподіватися від неї як від громадянина, свідомого творця матеріальних і духовних благ, патріота й інтернаціоналіста”.

*Український громадський діяч
В. Русанівський (XX ст.)*

**Після цього уроку
ви зможете:**

**розповідати, що таке полікультурне суспільство і чому Україна є багатокультурною державою;
якими є права національних меншин в Україні;
пояснювати необхідність толерантних міжетнічних та міжкультурних відносин в Україні.**

1. ЩО ТАКЕ КУЛЬТУРА І ПОЛІКУЛЬТУРНЕ СУСПІЛЬСТВО

32.1. Виконайте та обміркуйте

Працюючи в парах, складіть перелік тих страв, котрі ви і ваш сусід або сусідка вживали вчора. Проаналізуйте його та визначіть: котрі з цих страв є традиційними для української кухні, а котрі — ні. Як часто ви вживаєте страви, традиційні для інших народів? Коли?

*Чи вдягаєте ви традиційне українське вбрання?
Чи можна судити за одягом сучасної людини про її
походження? Про що свідчить цей факт?*

Вільям Сомерсет Моєм в одному з романів писав, що жодна людина не існує сама по собі. Люди — це країна, в котрій вони народилися, домівка, де вони вчилися ходити, ігри дитинства, їжа, страви, котрі їли, школа, де навчалися, письменники, котрих читали і релігія, яку сповідували.

Ідеться про *культуру*, яку створило суспільство на певному етапі свого розвитку. Існують сотні визначень поняття “культура”. Передусім зі словом “культура” пов’язані музика, театр, книжки, кіно та інші види інтелектуальної й художньої діяльності людей. Говорять також про культуру поведінки.

Проте культуру можна сприймати й у більш широкому сенсі. Тоді *культура* — це цінності й системи поведінки, засвоєння яких дозволяє окремим індивідам і групам усвідомлювати навколишній світ і діяти в ньому. Щоб зрозуміти таке складне поняття, як культура, потрібно знайти відповіді на наступні питання суспільного життя: Що є “добрим” і “поганим”? Хто має владу і яким шляхом її набуто? Яку роль відіграє релігія? Які взаємини існують між чоловіками і жінками? Які традиції є важливими? За якими правилами вживають страви та напої? Що вважається смішним? Як складаються відносини між представниками різних культур?

Цей список можна продовжувати, але важливим є те, що представники однієї культурної спільноти дають майже однакові або схожі відповіді на ці запитання. *Представники однієї культури* за багатьох обставин поведуться однаково, мають спільні уявлення і ставлення до певних речей. Найістотніше така спільність відчувається в оцінках та судженнях у процесі спілкування з представниками інших культур (наприклад, під час перебування за кордоном).

Кожна така група, особливо якщо її члени проживають компактно (край, місто, частина міста), прагне усвідомити себе як ціле, зберегти і зміцнити ознаки своєї культури, спілкуватися рідною мовою. На жаль, у багатьох країнах світу, зокрема там, де такі групи численні, це призводить до конфліктів і суперечностей, викликає взаємну недовіру, упередження, нетерпимість.

Культура постійно міняється. Одна з причин таких змін — час. Із плином часу змінюються уявлення людей про певні речі, що зумовлює зміну культури загалом.

Наступною причиною культурних змін є контакти з іншими культурами, взаємообмін, що веде до взаємозбагачення. Найчастіше такі

процеси відбуваються в країнах, де живуть люди різних національностей, котрі є носіями різних культур.

32.2. Подумайте і дайте відповідь

Чи відоме вам поняття “полікультурне суспільство”?

Звідки походить термін “полікультурність”?

Яке визначення ви можете дати поняттю “полікультурне суспільство”?

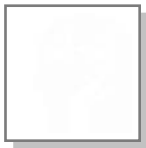
Суспільства, до складу яких входять різні групи населення, насамперед національні, етнічні та релігійні, а також соціальні, професійні тощо, називають **полікультурними (багатокультурними)**.

Як виникли полікультурні суспільства? Сучасні суспільства з багатьма культурами здебільшого виникли внаслідок політичних та економічних процесів. У Європі, наприклад, розвиток полікультурних суспільств поглибився після Другої світової війни. Тоді посилилися процеси переміщення населення з однієї країни в іншу (*еміграція*) і в межах однієї країни (*міграція*). Це вимагало співіснування різних культур у межах кожної із європейських країн.

Україна належить до **багатокультурних** держав. На її теренах живуть представники різних націй, культур, віросповідань.

2. ХТО ТАКІ НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ

Україна є не тільки полікультурною, а й поліетнічною державою. На її території мешкають представники багатьох етносів, котрі є носіями різних культур. Групи людей, котрі проживають на території країни тривалий час, але мають відмінні від більшості населення мову, культуру, поведінку, звичаї, способи життя і навіть риси характеру називають меншинами.

32.3. Виконайте та обміркуйте

1. Наведіть приклади відомих вам соціальних меншин в українському суспільстві, котрі можна вирізнити за певною ознакою.

2. Що ви розумієте під поняттям “національна меншина”? У зв'язку з чим ви чули таке словосполучення?

3. Про які національні меншини, що живуть в Україні, ви знаєте з:

- а) інформаційних джерел;*
- б) власного досвіду;*
- в) ніколи не чули;*

росіяни
азербайджанці
євреї
вірмени
білоруси
караїми
кримські татари
цигани
болгари
румун
німці
гагаузи
угорці
греки

4. Якого висновку щодо етнічного складу населення України можна дійти, аналізуючи ваші відповіді? Чи достатньо інформації про національні меншини в нашій країні подають ЗМІ? Чи може ця інформація бути важливою для вас? В якому випадку?

Група людей, котрі вирізняються з більшості населення за своєю етнічною належністю, є **національною меншиною**. Закон України “Про національні меншини” зазначає, що до національних меншин належать групи громадян України, котрі не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою.

За переписом населення 1989 р., в Україні проживають представники понад 130 національних меншин. Найчисельнішою з них є росіяни (близько 11 млн), 7 — налічують понад 100 тис. осіб кожна: євреї, білоруси, молдавани, болгари, поляки, угорці, румун. Кримських татар, німців, циган, азербайджанців, грузин, литовців від 50 до 100 тис., чехів, словаків, корейців, латишів 510 тис. Найменшими за чисельністю є національні групи, що налічують від 1 до 5 тис. осіб.

32.4. Подумайте і дайте відповідь

Позначте “+” речення, з якими ви згодні, “-” ті, з якими ви не погоджуєтесь. Зверніть увагу на те, щоб ваші відповіді не містили суперечностей.

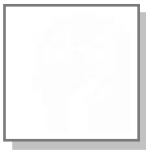
1. Національними меншинами називають групи громадян неукраїнського походження, котрі становлять більшість у певній частині території держави.
2. В окремих регіонах України росіяни не є національною меншиною, бо їх більше, ніж українців.
3. Голландці в Україні не є національною меншиною, адже їх лише кілька осіб.

4. *Олександр Іванов вважає себе росіянином, однак він українець, бо народився і виріс в Україні, володіє українською мовою, його мати українка.*
5. *Тарас Кальченко вважає себе українцем, але він росіянин, тому що його мати росіянка, в його сім'ї не спілкуються українською мовою.*
6. *Особа не може змінити свою національність, успадковану від батьків.*
7. *Кожному і кожній треба надати можливість вибирати національність незалежно від національності батьків.*

В історії відомі різні підходи до вирішення проблем міжетнічних та міжкультурних відносин всередині держави. Одним із них є спосіб “змішування” всіх груп і спільнот в одному “плавильному казані” й утворення єдиної культури. Таке змішування має негативні наслідки і веде до втрати націями і групами своєї самобутності. Ця політика на рівні держави здатна спричинитися до боротьби меншин за свої права, навіть до міжнаціональних конфліктів. Так, більшість збройних конфліктів останніх років у світі пов’язана саме з міжнаціональними та релігійними проблемами.

Найгірше, коли наявність у країні людей різних національностей призводить до нетерпимості, чи навіть дискримінації.

Отже, взаємовідносини національних меншин з національною більшістю можуть бути або толерантними, або суперечливими, конфліктними. Конфлікт зумовлюється намаганням більшості інтегрувати національні меншини або прагненням меншості ізолюватися, відокремитися.

32.5. Виконайте та обміркуйте

Об’єднайтеся в пари, уявіть собі, що ви — українці, котрі мешкають в якійсь далекій країні. Визначте і стисло запишіть три права, що має гарантувати вам ця держава.

Представте свої пропозиції класу, складіть загальний перелік прав.

Щоб запобігти конфліктам, міжнаціональні відносини в державі має врегульовувати закон. Жоден громадянин держави не може бути обмежений у правах внаслідок свого національного походження.

Документи розповідають...

Стаття 2 Загальної декларації прав людини

Кожній людині надаються всі права і всі свободи, проголошені цією Декларацією, незалежно від раси,

кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного, соціального чи станового походження, майнового чи іншого стану.

Стаття 7 Загальної декларації прав людини

Усі люди рівні перед законом і мають право, без будь-якого розрізнення, на рівний захист законом. Усі люди мають право на однаковий захист від будь-якої дискримінації, що порушує цю Декларацію, і від будь-якого підбурювання до такої дискримінації.

Стаття 30 Конвенції ООН про права дитини

У тих державах, де існують етнічні, релігійні або мовні меншини чи особи з числа корінного населення, дитині, котра належить до таких меншин або корінного населення, не може бути відмовлено в праві спільно з іншими членами її групи користуватися своєю культурою, сповідувати свою релігію і виконувати її обряди, а також користуватися рідною мовою.

Зі статті 24 Конституції України

Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом.

Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками...

Існує лише один шлях безконфліктного співіснування всередині держави — це універсальний принцип демократії, коли більшість править, дотримуючи прав меншості. Демократична держава реалізує волю більшості громадян, водночас жорстко гарантуючи права меншості. Тільки такий шлях дає змогу досягти миру, стабільності й розвитку суспільства.

Законодавство України гарантує національним меншинам права: на користування і навчання рідною мовою, розвиток національних культурних традицій, сповідання своєї релігії, створення національно-культурних навчальних закладів, видання газет, журналів, книжок мовами національних меншин тощо.

Але мир і злагода в суспільстві — це справа не лише держави. Кожна людина має усвідомлювати, що слід шукати шляхи взаєморозуміння з представниками інших груп населення, інакше не

уникнути конфліктних ситуацій. Отже, для забезпечення діалогу між народами потрібно:

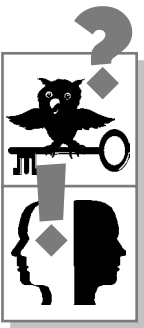
- » усвідомити рівність прав і цінностей, боротися проти дискримінації;
- » намагатися пізнати культуру інших народів;
- » співпрацювати, допомагати один одному;
- » порівнювати й обмінюватися поглядами, досвідом, ідеями;
- » досягати домовленостей, ухвалюючи спільні рішення.

Перевірте себе

Прочитайте наведені приклади ситуацій та визначте, в яких з них, на ваш погляд, порушено права національних меншин:

- певній національній групі місцева влада заборонила відкрити школу з рідною мовою навчання;
- міністерство освіти і науки видало наказ, за яким у школах національних меншин українську мову викладатимуть 5 разів на тиждень;
- випускники шкіл національних меншин мають складати обов'язковий випускний іспит з державної мови;
- усі написи в громадських місцях мають бути державною мовою;
- міністерство юстиції відмовило в реєстрації громадської організації національної меншини, мотивуючи тим, що на території країни мешкає лише кілька сотень представників цієї меншини;
- органи державної влади заборонили представникам національної меншини брати участь у міжнародній конференції, оскільки вони не представляють національну більшість.

ПОНЯТТЯ І ТЕРМІНИ: культура; полікультурна держава; поліетнічна держава; меншина; національна меншина; права національних меншин.

Це ви можете зробити самі

Із чим тепер у вас асоціюється поняття “полікультурне суспільство”? Назвіть три явища суспільного життя України, котрі свідчать, що вона є полікультурною державою.

ЩО ТАКЕ ПАТРІОТИЗМ

Що означає бути патріотом

Еміграція — право кожної людини чи втеча

*“Не питай, що тобі може дати держава,
а запитай себе, що ти можеш дати державі”.*

*Американський політичний
та державний діяч
Д. Ф. Кеннеді (XX ст.)*

*“Я живу тобою і для тебе,
Вийшов з тебе, в тебе перейду”.*

Український поет В. Симоненко (XX ст.)

Після цього уроку
ви зможете:

розрізняти поняття “патріотизм”, “шовінізм”,
“космополітизм”;

формулювати власне розуміння понять “патріот”,
“патріотизм”;

обґрунтовувати свій вибір місця проживання
в Україні або іншій країні світу.

1. ЩО ОЗНАЧАЄ БУТИ ПАТРІОТОМ

33.1. Подумайте і дайте відповідь

*Чи відчуваєте ви себе українцем (росіянином,
білорусом, поляком тощо)? Що це означає для вас?*

Патріотом (від латинського *pater* батько) називають людину, котра любить свою Батьківщину, захищає її інтереси та авторитет. **Патріотизмом** називають любов до конкретної країни, відданість їй.

Чи всі українці, росіяни або білоруси є патріотами? Що означає бути патріотом? Чим патріот відрізняється від шовініста? Як їх можна

розрізнити, якщо обидва стверджують, що люблять свою Батьківщину і бажають їй добра? Як людина може довести свій патріотизм? Чи може бути патріотом України людина, котра не живе в країні, або людина, котра живе в Україні, але не є українцем?

Такі теми люди не обговорюють щодня. Втім, вони доволі важливі для кожного і кожної з нас, щоб бодай інколи замислюватися над ними. Серйозні й обґрунтовані відповіді на ці питання дають людині уявлення про її ставлення до свого народу, держави, до самої себе. Ці думки впливають на вибір життєвого шляху.

33.2. Виконайте та обміркуйте

Оберіть і впишіть у відповідні стовпчики ті ознаки, котрі ви вважаєте суттєвими для характеристики патріотизму та антипатріотизму:

- щоб стати патріотом, треба знати українську мову, знати і поважати гімн і герб нашої країни;
- патріоти не носять імпортований одяг і не слухають іноземну музику;
- якщо ви розмовляєте з іноземцями тільки українською мовою — це патріотично;
- частина громадян вважає, що про відсутність патріотизму свідчить той факт, що люди не беруть участі у виборах; інші стверджують, що людина, котра не бере участі у виборах, може бути патріотом;
- патріотом не може бути людина, котра не хоче працювати, не сплачує податків, приховує свої доходи від держави;
  - патріот підтримує уряд і не критикує його, навіть якщо не згоден із його політикою;
  - патріотом не може бути людина, котра не поважає гімн і герб держави;
  - патріот готовий пожертвувати життям заради Вітчизни, він ніколи не ухиляється від служби в армії;
  - більшість людей вважає, що уряд не має підтримувати продаж іноземних товарів і повинен з цим боротися. Значна кількість людей висловлюється проти вільної торгівлі імпортованими товарами, хоча купує переважно товари іноземного виробництва;
  - багато хто вважає, що немає значення, де жити і якою мовою

1. Що зображено на фото?
2. Чому, на вашу думку, люди змінюють своє місце проживання?

розмовляти, головне любити людей, бачити світ і розвивати свої здібності;

— багато хто вважає, що не треба купувати імпор-тні продукти, оскільки це шкодить вітчизняно-му виробнику сільськогосподарської продукції;

— патріот працюватиме у вітчизняній приватній фірмі краще, ніж в іноземній;

— той, хто працює в іноземній фірмі, бо там більше платять, не є патріотом.

Я вважаю, що:

Патріотом є той, хто...

Патріотом не є той, хто...

Справжній патріотизм приносить користь державі, та коли відмовляються від вивчення мови і культури інших народів, від купівлі іноземних товарів або від нормального толерантного спілкування з представниками інших країн це хибне розуміння патріотизму, здатне породжувати серйозні конфлікти у суспільстві. Якщо людина проголошує гасла щодо переваги одного народу чи національності над іншими, нетерпимості й ворожого ставлення до інших народів, це не є справжній патріотизм — це **шовінізм**. З іншого боку, деякі люди вважають себе громадянами цілого світу, людства, а належність до однієї країни називають обмеженістю. Таких людей називають **космополітами** (від грецького — громадянин світу).

2. ЕМІГРАЦІЯ — ПРАВО КОЖНОЇ ЛЮДИНИ ЧИ ВТЕЧА

33.3. Виконайте та обміркуйте

Якби у вас була можливість виїхати з України на постійне проживання в іншу країну, чи скористалися б ви цим?

Обґрунтуйте свій вибір конкретними аргументами “за” чи “проти”. Стисло запишіть їх.

Проведіть дискусію на тему “Еміграція — право кожної людини чи втеча?”. Використайте наведені нижче тексти.

1) Еміграція — це право кожного і кожної.

Кожна людина має право жити там, де їй краще. У багатьох країнах можна швидше досягти високого рівня життя, тому залишатися в Україні немає жодного сенсу. Позитивних і помітних змін треба чекати довгі роки, а життя минає. Кожен і кожна самі мають дбати про власне життя. Важливим є

власний добробут і рівень життя своєї сім'ї, близьких, а не народу чи держави. Лише тоді, коли всі насамперед турбуватимуться про себе, всім буде добре. Немає сенсу залишатися на Батьківщині, коли ти не можеш вплинути на її розвиток. Значно більше користі можна принести, якщо здобути добру освіту й стати заможною і впливовою людиною.

2) Еміграція — це втеча з власної країни.

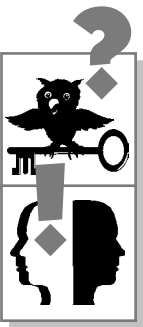
Кожна людина належить до певного народу, країни, з якими її пов'язує спільна мова, минуле, проблеми сьогодення і майбуття, яке треба розбудовувати разом. Залишаючи Батьківщину у важкий момент, ми послаблюємо здатність нашої держави долати труднощі, гальмуємо її розвиток. Можливо, ви станете в пригоді своїй державі як політик, письменниця, інженер або лікарка. Якби всі, хто колись виїхав за межі України, залишилися тут і працювали, нам тепер було б легше. Людина має свої обов'язки перед народом та державою, до яких вона належить. Треба використовувати всі свої здібності на благо країни. Еміграція — це ухилення від відповідальності і пошук легшого шляху для досягнення власного благополуччя.

Перевірте себе

Назвіть кілька ознак, які, на вашу думку, є характерними для сьогоденної України, наприклад:

- позитивні й негативні риси характеру мешканців України;
- явища та речі в житті нашої країни, якими ми пишаємося й яких соромимося;
- характерні ознаки економічного та політичного життя;
- риси й ознаки, за якими Україну знають у світі;
- три місця в Україні, котрі ви б хотіли неодмінно показати своїм друзям з інших країн.

ПОНЯТТЯ І ТЕРМІНИ: патріот; патріотизм; шовінізм; космополітизм; еміграція.

Це ви можете зробити самі

Напишіть невеликий твір-роздум, користуючись незакінченими реченнями: Як громадянин моєї держави я люблю..., я вірю..., я сподіваюся...

ЛЮБЛЮ, ВІРЮ, СПОДІВАЮСЯ

Після цього уроку
ви зможете:

визначити і сформулювати власне ставлення до майбутнього нашої держави та її громадян

Документи розповідають...

Фрагменти із учнівських робіт, надісланих на адресу суспільно-політичної дискусії школярів України “Громадянин і влада”.

МАЛА БАТЬКІВЩИНА

На тихій річці Млин,
Де очерету пісня колискова,
Гніздечко звите лебедине
І двоє лебедят у ньому.

Там чеше коси вітер травам,
Розкрились там лілеї пелюстки.
Куточок цей землі по праву
Батьківщиною малою нарекли.

Стара криниця недалечко,
Де верби старі з двох боків.
Добридень, краю мій лелечий,
Колиска прадідів й дідів.

Квітучий пагорб, синій ліс.
Веселка сіла в береги...
Це ж та частиночка землі,
Що отчим домом нарекли.

*Мельник Богдана,
учениця Раштівської ЗОШ
Хмельницької області*

“Але я вірю в сили розуму свого народу, який повинен сам вирішувати свої проблеми, а не чекати допомоги. Доля України в наших руках, а не в руках

людей, які мріють тільки про збагачення своїх кишень, таким людям прийде кінець на Україні. І тоді розквітне наша держава і буде дбати про кожну людину — громадянина України, а громадяни, маючи права, виконуватимуть свої обов'язки: захищати Батьківщину, охороняти природу, дбати про розквіт мистецтва, культури, архітектури і всього того, що допоможе нашій державі вийти із тяжкої економічної, духовної, матеріальної скрути”.

*Берник Микола, учень Берегометської
ЗОШ Вижицького району
Чернівецької області*

“Ми візьмемо усе найкраще в себе,
Пронесемо нащадкам крізь віки.
І щоб вони сказали нам
“Спасибі” за державу,
Яку побудувати
Ми змогли”.

*Іпатенко Олена, учениця Миколаївського
обласного юридичного ліцею*

“Не кожному поколінню випадала честь прийняти на свої руки малесеньке дитя — українську незалежну державу, сповивати його новенькими пелюшками невипробуваних часом законів, вчити ходити за непростих суспільних умов”.

*Чекаренда Ольга, учениця ЗОШ №2
м. Луцька Волинської області*

“Звичайно, мені соромно і боляче, що сьогодні точиться така боротьба між політичними силами за владу, в ході якої політичні діячі забули про інтереси своїх громадян, про авторитет своєї держави на міжнародній арені. Існування кількох десятків політичних партій, об'єднань і рухів свідчить про те, що майбутнє нашої держави, мабуть, не байдуже, але пройде певний час, коли цей потік політичних сил зіллється і об'єднається в кілька партій, тоді можна буде розібратися, хто чого прагне і яким чином хоче досягти своєї мети. Я все ж вірю, що майбутнє буде за нами, і я як юна громадянка, хоча ще учениця 9-го класу, переконана, що мої знання і вміння, які я здобуваю у школі, буду віддавати на благо своєї Батьківщини. Мені

так хочеться, щоб наша країна була сильною, могутньою, багатою, щедрою на розумних людей, яка б цінувала кожного громадянина незалежно від його політичних поглядів”.

*Братковська Алеся, учениця школи №109
м. Запоріжжя*

А ще я хочу, коли виросту і зможу вносити пропозиції та проекти законів до нашої Верховної Ради, внести народним депутатам таку пропозицію: включити до Конституції України в розділ “Заключні положення” таку статтю: “Якщо влада не в змозі гарантувати дотримання прав і свобод громадян, закріплених цією Конституцією, цілісності та незалежності держави, то народ має право захищати свої права та свободи, а також цілісність та незалежність України всіма доступними йому засобами”.

*Рудюк Максим, учень Українського
юридичного ліцею м. Одеси*

“Повага і підтримка влади — це не лише прямий обов’язок громадянина. Якщо навіть твої патріотичні засади тебе не спонукають до підтримки влади, але якщо ти віруюча людина, то прочитай ці слова і подумай, до кого вони звернені? Може, тоді при загальній повазі до влади наше становище стане кращим, не буде такого розшарування на багатих і бідних, стане менше злочинів і характерною рисою третього тисячоліття будуть не війни, а щасливе, мирне життя, до якого людство прямує вже не одну тисячу років”.

*Кашук Ольга, учениця Миколаївського
обласного юридичного ліцею*

“То ж чому ми повинні мовчати, якщо маємо право вибору?! Оберемо краще майбутнє для своєї Батьківщини, оберемо ту владу, що працюватиме з нами, працюватиме заради нас — свого народу! Влада для народу, а не народ для влади!”

*Радіонова Наталія, учениця
Центрального міського ліцею м. Кривого
Розу Дніпропетровської області*

34.1. Виконайте та обміркуйте

Об'єднайтеся в групи по 3–4 особи, обміняйтеся думками, викладеними у ваших творах, підготовлених до уроку.

Систематизуйте всі викладені думки, пригадавши, що держава — це територія (земля), населення (люди, народ) і влада.

Спільно складіть перелік того, що в кожній з цих складових ви сьогодні любите, у що вірите, на що сподіваєтеся.

Поділіться результатами своєї роботи з класом. Розмістіть їх на загальній схемі як частинку спільної думки.

Обговоріть, які думки й почуття викликала у вас ця робота? Чи задовольняє вас спільний результат класу? Чому?

1

додамOK

ПРОЕКТ “ГРОМАДЯНИН”

*Із акції “Громадянин”
Я зрозумів, що не один
Існую я в людському морі,
В громаді, наче в добрім хорі,
Почесне місце є для всіх
І для дорослих, і малих,
І для жінок, й чоловіків,
Для бідняків і багатів
У світі є закон один:
Людина — це громадянин.*

*Ігор Кушнірчук, учасник суспільної Акції
школярів України “Громадянин”*

**Узявши участь у цьому
проекті, ви зможете:**

**знаходити шляхи вирішення суспільних проблем;
чітко й аргументовано висловлювати свої думки;
критично оцінювати дійсність;
навчитися впливати на рішення владних структур.**

1. ЩО ТАКЕ ПРОЕКТ (АКЦІЯ) “ГРОМАДЯНИН”

Вирішення важливих суспільних проблем відбувається не лише шляхом ухвалення органами влади відповідних законів чи постанов, а передусім завдяки активній суспільній позиції громадян. Пропонований вашій увазі проект закликає усіх нас спільно з державними органами, громадськими організаціями ініціювати й здійснювати безпосередні практичні кроки задля зміни нашого життя на краще.

Дорогі друзі! У вас, як і в усіх громадян України, є конституційне право висловлювати свої погляди на проблеми рідного села чи міста, а також нашої держави. Ви можете реально вирішувати конкретні проблеми чи впливати на їх розв’язання владними чи громадськими структурами. Наша суспільна активність та громадянська культура мають бути запорукою демократичного розвитку нашої держави. Акція “Громадянин” проводиться у багатьох країнах

світу. Практика свідчить, що ініціатива юних є вагомим чинником у процесі вирішення різних проблем суспільного життя.

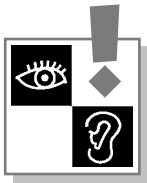
У нашому оточенні є чимало різноманітних проблем, котрі тривалий час чекають на вирішення. Невпорядковані вулиці, брудні під'їзди будинків, де ми живемо, відсутність умов для організації дозвілля молоді, місця екологічної небезпеки — ці та безліч інших проблем неможливо вирішити силами лише владних структур. Необхідні ініціатива та вимогливість самих громадян.

Розглянемо два приклади суспільних проблем, котрі можуть зустрітися в кожному населеному пункті:

1. Місцевий парк забруднений пластиковими пляшками. Це не подобається ані нам, ані місцевим жителям, ані навіть тим, хто цей парк забруднив. Спробуймо проаналізувати причини виникнення такої ситуації та власноруч прибрати територію парку. Подумаймо над можливими пропозиціями щодо запобігання такому забрудненню в майбутньому. Таким чином ми не тільки поліпшимо вигляд свого парку, а й дамо добрий приклад господарювання та культури поведінки у громадських місцях. Здебільшого цю проблему можна вирішити власними силами, не звертаючись до владних чи громадських інстанцій.

2. У вашому населеному пункті руйнується чудова архітектурна споруда, пам'ятка історії, котрій, можливо, понад сотні років. Звісно, вам не під силу самотійно її реставрувати чи знайти на це відповідні кошти. Це справа владних структур. Але привернути їхню увагу до цієї проблеми, активізувати місцеву громаду, написати статтю до місцевої газети, виготовити яскравий плакат і розмістити його у людному місці, це під силу юним громадянам.

Головна роль у вирішенні суспільних проблем належить державним інституціям. Однак їхня активність є лише частиною загального процесу ухвалення суспільних рішень. Щоб такий процес був корисним, а рішення демократичними, необхідні консолідація і співучасть усіх громадян. Тільки це може стати запорукою нашого загального добробуту.

Зверніть увагу!

Дорогі друзі!

У вас, як і в усіх громадян України, є конституційне право висловлювати свої погляди на проблеми рідного села чи міста, а також нашої держави.

Ви також можете реально вирішувати конкретні проблеми чи впливати на їхнє вирішення владними чи громадськими структурами.

Вирішувати будь-яку проблему одному важко, й навіть неможливо. Якщо вашими одnodумцями стане група друзів або весь колектив класу, виконання завдання значно полегшиться.

Як свідчить практика, беручись до відповідальної суспільної справи, належить дотримуватися певних правил, діяти поетапно, крок за кроком.

ПІДГОТОВЧИЙ ЕТАП

Щоб ваша громадська діяльність була корисною і продуктивною, потрібні певні знання й уміння.

Дізнайтеся та обговоріть

1. Проаналізуйте структуру органів державної й місцевої влади у вашому населеному пункті, районі, мікрорайоні тощо, сферу їхньої відповідальності, специфіку роботи та повноваження.

- 2. Визначте, які громадські організації, групи за інтересами, засоби масової інформації є найактивнішими у громадському житті вашої місцевості, регіону.*
- 3. Ознайомтеся з технологією проведення соціологічних опитувань та аналізу їх результатів, вивчіть нормативні документи тощо.*
- 4. Прочитайте літературу, присвячену основним правилам ділового етикету (написання листа, ведення розмови по телефону, проведення ділової зустрічі тощо).*
- 5. Дізнайтеся про найвагоміші досягнення, найнагальніші проблеми й перспективи розвитку вашого села, району, міста чи області.*

I ЕТАП. ВИЗНАЧЕННЯ АКТУАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ МІСЦЕВОЇ ГРОМАДИ

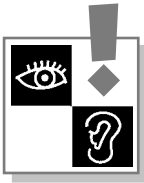
У житті громадян окремого населеного пункту завжди існують певні проблеми, що тривалий час очікують свого вирішення. Кожна з них потребує конкретного рішення. Громадська думка й ініціатива громадян мають впливати на вирішення проблем суспільного життя органами влади.

Цей етап має на меті з'ясування найактуальніших проблем, характерних для вашого населеного пункту. Спільне обговорення в класі й аналіз важливих для вашої територіальної громади проблем допоможуть вам обрати одну як об'єкт подальшого дослідження. Важливо, щоб обрана проблема була актуальною не лише для вас, ваших друзів, а й для всіх мешканців вашої місцевості. Обговоріть цю проблему зі своїми родичами, знайомими, мешканцями вашого населеного пункту.

Далі ми подаємо окремі приклади проблем, з якими ви можете зіткнутися у вашому населеному пункті. Для дослідження ви можете зосередити увагу на одному із наведених нижче прикладів або взяти будь-яку іншу суспільну проблему, що потребує вирішення.

Зверніть увагу!

Проблеми, наведені нижче, не обов'язково мають бути об'єктом вашого дослідження. У вашому населеному пункті, без сумніву, знайдеться чимало інших актуальних проблем, що потребують вашої уваги.

Приклади проблем школи та учнівської молоді

Шкільна територія потребує упорядкування.

У школі відсутній комп'ютер чи інші сучасні засоби навчання.

У школярів, особливо в сільській місцевості, обмежені можливості у вивченні іноземних мов.

Відсутність спортивного інвентарю, занедбаність спортивного залу не сприяють фізичному розвитку школярів.

Брак коштів для забезпечення шкільної бібліотеки передплатними виданнями та іншою цікавою навчальною чи художньою літературою.

Рівень культури спілкування школярів має бути вищим.

Відсутні місця для проведення дозвілля молоді в позаурочний час.

Приклади проблем місцевої громади

Поблизу школи розташовані щити з рекламою тютюнових виробів та алкогольних напоїв.

Люди з особливими потребами, котрі проживають у вашому населеному пункті, в значній мірі ізольовані від суспільства.

У місцевому дитячому будинку бракує підручників і канцелярського приладдя для навчання.

Люди похилого віку, що становлять більшість населення невеликого села, позбавлені повноцінного медичного обслуговування.

Одна з вулиць, на котрій мешкають чимало учнів вашого класу, потребує благоустрою або заборони руху вантажного транспорту.

Приклади екологічних проблем

У вашому населеному пункті немає парку.

Місцеві підприємства забруднюють довкілля.

Сміттєзвалища нема, або воно невпорядковане й розташоване в невідповідному місці.

Здійснюється невинуватене масове вирубування лісу.

Відсутнє озеленення окремих вулиць вашого села, міста.

Приклади проблем, що стосуються обмеження прав і свобод особистості

Багато громадян не беруть участі у виборах. Особливо це стосується виборів до органів місцевого самоврядування.

Люди обурені тим, що виборча кампанія відбувається з порушенням норм чинного законодавства.

Найініціативніші члени місцевої громади відчувають тиск з боку владних структур.

Місцеві засоби масової інформації тенденційно та однобічно подають інформацію. Відсутня свобода слова.

Представники нечисельної релігійної конфесії відчувають тиск з боку більшості.

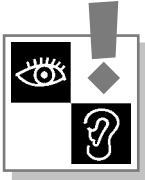
II ЕТАП. З'ЯСУВАННЯ Й ОБҐРУНТУВАННЯ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Обговоріть кілька обраних проблем у своїй сім'ї, з друзями й сусідами. З'ясуйте, що вашим знайомим відомо про ці проблеми і як вони до них ставляться. Розкажіть людині, в якій берете інтерв'ю, про ваш проект. Поставте свої запитання і **запишіть** отримані відповіді!

Пошукайте газети та інші друковані джерела інформації, що доводять існування різних проблем у вашій місцевості і пропонують можливі шляхи їх вирішення. Зібрані матеріали віднесіть до школи і проведіть їх обговорення з учителями та однокласниками. Слухайте радіо й дивіться телевізійні передачі, присвячені розгляду різних суспільних проблем та можливим шляхам їх вирішення. Обговоріть цю інформацію з учителем та однокласниками.

Якщо ви зібрали достатньо інформації про найважливіші проблеми вашого населеного пункту, шляхом спільного обговорення з'ясуйте, яку саме проблему ви досліджуватимете. Бажано обрати проблему, котра буде важливою для вас і вашого оточення.

Якщо ви досі вагаєтеся стосовно того, яку проблему досліджувати, проведіть опитування місцевої громади.

Зверніть увагу!

Вибір спільної проблеми дослідження — це надзвичайно важливий етап вашої громадської роботи. Обрана проблема має бути максимально конкретною, посиленою, а найголовніше практично корисною для вашої громади, місцевості. Наприклад, вирішення такої, на перший погляд, незначної проблеми, як поладження тротуару біля школи або встановлення урни для сміття буде куди продуктивнішим за спробу вирішити екологічні проблеми регіону загалом.

III ЕТАП. ДОСЛІДЖЕННЯ ОБРАНОЇ ПРОБЛЕМИ. ЗБИРАННЯ ІНФОРМАЦІЇ

Отже, ви остаточно визначилися щодо проблеми дослідження. Тепер вам необхідно зібрати і проаналізувати доволі різноманітний спектр інформації про неї. Передусім належить з'ясувати, де можна отримати матеріали, що стосуються обраної проблеми. Існують різні джерела отримання інформації. Вам потрібно звернутися до людей, організацій або установ, які в найбільшій мірі обізнані з цією проблемою.

Визначення джерел інформації

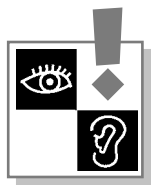
Складіть список можливих джерел отримання інформації. Вирішіть, з якими організаціями чи окремими людьми ви спілкуватиметеся. Розділіться на дослідницькі групи.

Кожна дослідницька група звертається до одного або кількох джерел інформації. Дорослі також можуть допомогти Вам збирати інформацію, утім вони не мають виконувати замість вас вашу роботу.

Ви можете запросити до свого класу людей, котрі добре знають досліджувану проблему і можуть вам про неї розповісти.

Одержану інформацію зберігайте, щоб згодом використати її при формуванні презентаційних матеріалів.

Зверніть увагу!

Під час збирання необхідного матеріалу важливо не обмежуватися інформацією з одних вуст, а звертатись одночасно до різноманітних джерел інформації. Вам треба пам'ятати, що свідчення людей, численні документи, матеріали преси тощо не завжди містять достовірну інформацію. Тож, роблячи певні узагальнення та висновки, ви маєте звертатися до різних джерел інформації. Отримати правильні дані можна лише шляхом критичного аналізу дійсності та зіставлення різних поглядів.

Приклади можливих джерел інформації

1. Бібліотеки

Насамперед спробуйте скористатися матеріалами бібліотеки вашої школи. Можете користуватися й фондами громадських бібліотек — селищної, міської тощо. Попросіть дорослих відшукати необхідний матеріал у наукових бібліотеках, доступ до яких вам не завжди буде відкрито. Там зберігаються газети та інші друковані видання, що можуть містити інформацію з досліджуваної проблеми. Працівники бібліотек радо допоможуть вам підібрати необхідний матеріал, якщо ви чітко висловите мету свого візиту. У деяких бібліотеках є копіювальні апарати, тож ви можете скопіювати відповідні статті для повнення загальної теки матеріалів стосовно дослідження проблеми.

2. Редакції місцевих газет, радіо, телебачення

Ви можете встановити контакт із редакціями місцевих газет. Цілком ймовірно, що ваша проблема зацікавить їх. Кореспонденти газет регулярно збирають інформацію щодо проблем свого регіону, тому зможуть поділитися з вами своїми знаннями та вміннями. Співробітники газет могли б запропонувати вам вирізки статей або фотографії.

3. Учителі вашої школи та інших навчальних закладів

Педагоги вашого навчального закладу завжди готові дати вам корисні поради. Найкомпетентнішу допомогу ви зможете дістати від учителів, котрі викладають дисципліни суспільно-гуманітарного циклу. Можливо, у вашому населеному пункті є інші навчальні заклади, викладачі яких можуть бути експертами з обраної вами проблеми. Зателефонуйте до приймальні й попросіть, щоб вам допомогли у спілкуванні з потрібними людьми.

4. Працівники правоохоронних органів. Юристи

Люди, діяльність яких пов'язана з охороною громадського порядку, добре знають численні суспільні проблеми. Дізнайтеся, чи є такі люди

серед батьків учнів вашої школи. Окремі юридичні служби охоче підуть вам назустріч і нададуть безкоштовні консультації та іншу допомогу, якщо ви чітко сформулюєте суть своєї ініціативи.

5. Місцеві громадські організації та групи за інтересами

Може статися так, що суспільна проблема, яку ви досліджуєте, вже є об'єктом уваги різноманітних громадських організацій, політичних партій, груп за інтересами чи окремих громадян. Спробуйте об'єднати свої зусилля. Зверніться до учителя або когось із дорослих з проханням допомогти вам написати їм офіційного листа чи зателефонувати.

6. Державні органи влади

Представники місцевих органів законодавчої та виконавчої влади за своїм службовим обов'язком завжди мають бути готові надати вам консультацію чи допомогу з відповідної суспільної проблеми. Депутати селищних, районних, міських, обласних рад або Верховної Ради України мають регулярно приймати громадян свого виборчого округу. Доречно нагадати народним обранцям, що на майбутніх виборах ви вже матимете право голосу.

7. Електронні засоби спілкування

Із багатьма матеріалами стосовно досліджуваної проблеми можна ознайомитися через мережу Інтернет. Спілкування з потрібними людьми чи організаціями через електронну пошту заощадить ваші гроші і час. Якщо у вашій школі немає такої можливості, зверніться до інших організацій вашої місцевості чи приватних осіб.

8. Інформуйте та опитуйте громадськість

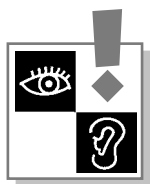
Чим більше людей знатимуть про ваш проект, тим більшу допомогу ви отримаєте. Поінформуйте про вашу участь в акції "Громадянин" своїх друзів, однокласників, знайомих. Зверніться до редакцій місцевих газет, часописів, радіо чи телебачення з проханням надати стислу інформацію стосовно досліджуваної вами суспільної проблеми. Цілком імовірно, що результати вашої роботи стануть цінним матеріалом для засобів масової інформації.

Подумайте про інші джерела інформації

Коли ви з'ясували, які джерела інформації будете використовувати, розподіліться на дослідницькі групи. Кожна група збиратиме інформацію з певного джерела. Обговоріть можливу участь кожного учня класу у збиранні інформації. Батьки й знайомі ваших однокласників зможуть суттєво допо-

могти у цьому. Організуйте спільну зустріч і обговоріть вашу проблему. Результатом вашої роботи на цій стадії проекту має бути нагромадження повної інформації, що різнобічно характеризує проблему. Зібрані матеріали вможливають компетентний аналіз учнями класу імовірних шляхів вирішення проблеми.

Зверніть увагу!

Контактуючи з державними або громадськими організаціями, пам'ятайте, що люди, яких ви відвідуєте, мають обмежений час для спілкування з вами. Тому прагнення дістати допомогу у вирішенні вашої проблеми безпосередньо у голови обласної чи районної ради, мера міста або генерального директора підприємства забере у вас багато часу, до то ж не завжди буде продуктивним.

Намагайтеся звертатися до тих осіб, які безпосередньо відповідають за обрану вами проблему дослідження. У багатьох установах існують відділи зі зв'язків із громадськістю, куди ви можете звернутися. Про зустріч домовтеся заздалегідь. Узгодьте також кількість представників вашого класу, котрі виконуватимуть цю місію. Напередодні зустрічі продумайте свої запитання та пропозиції.

IV ЕТАП. АНАЛІЗ РІЗНИХ ШЛЯХІВ ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМИ. НАШ ПЛАН ДІЙ

Головним завданням цього етапу є систематизація й опрацювання зібраного матеріалу, його розподіл за відповідними розділами проекту.

За допомогою вчителя учні компонують матеріал за такими розділами:

- ▶ актуальність і важливість цієї проблеми для села, міста, району чи області;
- ▶ інформація про різні підходи до вирішення проблеми;
- ▶ обрана вами програма дій.

Цей етап має на меті визначення найприйнятнішого альтернативного вирішення проблеми, яке підтримує більшість класу.

Можете діяти таким чином. Під час визначення оптимального шляху вирішення проблеми насамперед запишіть на дошці всі запропоновані учнями варіанти, не

обговорюючи їх, навіть якщо деякі з них видаються фантастичними та нереальними. Потім обговоріть кожну пропозицію окремо. Цілком імовірно, що жоден запропонований шлях не дістане підтримки більшості учнів класу. Тоді, можливо, синтез кількох цікавих пропозицій зможе стати підґрунтям для ухвалення колективного рішення.

Клас може підтримати вже існуючий варіант вирішення проблеми, змінити його або запропонувати зовсім інший.

На окремому аркуші паперу, який можна буде використати й при представленні проекту, опишіть:

- » Чому цей шлях вирішення проблеми ви вважаєте найефективнішим?
- » Чи відповідає ваша альтернатива вирішення проблеми законодавству України?
- » Обґрунтуйте економічність власного шляху вирішення проблеми.
- » Вкажіть на можливі негативні боки практичного втілення вашої програми дій.
- » З'ясуйте, яка державна установа безпосередньо відповідає за вирішення цієї проблеми.

Наочно зобразіть запропонований механізм реалізації вашої програми дій (бізнес-план). Можете розповісти про те, як підтримують ваш план органи місцевого самоврядування, недержавні структури, громадськість, хто і чому відхиляє ваші пропозиції.

V ЕТАП. РЕАЛІЗАЦІЯ НАШОГО ПЛАНУ ДІЙ. ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМИ

Здійснення цього етапу проекту передбачає спробу цілком чи частково реалізувати свій варіант вирішення проблеми шляхом організації різноманітних акцій школярів (наприклад, звернення з офіційною заявою до місцевих органів законодавчої або виконавчої влади, публікація своїх пропозицій у засобах масової інформації, виступи по радіо чи телебаченню, звернення до громадських організацій, залучення до цієї роботи комерційних структур, усіляких фондів тощо).

Водночас школярі, якщо це їм під силу, можуть самостійно вирішити проблему, безпосередньо взявши участь у добродійних акціях, фестивалях тощо.

Найоптимальнішим є такий шлях вирішення проблеми, що поєднує власну практичну діяльність молоді з участю владних структур, громади тощо.

Цілком імовірно, що вже сама презентація вашої роботи перед широкою громадськістю стане успішною завершальною стадією практичної реалізації проекту.

VI ЕТАП. ПІДГОТОВКА ДО ПРЕДСТАВЛЕННЯ ПРОЕКТУ

Презентація матеріалів дослідження перед широкою аудиторією є неодмінною. Це може бути участь у конкурсі таких проектів у своїй школі, місті, районі, області. Представлення проекту можна провести перед учнівським колективом школи, громадськістю свого населеного пункту або безпосередньо перед державними чи іншими структурами (наприклад, на робочій нараді місцевих органів влади, сесії народних депутатів тощо). Утім, необхідно передовсім узгодити це питання зі старшими. Як ми вже згадували, ефективна презентація може дати поштовх подальшій практичній реалізації проекту.

Для кваліфікованої підготовки до представлення матеріалів проекту перед журі чи іншою аудиторією учні класу мають розділитися на 4 групи. Кожна група відповідає за підготовку однієї частини презентаційного стенду. Сюди слід включити кращі матеріали, зібрані в ході дослідження проблеми кожною дослідницькою групою і класом загалом. Логічно розміщена композиція з різноманітних документів, сформульованих на їх підставі висновків, наочних матеріалів становитиме ґрунтовну базу презентації вашого проекту.

Характеристика складових презентаційних матеріалів

Результати діяльності всіх робочих груп будуть відображені у впорядкованому зібранні всіх матеріалів з досліджуваної проблеми.

Портфель дослідника міститиме два розділи: *розділ документації і розділ демонстрації*.

1. *Розділ документації* (окрема папка, в якій зібрано важливі матеріали усіх етапів дослідження проблеми).

До розділу документації треба вносити всі найважливіші матеріали, зібрані у ході дослідження. Цими матеріалами можуть бути:

- » вирізки з газет і часописів;
- » статті, написані на підставі опитувань місцевих жителів;
- » стислі конспекти з висвітлення проблеми в пресі, на радіо чи телебаченні;
- » пропозиції громадських організацій;
- » уривки з повідомлень державних установ.

Якщо в процесі дослідження використовувалися значні за обсягом матеріали, достатньо буде помістити копії титульних аркушів або їхній опис. Усі документи бажано покласти в папку з твердою обкладинкою. Кожен розділ відповідно до етапів пошуку можна відокремити кольоровою позначкою або якимось інакше. Кожну тему має супроводжувати опис або зміст вміщених тут матеріалів.

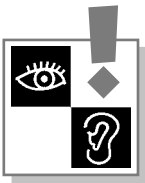
2. *Демонстраційний розділ* (стенд, на якому розміщені узагальнюючі висновки та наочні матеріали).

Демонстраційний розділ складається з 4-х планшетів, кожен із яких відбиває II, III, IV та V стадії роботи над проектом. Кожен планшет може мати орієнтовні розміри: ширина ~ 60-80 см, висота ~ 80-100 см, бажано, щоб він був з цупкого паперу чи іншого міцного матеріалу. Для зручності практикують виготовлення демонстраційного стенду у вигляді книжки-розкладанки.

Під час демонстрації планшети виставляють на столі або прикріплюють до стіни. Кожен із чотирьох планшетів відображає роботу однієї групи.

На демонстраційному стенді розміщують невеликі текстові повідомлення, карти, діаграми, фотографії, назви статей, статистичні таблиці, політичні карикатури, ілюстрації. Їх можна взяти з друкованих видань або намалювати самим. Кожен малюнок треба підписати.

Планшети вашого стенду виглядатимуть переконливо, якщо матимуть списки джерел отриманої інформації.

Зверніть увагу!

Демонстраційний стенд передусім має слугувати загальному зоровому сприйняттю, тому робіть текстові повідомлення максимально лаконічними. Отримані в процесі дослідження дані найдоцільніше оформ-

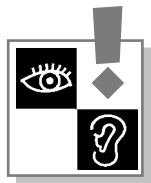
лювати у вигляді графіків, карт, діаграм, статистичних таблиць. Такій формі презентації матеріалу надаватиметься перевага.

На початку роботи всі зібрані матеріали розподіляють між окремими групами відповідно до напрямку їхньої роботи.

Хоча кожна група має окреме завдання, важливо, щоб члени робочих груп у процесі діяльності обмінювалися новими ідеями та інформацією. Оскільки кожна група має включити свої матеріали до розділів демонстрації й документації, така співпраця гарантує відбір найкращих й найвідповідніших матеріалів, а також дає змогу уникнути повторення однієї і тієї самої інформації.

Паралельно готуються усні виступи команд під час презентації (2–3 представники від кожної команди), розробляють сценарій виступу, варіанти відповідей на можливі запитання аудиторії. Корисними для вас будуть тренувальні вправи з ораторського мистецтва.

Щоб група навчилася вдало виступати, можна звернутися за порадою до батьків та інших дорослих, котрі мають досвід публічних виступів, наприклад учителів, журналістів, посадовців. Напередодні презентації проекту виступіть перед своїми однокласниками — потренуйтеся!

Зверніть увагу!

Представлення проекту на місцевому рівні — це найважливіша й кульмінаційна ланка вашої роботи.

Презентаційні матеріали мають відповідати таким вимогам:

Переконливість

Чи докази актуальності обраної вами проблеми є вагомими та переконливими?

Чи достатньо пов'язаний ваш план дій із самою проблемою?

Чи пояснено, як добитися підтримки громадою запропонованого вами плану вирішення проблеми?

Практичність

Чи справді ваш шлях вирішення проблеми практичний та економний?

Чи реальний розроблений вами план заходів вирішення проблеми?

Координація

Чи відповідають матеріали розділу документації матеріалам демонстраційної частини?

VII ЕТАП. ПРЕДСТАВЛЕННЯ ПРОЕКТУ

Як ми вже згадували, презентацію вашого дослідження можна здійснити в різних формах:

- » участь у шкільних, районних, міських чи обласних конкурсах проектів;
- » виступ учасників акції перед учнівським колективом школи, громадськістю свого населеного пункту або безпосередньо перед державними структурами (робочою нарадою органів місцевої влади, на сесії народних депутатів тощо).

Заздалегідь продумайте, кого ви хотіли б запросити на презентацію результатів дослідження. Це залежатиме від теми вашого проекту. У будь-якому разі ваша робота буде цікавою передусім тим людям, котрі причетні до життя місцевої громади. Це можуть бути:

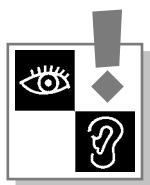
- депутати місцевих рад;
- представники державних установ, у віданні яких перебуває ця проблема;
- керівники підприємств різних форм власності, розташованих у вашому населеному пункті, мікрорайоні чи вулиці;
- учителі та учні вашої школи, сусідніх навчальних закладів;
- представники громадських організацій;
- батьки, інші мешканці населеного пункту;
- журналісти місцевих засобів масової інформації.

Заздалегідь (але не пізніше ніж за тиждень) надішліть тим, кого ви б хотіли бачити на представленні свого проекту, письмові запрошення. Якщо ви не отримали жодної відповіді від запрошеної особи, за кілька днів до початку заходу спробуйте ще раз сконтактуватися з нею.

Слід завчасно подбати про те, як відзначити роботу над проектом найактивніших учнів класу, допомогу мецената чи будь-якої іншої дорослої людини, котра підтримала вашу ідею. Слова подяки завжди приємні для людей. Не скушіться на них.

Проте не очікуйте на переповнені зали гостей під час презентації проекту, шквали оплесків або численні похвали. Може статися й так, що дорослі не до кінця зрозуміють ваші добрі наміри, або вважатимуть, що вам передчасно братися до серйозних справ. Будьте готові й до того, що хтось із запрошених проігнорує ваш захід або слухатиме не уважно і без зацікавлення. У таких ситуаціях завжди обирайте мудру й виважену позицію.

Зверніть увагу!

Безкорисна громадська робота не завжди гідно та справедливо оцінюється. Справжній громадянин робить реальні справи на користь суспільства, не очікуючи подяки. Визнання та вдячність інших зазвичай приходять згодом, але приходять неодмінно.

Кожен етап проведення акції презентує окрема група школярів, використовуючи відповідний планшет. Представники аудиторії додатково можуть переглядати матеріали, зібрані в теці документів, а також ставити запитання доповідачам.

Беручи участь у презентації матеріалів дослідження, ви набуваєте цінний досвід, оскільки навчаєтеся переконувати інших людей у правильності свого рішення.

Цей етап має такі завдання:

- поінформувати широку аудиторію про важливість обраної вами проблеми;
- ознайомити присутніх із перебігом етапу збирання інформації та результатами її аналізу;
- навести й оцінити альтернативні шляхи вирішення проблеми. Пояснити, що обраний класом варіант є найкращим, і довести це;
- висвітлити процес практичної реалізації вашого плану.

Ці чотири завдання відповідають меті кожної групи з підготовки демонстраційного стенду й папки документів із додатковими матеріалами до нього. Під час презентації проекту представники кожної групи по черзі демонструють основні етапи реалізації проекту.

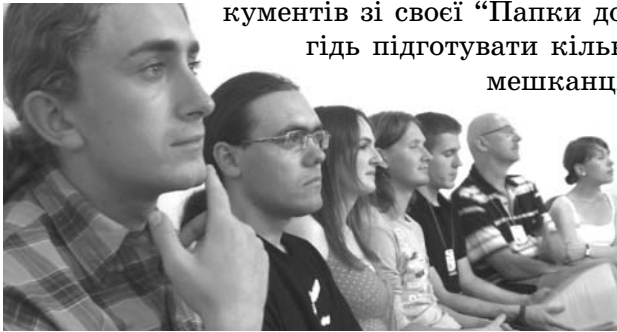
Повідомлення аудиторії

Кожна група готує усне повідомлення і впродовж 4–5 хвилин викладає *найважливішу інформацію* про один з етапів вирішення проблеми, використовуючи демонстраційний стенд і теку з документами.

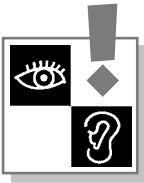
Належить у загальних рисах охопити зміст демонстраційного розділу та розділу документації, але не варто читати їх дослівно.

Під час презентації треба використовувати демонстраційні матеріали, котрі допоможуть краще сприймати зміст повідомлення.

Висловлюйтеся чітко, лаконічно та впевнено. Обов'язково оперуйте цифрами й конкретними фактами, звертайтеся до різних документів зі своєї “Папки дослідника”. Варто заздалегідь підготувати кілька висловлювань місцевих мешканців щодо вашої проблеми.

Перед представленням проекту ви можете заручитися підтримкою авторитетної у вашій громаді людини, запровадивши її виступити під час презентації.

Зверніть увагу!

У представленні проекту доцільно брати участь всім членам групи. Це буде переконливим свідченням того, що ви разом працювали над проектом.

Оберіть найважливішу інформацію та аргументи, говоріть вільно й невимушено, уникайте читання тексту. Не переривайте один одного.

Під час виступу можна скористатися заздалегідь підготовленими нотатками, проте не бажано ними користуватися, відповідаючи на запитання.

Презентуючи проект, можна використовувати лише ті матеріали, що розміщені на стенді або зберігаються у теці з документами.

VIII ЕТАП. ПІДСУМОК. ОЦІНКА СВОЇХ ДІЙ

По завершенні будь-якої роботи завжди корисно поміркувати щодо того, що вам вдалося найкраще, яких помилок можна було уникнути, чого ви навчилися. Таким чином набувається життєвий досвід, котрий допоможе вам не припускатися помилок у майбутньому і діяти дедалі краще.

Після завершення проекту вам належить критично оцінити свою роботу. Обмірковуючи досвід, набутий під час реалізації проекту, дайте відповідь на такі запитання:

- » чого і як ви разом із однокласниками навчилися?
- » якби вам довелося починати новий проект, що ви зробили б інакше?
- » яких умінь і навичок я набув (набула), працюючи над цим проектом?
- » яких умінь і навичок ми набули, працюючи над цим проектом?
- » у чому полягають переваги роботи в команді?
- » у чому полягають недоліки групової роботи?
- » що я зробив (зробила) добре?
- » що ми зробили добре?
- » як я можу вдосконалити свої навички й уміння для вирішення проблеми?
- » як наш клас може поліпшити свої навички й уміння вирішувати проблеми?

Ви можете запросити на обговорення всіх дорослих, які допомагали вам або брали безпосередню участь у практичному вирішенні проблеми.

Висновки

Важливо, щоб ви продовжували свою суспільну активність, виробляли навички та вміння, котрі допоможуть вам брати участь у вирішенні суспільних проблем і впливати на цей процес. У майбутньому це неодмінно стане вам у пригоді. Пам’ятайте, що суспільну політику має формувати кожен із нас власними практичними діями.

ЗАГАЛЬНА ДЕКЛАРАЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ

(скорочено)

Стаття 1

Право на рівність

Стаття 2

Свобода від дискримінації

Стаття 3

Право на життя, свободу і персональну безпеку

Стаття 4

Свобода від рабства

Стаття 5

Свобода від тортур і невідповідного поводження в ув'язненні

Стаття 6

Право на визнання особи перед законом

Стаття 7

Право на рівне ставлення закону до прав людини

Стаття 8

Право на розгляд компетентним судом

Стаття 9

Свобода від свавільного арешту і вислання

Стаття 10

Право на справедливе публічне слухання

Стаття 11

Право на презумпцію невинності і доведення провини

Стаття 12

Свобода від втручання в приватне життя, сім'ю, оселю і листування

Стаття 13

Право на вільне пересування в країні та за її межами

Стаття 14

Право на притулок від переслідування в інших країнах

Стаття 15

Право на національність і свободу її зміни

- Стаття 16**
Право на шлюб і сім'ю
- Стаття 17**
Право на володіння власністю
- Стаття 18**
Свобода віросповідання і релігії
- Стаття 19**
Свобода висловлювань та інформації
- Стаття 20**
Право на мирні зібрання і об'єднання
- Стаття 21**
Право на участь в управлінні державою і вільні вибори
- Стаття 22**
Право на соціальну безпеку
- Стаття 23**
Право на бажану роботу і створення профспілок
- Стаття 24**
Право на відпочинок і дозвілля
- Стаття 25**
Право на відповідні стандарти життя
- Стаття 26**
Право на освіту
- Стаття 27**
Право на участь у культурному житті суспільства
- Стаття 28**
Право на соціальний устрій, визначений цим документом
- Стаття 29**
Суспільна відповідальність за вільний і всебічний розвиток людини
- Стаття 30**
Свобода від втручання держави чи приватних осіб у права, перелічені вище

КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ

РОЗДІЛ II ПРАВА, СВОБОДИ ТА ОБОВ'ЯЗКИ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА (скорочено)

- Стаття 21.** ■ Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними.
- Стаття 22.** ■ Права і свободи людини і громадянина, закріплені цією Конституцією, не є вичерпними. Конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані.
- Стаття 23.** ■ Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості.
- Стаття 24.** ■ Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом.
- Стаття 25.** ■ Громадянин України не може бути позбавлений громадянства і права змінити громадянство.
- Стаття 26.** ■ Іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України.
- Стаття 27.** ■ Кожна людина має невід'ємне право на життя. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Обов'язок держави — захищати життя людини. Кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань.
- Стаття 28.** ■ Кожен має право на повагу до його гідності. Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню.
- Стаття 29.** ■ Кожна людина має право на свободу та особисту недоторканість. Ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом.

Кожному заарештованому чи затриманому має бути невідкладно повідомлено про мотиви арешту чи затримання, роз'яснено його права та надано можливість з моменту затримання захищати себе особисто та користуватися правовою допомогою захисника.

Кожний затриманий має право у будь-котрий час оскаржити в суді своє затримання.

Про арешт або затримання людини має бути негайно повідомлено родичів заарештованого чи затриманого.

Стаття 30. ■ Кожному гарантується недоторканність житла.

Не допускається проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку інакше, як за вмотивованим рішенням суду.

Стаття 31. ■ Кожному гарантується таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції.

Стаття 32. ■ Ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України.

Не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини.

Стаття 33. ■ Кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, гарантується свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України, за винятком обмежень, котрі встановлюються законом.

Стаття 34. ■ Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань.

Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб — на свій вибір.

Стаття 35. ■ Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність.

Ніхто не може бути увільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань. У разі, якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінене альтернативною (невійськовою) службою.

- Стаття 36.** ■ Громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей.
Усі об'єднання громадян рівні перед законом.
- Стаття 37.** ■ Утворення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення, забороняються.
Заборона діяльності об'єднань громадян здійснюється лише в судовому порядку.
- Стаття 38.** ■ Громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування.
- Стаття 39.** ■ Громадяни мають право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування.
- Стаття 40.** ■ Усі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк.
- Стаття 41.** ■ Кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності.
- Стаття 42.** ■ Кожен має право на підприємницьку діяльність, котра не заборонена законом.
Держава захищає права споживачів, здійснює контроль за якістю і безпечністю продукції та усіх видів послуг і робіт, сприяє діяльності громадських організацій споживачів.
- Стаття 43.** ■ Кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується.

Держава створює умови для повного здійснення громадянами права на працю, гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізовує програми професійно-технічного навчання, підготовки і перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб.

Використання примусової праці забороняється.

Кожен має право на належні, безпечні і здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом.

Право на своєчасне одержання винагороди за працю захищається законом.

Стаття 44. ■ Ті, хто працює, мають право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів.

Заборона страйку можлива лише на підставі закону.

Стаття 45. ■ Кожен, хто працює, має право на відпочинок.

Стаття 46. ■ Громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом.

Пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом.

Стаття 47. ■ Кожен має право на житло.

Ніхто не може бути примусово позбавлений житла інакше як на підставі закону за рішенням суду.

Стаття 48. ■ Кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло.

Стаття 49. ■ Кожен має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування.

Стаття 50. ■ Кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди.

Кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення. Така інформація ніким не може бути засекречена.

Стаття 51. ■ Шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки і чоловіка. Кожен із подружжя має рівні права і обов'язки у шлюбі та сім'ї.

Батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття. Повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків.

Сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою.

Стаття 52. ■ Діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним.

Будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються за законом.

Стаття 53. ■ Кожен має право на освіту. Повна загальна середня освіта є обов'язковою. Держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах; розвиток дошкільної, повної загальної, середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти різних форм навчання; надання державних стипендій та пільг учням і студентам.

Громадянам, котрі належать до національних меншин, відповідно до закону гарантується право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства.

Стаття 54. ■ Громадянам гарантується свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності.

Стаття 55. ■ Права і свободи людини і громадянина захищаються судом.

Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб.

Кожен має право звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

Кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна.

Кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань.

Стаття 56. ■ Кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень.

- Стаття 57.** ■ Кожному гарантується право знати свої права і обов'язки.
- Стаття 58.** ■ Закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи.
- Стаття 59.** ■ Кожен має право на правову допомогу.
- Стаття 60.** ■ Ніхто не зобов'язаний виконувати явно злочинні розпорядження чи накази.
- Стаття 61.** ■ Ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення.
Юридична відповідальність особи має індивідуальний характер.
- Стаття 62.** ■ Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду.
- Стаття 63.** ■ Особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, члена сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом.
Підозрюваний, обвинувачений чи підсудний має право на захист.
Засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, котрі визначені законом і встановлені вироком суду.
- Стаття 64.** ■ Конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України.
- Стаття 65.** ■ Захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів є обов'язком громадян України.
Громадяни відбувають військову службу відповідно до закону.
- Стаття 66.** ■ Кожен зобов'язаний не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки.
- Стаття 67.** ■ Кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом.
- Стаття 68.** ■ Кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей.

Незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

- Авторитарна** — держава, в якій влада монополюно зосереджена в руках однієї особи або групи осіб.
- Авторитарний політичний режим** — це режим, якому притаманна монополія на владу однієї особи, політичного угруповання або партії, які залишають людині й суспільству певну свободу в справах, які не стосуються політики.
- Акциз** — вид непрямих податків у багатьох країнах світу; спеціальний податок на окремі групи товарів (алкоголь, тютюн тощо), який стягується зі споживача в момент придбання ним цих товарів.
- Акції протесту** — демонстрація незгоди.
- Аналізувати** — робити аналіз; досліджувати, вирізняти складові частини.
- Архіви** — установи, що займаються збиранням, упорядкуванням і збереженням старих документів, закінчених справ, тощо.
- Безпосередньо** — без проміжних ланок.
- Безробіття** — становище в економіці, коли частина працездатного населення не забезпечується робочими місцями.
- Бесіда** — розмова, обмін думками.
- Бойкот** — відмова виконувати певні дії.
- Бюджет** — план надходження і використання коштів держави, області, району чи населеного пункту; форма утворення й використання нейтралізованого фонду коштів для забезпечення виконання функцій держави і діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування.
- Вартість** — відображення витрат товаровиробника на виробництво товарів.
- Вибір** — те, що обрано.
- Вибори** — спосіб формування органів влади, тобто обрання громадянами осіб, котрі ухвалюють головні рішення у сфері законодавчої, виконавчої та судової гілок влади.
- Виборча система** — сукупність правових норм і принципів, що визначає порядок організації й проведення виборів, а також способи підрахунку підсумків виборів.
- Виконавча влада** — одна з гілок державної влади, функцією якої є управління державою.
- Виконавчі комітети** — органи, що утворюються на термін повноважень місцевої ради.
- Виробництво** — діяльність суспільства, спрямована на вироблення товарів для задоволення потреб окремих людей або суспільних груп; безпосереднє виготовлення продукції.
- Вільний ринок** — це ринок із великою кількістю виробників однорідної продукції, необмеженою інформацією про підприємства, споживачів,

посередників, якість продукції. Ціни на вільному ринку встановлюються залежно від попиту і пропозиції.

Вільні та відкриті вибори — форма безпосередньої демократії, народного волевиявлення, яка передбачає формування складу представницьких органів державної влади й органів місцевого самоврядування шляхом голосування.

Газета — періодичне друковане видання на великих аркушах паперу, що містить різноманітні матеріали стосовно поточних подій.

Громадська організація — добровільне об'єднання людей з метою задоволення спільних інтересів і потреб, що має відносно стабільну організаційну структуру, порядок вступу в організацію і виходу з неї.

Громадянська ініціатива — форма локальної діяльності, спонтанної колективної самоорганізації громадян на захист своїх інтересів у політичній або економічній галузі.

Громадянська непокора — відмова групи людей виконувати рішення органів державної влади або місцевого самоврядування на знак протесту проти їхніх дій або рішень.

Громадянське суспільство — суспільство громадян, котрі мають невід'ємні права і свободи; сукупність інститутів і відносин, які є наслідком діяльності громадян, спрямованої на задоволення їхніх інтересів і потреб; це політичний союз людей, котрі беруть участь у формуванні органів державної влади, впливають на визначення політики держави і здійснюють контроль над нею.

Громадянськість — інтегрована якість особистості, що дає людині можливість відчувати себе морально, соціально і юридично дієздатною і захищеною. Вона охоплює знання, переживання і вчинки.

Демократичний — ґрунтований на принципах демократії; той, що здійснює демократію, підтримує принципи демократії.

Демократія — форма управління, політичний лад, за якого верховна влада належить народові.

Дискримінація — обмеження в правах.

Дискусія — широке публічне обговорення певного питання.

Дієздатність — закріплена законом здатність громадянина набувати своїми діями юридичних прав і продовжувати для себе юридичні обов'язки.

Екологія — взаємовідносини між людиною й довкіллям.

Економіка — принципи та способи організації виробництва й розподілу товарів і послуг для задоволення людських потреб; сукупність виробничих відносин, що відповідають певному рівню розвитку продуктивних сил суспільства, панівний спосіб виробництва у суспільстві.

Етнічна меншина — група людей, яка вирізняється за своєю етнічною належністю від більшості населення певного економічного організму (держави).

Європейський Суд — судовий орган у системі контролю за виконанням державами-членами Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 р.

- З позиції правил** — згідно з визначеними правилами.
- Загальна декларація прав людини** — перший міжнародний правовий документ, прийнятий у 1948 р., що проголосив основні права й свободи людини.
- Закон** — нормативний акт вищої юридичної сили, що регулює найважливіші суспільні відносини.
- Законодавство** — система нормативних актів, що регулюють суспільні відносини.
- Законодавча влада** — одна з гілок державної влади, головним призначенням якої є здійснення державної влади шляхом законотворення.
- Засоби масової інформації** — матеріальні та інші носії інформації, органи та організації, зареєстровані у встановленому законом порядку, які забезпечують публічне поширення друкованої та аудіовізуальної інформації.
- Збори та мітинги** — форма народовладдя, яка забезпечує реалізацію конституційних і політичних прав громадян.
- Звуки та жести заохочення** — знаки, завдяки яким заохочують до певних дій.
- Змішана виборча система** — різновид виборчої системи, що поєднує мажоритарну й пропорційну виборчу системи.
- Інфляція** — знецінення грошей через надмірний випуск їх та нестабільність економіки.
- Капітал** — вартість, що вможливорює створення нової, збільшеної вартості в процесі виробництва шляхом поєднання праці людини і засобів виробництва.
- Компроміс** — угода, досягнена шляхом взаємних поступок.
- Конкуренція** — економічне суперництво між окремими товаровиробниками за задоволення своїх інтересів; суперництво між виробниками, посередниками і покупцями товарів за найвигідніші умови виробництва, реалізації та придбання їх.
- Консенсус** — домовленість за відсутності заперечень щодо сутнісних питань.
- Конституційні обов'язки** — обов'язки людини і громадянина, встановлені й гарантовані Конституцією країни.
- Контроль влади** — перевірка виконання законів, рішень тощо.
- Конфлікт** — зіткнення протилежних інтересів, думок, поглядів.
- Кошти соціального страхування** — спрямовуються на відшкодування витрат, спричинених хворобою або втратою працездатності робітників, забезпечення грошових виплат безробітним та людям похилого віку.
- Культура** — сукупність виробничих, суспільних і духовних досягнень людей.
- Лобіювання** — спроба організації або окремих громадян впливати не тільки на ухвалення, скасування чи змінення законів у парламенті, а й на адміністративне рішення уряду, спираючись на підтримку обраних депутатів та різних політичних партій і недержавних установ.
- Мажоритарна система** — різновид виборчих систем, що ґрунтується на голосуванні за кандидата за виборчим округом і визнанні його обраним на підставі більшості одержаних ним голосів.
- Менеджмент** — система управління сучасним виробництвом, ґрунтована на застосуванні наукових методів управління.

Мито — грошові кошти, сплачувані при ввезенні або вивезенні товарів із держави; законодавчо запроваджений обов'язковий грошовий збір, який справляють уповноважені державою органи з фізичних та юридичних осіб за певні види послуг або з переміщуваних через митний кордон держави товарів за встановленими ставками.

Місцеве самоврядування — політично-правовий інститут народовладдя, через який здійснюється управління місцевими справами в низових адміністративно-територіальних одиницях шляхом самоорганізації жителів певної території за згодою і сприяння держави.

Мова тіла — система знаків, що повідомляє інформацію про стан тіла.

Напівпрезидентська або змішана республіка — форма правління, що поєднує риси парламентської і президентської республік; її головна ознака подвійна відповідальність уряду перед президентом і перед парламентом.

Народ — населення держави; форма національної й етнічної єдності.
Український народ — усе населення Української держави.

Національні меншини — національні групи, відмінні від інших груп, зокрема від національної більшості, що мешкають на території суверенної держави.

Носій влади — той, хто наділений владою.

Органи місцевого самоврядування — місцева рада, голова ради, органи самоорганізації населення тощо.

Організація Об'єднаних Націй — універсальна міжнародна організація, створена в 1945 р. з метою зміцнення миру, підтримки безпеки і розвитку співробітництва між народами і державами.

Оцінка — підсумок, оцінювання.

Парламент — вищий представницький орган державної влади у багатьох країнах, цілком або частково ґрунтований на виборних засадах.

Парламентська республіка — форма правління, за якої уряд формується законодавчим органом і є відповідальним перед ним.

Патріот — той, хто любить свою батьківщину, відданий своєму народові й готовий на жертви і подвиги заради них.

Патріотизм — любов до своєї батьківщини, відданість своєму народові, готовність йти на жертви і подвиги заради них.

Переговори — обговорення з метою з'ясування думок, настроїв сторін або укладання угоди.

Переконання — тверда впевненість у чомусь.

Переконувати інших — впливати на людей у визначенні їхнього вибору.

Пікетування — групове висловлення протесту проти певних дій або конкретних осіб.

Податки — грошові платежі, які громадяни або підприємства сплачують з отриманих доходів.

Податок на додану вартість — універсальний акциз, що міститься в ціні усіх товарів. Фактично цей податок сплачує покупець у момент придбання товару.

- Полеміка** — суперечка під час обговорення якоїсь проблеми.
- Політична партія** — добровільна організація людей зі спільними ідеями (ідеологією) щодо мети і шляхів розвитку суспільства; організація, яка вибирає владу для реалізації своїх ідей.
- Політичний та ідеологічний плюралізм** — характеристика політичної системи суспільства, за якої соціальні групи мають можливість висловлювати власні позиції через своїх представників у політичних і громадських організаціях. Плюралізм передбачає різні позиції та погляди, які відображають розмаїтість інтересів у суспільстві.
- Попит** — вимога щодо певного товару; показник міри того, скільки товарів споживачі бажають і можуть придбати за певною ціною і за певний час.
- Права людини** — права особистості, громадянські, політичні й соціально-економічні права і свободи: право на життя, на свободу і недоторканість особистості, на рівність усіх перед законом, право на працю, на соціальне забезпечення, на відпочинок, на освіту тощо.
- Правила спілкування** — порядок взаємодії між людьми.
- Праця** — діяльність людини, що має своїм призначенням створення матеріальних і духовних цінностей.
- Представники народу (депутати)** — особи, обрані виборцями до представницьких органів держави й місцевого самоврядування.
- Представницька демократія** — форма організації суспільного життя, за якої народ делегує свою владу обраним шляхом виборів представникам і наділяє їх повноваженнями ухвалювати державні рішення.
- Представницький** — виборний, заснований на представництві.
- Президентська республіка** — форма правління, за якої президента обирає народ або колегія виборців незалежно від парламенту. За конституцією він є головою держави й уряду та верховним головнокомандувачем збройних сил.
- Преса** — друковані періодичні видання (газети, часописи, бюлетені тощо).
- Продукція** — сукупність продуктів, яку виробляє підприємство, галузь або народне господарство держави.
- Пропаганда** — поширення й постійне, глибоке і докладне роз'яснення певних ідей, поглядів, знань.
- Пропозиція** — те, що пропонують; показник міри того, скільки товарів виробники бажають і можуть продати за певною ціною і за певний час.
- Пропорційна виборча система** — це система, за якої виборці голосують за списки політичних партій або блоків; кількість мандатів, яку вони отримують, пропорційна кількості наданих за них голосів.
- Радіо** — один із основних засобів масової інформації.
- Ринок** — сукупність економічних відносин у сфері обміну між покупцями і продавцями конкретного товару; сфера товарного обміну; пропозиція і платоспроможний попит на товари в масштабі світового господарства, країни або окремих її регіонів.
- Свобода людини** — відсутність політичного й економічного гноблення, утисків і обмежень у суспільно-політичному житті.

Сировина — видобутий або вироблений матеріал, призначений для подальшої обробки і виготовлення готової продукції.

Система соціального захисту — сукупність заходів, здійснюваних у суспільстві для забезпечення нормальних умов матеріального і духовного життя всіх його членів і передовсім не здатних самотійно забезпечувати собі такі умови.

Соціальна держава — поняття визначає державу сучасного демократичного типу. Її функціонування можливе за умови розвиненої й стабільної економіки. Це здатність держави (а не декларації, бажання) проводити соціальну політику на сучасному рівні: піклуватися про працевлаштування, дотримання реальних прав людини, розбудову системи соціального забезпечення, підтримку малозабезпечених верств населення.

Соціальна сфера — одна з основних сфер суспільного життя (поруч з економічною, політичною і духовною), яка охоплює інтереси індивідів, соціальних груп, класів, націй, відносини суспільства й особистості, умови праці й побуту, здоров'я, відпочинку, раціонального використання неробочого, зокрема й вільного часу. Сукупність усіх галузей суспільної (людської) діяльності, метою функціонування яких є соціальне забезпечення суспільства.

Спілкування — взаємодія між людьми; в психології під спілкуванням розуміють процес взаємодії між людьми, під час якого відбуваються обмін діяльністю, інформацією, досвідом, уміннями і навичками, а також результатами діяльності.

Справедливість — соціальна оцінка існуючої системи соціальних відносин, сфери розподілу і формування доходів, зіставлення їх з оптимальними (ідеальними) принципами функціонування соціальних відносин.

Стереотип — часто повторюване, таке, що стало звичайним, загальноприйнятним, чого дотримуються, що наслідують у своїй діяльності; усталене, спрощене уявлення про що-небудь, яке індивід засвоює через освіту і культуру.

Страйк — організоване припинення роботи з метою задоволення, досягнення певних умов.

Судження — думка з певного приводу, погляд на щось.

Судова влада — система судових органів держави, що здійснює правосуддя.

Суперечка — висловлювання чогось або вчинок, спрямований проти когось або чогось.

Суперечливість — протиріччя.

Суспільна група — сукупність людей, пов'язаних взаємодією й поєднаних спільними інтересами і цілями.

Суспільство — виокремлена з природи система, яка становить історично змінювану форму життєдіяльності людей, сукупність усіх спільнот, соціальних верств і груп конкретної країни.

Телебачення — один із основних засобів масової інформації.

- Товар** — продукт економічної діяльності людини, що виготовляється на продаж, все те, що становить предмет торгівлі.
- Толерантність** — терпимість до чужих думок, вірувань і переконань.
- Тоталітаризм** — поняття, що визначає систему, яка здійснює або намагається здійснювати цілковитий контроль над усіма сферами суспільної діяльності й життям кожної людини зокрема.
- Тоталітарний політичний режим** — це режим, за якого держава намагається здійснювати цілковитий контроль над усіма сторонами життя суспільства і людини.
- Традиція** — те, що одне покоління успадкувало від попередніх поколінь.
- Умова** — обставина, від якої щось залежить.
- Упередження** — хибна думка стосовно когось або чогось, наперед сформована без ознайомлення, та пов'язане з нею відповідне ставлення.
- Уповноважений Верховної Ради з прав людини** — особа, якій Верховна Рада доручає забезпечувати дотримання прав людини в державі.
- Успішність** — дія чи явище, супроводжуване успіхом.
- Уточнюючі запитання** — запитання, що концентрують увагу на сутнісному й підводять до головної проблеми.
- Факт** — справжня, невігадана подія, реальне явище.
- Ціна** — грошова форма вартості товару.
- Часопис** — періодичне багатосторінкове друковане видання.

ЗМІСТ

Тема 1. МИ — ГРОМАДЯНИ УКРАЇНИ.....	5
-------------------------------------	---

РОЗДІЛ I Я І МИ: ЯК ЖИТИ РАЗОМ

Тема 2. СОЦІАЛЬНІ НОРМИ. ЧОМУ СЛІД ДОТРИМУВАТИСЯ ЇХ.....	12
Тема 3. НА ШЛЯХУ ДО УСПІШНОГО СПІЛКУВАННЯ	16
Тема 4. ВМІННЯ ВИСЛОВЛЮВАТИСЬ І ПЕРЕКОНУВАТИ: ЩО ЦЕ ОЗНАЧАЄ.....	22
Тема 5. ЯК ЛЮДИ СПЕРЕЧАЮТЬСЯ Й ВЕДУТЬ ПЕРЕГОВОРИ.....	30
Тема 6. ЯК ПОВОДИТИСЯ В КОНФЛІКТНІЙ СИТУАЦІЇ.....	39
Тема 7. ЯК ВИНИКАЮТЬ І ВПЛИВАЮТЬ НА ЖИТТЯ ЛЮДЕЙ СТЕРЕОТИПИ Й УПЕРЕДЖЕННЯ.....	48
Тема 8. ЩО ТАКЕ ДИСКРИМІНАЦІЯ.....	56
Тема 9. ЯК ВПЛИВАЄ ІНФОРМАЦІЯ НА ПОВЕДІНКУ ЛЮДЕЙ. І ВІДНОСИНИ МІЖ НИМИ.....	61
Тема 10. РОЗВ'ЯЖЕМО КОНФЛІКТ РАЗОМ.....	70

РОЗДІЛ II НА ШЛЯХУ ДО ДЕМОКРАТІЇ

Тема 11. ЯК ЛЮДСТВО ЙШЛО ДО ДЕМОКРАТІЇ.....	76
Тема 12. ПРАВА ЛЮДИНИ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ.....	85

РОЗДІЛ III ДЕМОКРАТІЯ І ДЕМОКРАТИЧНА ДЕРЖАВА СЬОГОДНІ

Тема 13. СУЧАСНА ДЕМОКРАТІЯ: ЩО ЦЕ ТАКЕ.....	94
Тема 14. КОМУ НАЛЕЖИТЬ ВЛАДА В ДЕМОКРАТИЧНІЙ ДЕРЖАВІ	104
Тема 15. ЯКІ ПРАВА І СВОБОДИ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА ГАРАНТУЄ КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ.....	114
Тема 16. ЩО ТАКЕ МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ.....	122
Тема 17. ЩО ТАКЕ ЗАСОБИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ ТА ЯК ЇХ ВИКОРИСТОВУЮТЬ ГРОМАДЯНИ В ДЕМОКРАТИЧНОМУ СУСПІЛЬСТВІ.....	130

РОЗДІЛ IV ЯК ГРОМАДЯНИ МОЖУТЬ ВПЛИВАТИ НА ВЛАДУ

Тема 18. ВИРІШУЄМО БЕЗПОСЕРЕДНЬО І ЧЕРЕЗ ПРЕДСТАВНИКІВ.....	138
Тема 19. ЯК ЗРОБИТИ НАЙКРАЩИЙ ВИБІР.....	145
Тема 20. ДЛЯ ЧОГО І ЯК ГРОМАДЯНИ ОБ'ЄДНУЮТЬСЯ.....	153
Тема 21. ЯК ГРОМАДЯНИ БЕРУТЬ УЧАСТЬ У ЖИТТІ СУСПІЛЬСТВА ТА ЗАХИЩАЮТЬ СВОЇ ПРАВА.....	162
Тема 22. ГРОМАДЯНИ, ЗРОБІМО ЩОСЬ.....	170
Тема 23. ДЕМОКРАТІЯ ПОЧИНАЄТЬСЯ ЗІ ШКОЛИ.....	177
Тема 24. ЯК КРАЇНІ ЗНАЙТИ ШЛЯХ ДО ДЕМОКРАТІЇ.....	185

РОЗДІЛ V ЛЮДИНА ТА ЕКОНОМІКА В ДЕМОКРАТИЧНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Тема 25. ЩО ВИВЧАЄ ЕКОНОМІКА ТА НАВІЩО ЇЇ ЗНАТИ.....	190
Тема 26. ЩО ТАКЕ РИНОК.....	194
Тема 27. ЯК ПРАЦЮЄ РИНКОВА ЕКОНОМІКА.....	200
Тема 28. ЩО ТАКЕ ПОДАТКИ І НАВІЩО ЇХ СПЛАЧУВАТИ.....	206
Тема 29. ТІНЬОВА ЕКОНОМІКА: ЩО ЦЕ ТАКЕ.....	212
Тема 30. ЯК ГРОМАДЯНИ І ДЕРЖАВА МОЖУТЬ СПІВПРАЦЮВАТИ У ДОСЯГНЕННІ ЕКОНОМІЧНИХ ЦІЛЕЙ.....	218

РОЗДІЛ VI УКРАЇНА — НАШ СПІЛЬНИЙ ДІМ

Тема 31. УКРАЇНСЬКИЙ НАРОД І УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА	226
Тема 32. УКРАЇНА — НАШ СПІЛЬНИЙ ДІМ.....	230
Тема 33. ЩО ТАКЕ ПАТРІОТИЗМ.....	237
Тема 34. ЛЮБЛЮ, ВІРЮ, СПОДІВАЮСЯ.....	241

ДОДАТКИ

Додаток 1. ПРОЕКТ “ГРОМАДЯНИН”.....	245
Додаток 2. ЗАГАЛЬНА ДЕКЛАРАЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ.....	262
Додаток 3. КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ	264
ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК	270

Навчальний посібник

Авторський колектив:
О. Дем'янчук,
І. Ігнатова, П. Кендзьор,
І. Костюк, А. Мазак,
О. Пометун, О. Слепухіна

За редакцією
доктора педагогічних наук,
професора
Олени Пометун

МИ — **ГРОМАДЯНИ** **УКРАЇНИ**

*Видання шосте,
доповнене і перероблене*

Посібник містить навчальні матеріали з курсу “Ми — громадяни України”.
Адресований учням 9 (10) класів загальноосвітніх навчальних закладів.

Видано в авторській редакції

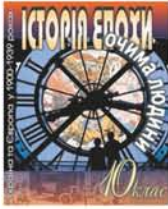
Дизайн: **Ольга Борисенко**

Ілюстрації: **Олександра Колядіна**

*Використані фотоматеріали
з архіву Всеукраїнського тижневика
“Політика і культура” (с. 72, 90, 97,
111, 150, 167, 171, 173, 214, 222, 249)
та архіву ВА “Нова Доба”*

Підписано до друку 16.12.2008. Формат 70×100/16.
Папір офсетний. Гарнітура SchoolBook. Друк офсетний.
Ум-др.арк. 22,58. Ум-фарб.арк. 22,8. Обл. вид. арк. 17,85.
Зам. № 17042. Наклад 1000 прим.

Друк з готових PS-оригіналів
ТзОВ «Західно-Український Консалтинг Центр»
Свідоцтво про внесення до державного реєстру ДК № 408 від 09.04.2001 р.
79005 м. Львів, вул. Драгоманова, 18. Тел. 297-06-76.

НАШІ ВИДАННЯ

Ми — громадяни України:
Курс громадянської освіти, 9/10 клас

Історія епохи очима людини.
Україна та Європа у першій половині ХХ століття

Вчимося бути громадянами:
Курс громадянської освіти, 7(8) клас

Слідами історії: Методичні поради
щодо організації історико-пошукової роботи

Акція «Громадянин»:
Методичний посібник

Історія для громадянина

Ми — громадяни України:
Посібник для вчителя

Історія очима юних

Мистецтво жити в громаді

Вчимося разом

Сучасні підходи до історичної освіти

Живи за правилами.
Посібник з правової освіти

Виховуємо людину і громадянина

Вчимося обирати:
На допомогу вчителю

Молодь діє: Збірник
методичних матеріалів

Молодь. ЗМІ. Громада
Молодіжна рада
у місцевій громаді

«ДОБА»: Часопис з історичної
та громадянської освіти

Євроклуби України:
організація роботи
та успішний досвід

АСОЦІАЦІЯ «НОВА ДОБА»
ДІЄ З МЕТОЮ СПРИЯННЯ РОЗВИТКУ
ІСТОРИЧНОЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ
У ВІТЧИЗНЯНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ
ЗАДЛЯ ПОКРАЩЕННЯ ПРОЦЕСУ
ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ СУСПІЛЬНОГО
ЖИТТЯ УКРАЇНИ

АСОЦІАЦІЯ «НОВА ДОБА»
Є ОСВІТНЮЮ
ГРОМАДСЬКОЮ
ОРГАНІЗАЦІЄЮ
ІЗ ВСЕУКРАЇНСЬКИМ
СТАТУСОМ, ДО ЯКОЇ
ВХОДЯТЬ 24 КОЛЕКТИВНІ
ЧЛЕНИ ІЗ РІЗНИХ
РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

АСОЦІАЦІЯ «НОВА ДОБА»
Є ЧЛЕНОМ EUROCLIO —
ЄВРОПЕЙСЬКОЇ АСОЦІАЦІЇ
ВЧИТЕЛІВ ІСТОРІЇ,
EUSTORY — ЄВРОПЕЙСЬКОЇ
МЕРЕЖІ МОЛОДІЖНИХ
ІСТОРИЧНИХ КОНКУРСІВ,
CIVITAS INTERNATIONAL —
МІЖНАРОДНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ
З ГРОМАДЯНСЬКОЇ
ОСВІТИ

ISBN 978-966-1518-14-7